

DE OPKOMST VAN DE NEDERLANDSE GRAMMATICA

MARTIN KONVIČKA

**DE OPKOMST VAN DE
NEDERLANDSE GRAMMATICA**

OVER GRAMMATICALISATIE EN ANDERE VERWANTE
ONTWIKKELINGEN IN DE GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDS

MARTIN KONVIČKA

Recensenten: prof. dr. Matthias Hüning
dr. Agata Kowalska-Szubert

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Konvička, Martin

De opkomst van de Nederlandse grammatica : over grammaticalisatie en andere verwante ontwikkelingen in de geschiedenis van het Nederlands Martin Konvička.
– 1e druk. – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2017. – xii, 218 stran. – online zdroj (online; PDF)

811.112.5 * 81'36 * 81-112

- nizozemština
- gramatikalizace
- mluvnické
- historická lingvistika
- monografie
- případové studie
- Dutch language
- grammaticalization
- grammar
- historical linguistics
- monographs
- case studies

811.112 - Západogermánské jazyky [11]

439.1-439.4 - Other Germanic (Teutonic) languages [11]

1° druk

© Martin Konvička, 2017

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2017

Niets van deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische weergave of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

DOI 10.5507/ff.17.24450759

ISBN 978-80-244-5075-9 (print)

ISBN 978-80-244-5076-6 (online : PDF)

Entertaining a notion, like entertaining a baby cousin or entertaining a pack of hyenas, is a dangerous thing to refuse to do. If you refuse to entertain a baby cousin, the baby cousin may get bored and entertain itself by wandering off and falling down a well. If you refuse to entertain a pack of hyenas, they may become restless and entertain themselves by devouring you. But if you refuse to entertain a notion - which is just a fancy way of saying that you refuse to think about a certain idea - you have to be much braver than someone who is merely facing some blood-thirsty animals, or some parents who are upset to find their little darling at the bottom of a well, because nobody knows what an idea will do when it goes off to entertain itself.

Lemony Snicket, *The Vile Village*

Dankwoord

In dit boek is het resultaat van meer dan drie jaar intensief onderzoek naar het thema grammaticalisatie vastgelegd. Het was een periode waarin ik zowel op persoonlijk als op wetenschappelijk vlak veel geleerd heb. Dat alles was echter niet mogelijk zonder de steun van een aantal mensen.

Allereerst wil ik prof. dr. Wilken Engelbrecht, Palacký-Universiteit Olomouc en Katholieke Universiteit van Lublin Johannes Paulus II, bedanken voor zijn waardevolle adviezen en zijn ondersteuning tijdens mijn studie Neerlandistiek in Olomouc. Een bijzonder woord van dank ben ik ook verschuldigd aan prof. dr. Ingeborg Fiala-Fürst, prof. dr. Libuše Spáčilová en dr. Rudolf Uvíra, Palacký-Universiteit Olomouc. Mijn dank geldt vanzelfsprekend ook voor dr. Agata Kowalska-Szubert, Universiteit van Wrocław voor haar commentaren op een vorige versie van dit boek.

In dit verband wil ik tevens prof. dr. Ferdinand von Mengden, Vrije Universiteit Berlijn, hartelijk bedanken. Hij wees mij op de studie van grammaticalisatie en hielp mij tijdens onze talrijke taalwetenschappelijke discussies mijn eigen positie te vinden. Daarnaast bedank ik prof. dr. Matthias Hüning, Vrije Universiteit Berlijn, voor zijn verhelderende raadgevingen. Onder andere dankzij zijn taalwetenschappelijke lessen in het wintersemester van 2009/2010 aan de Vrije Universiteit Berlijn heb ik besloten om linguïstiek te gaan studeren.

Ik wil ook mijn dank betuigen aan Laurentia Schreiber voor haar waardevolle constructieve kritiek en voor onze inspirerende gesprekken. Mijn bijzondere dank geldt verder Martin Lišaník, Max Planck Instituut voor Cognitie- en Neurowetenschap in Leipzig, die mij tijdens onze stimulerende debatten niet alleen over taalwetenschappelijke thema's vaak tot nadenken heeft gebracht. Verder bijzonder veel dank aan mijn ouders en mijn hele familie die mij ondersteund hebben, terwijl ik hen waarschijnlijk niet altijd precies kon uitleggen waarmee ik me de hele tijd bezighoud. En 'last, but certainly not least' gaat mijn dank uit naar Sebastian Lohmeier die een zeer belangrijk deel van mijn leven uitmaakt en die de hele tijd een echte steun en toeverlaat voor mij is.

Ten slotte moet ik nog mijn dank betuigen aan twee mensen die mede de reden zijn dat de onderhavige tekst zijn huidige, oh zo mooie, vorm kon krijgen. Ten eerste - nog een keer - aan Sebastian Lohmeier die mij met de wereld van \LaTeX bekend maakte en ten tweede aan Elodie Winkel, Vrije Universiteit Berlijn en Humboldt Universiteit te Berlijn, die mij later \LaTeX toonde.

Alle genoemde personen, als ook een aantal andere die hier niet met name zijn genoemd, zorgden ervoor dat het onderhavige boek nu veel beter is dan het zonder hun hulp en ondersteuning ooit zou kunnen zijn. Alle overblijvende fouten en vergissingen zijn vanzelfsprekend uitsluitend mijn eigen verantwoordelijkheid.

Martin Konvička
Olomouc & Berlijn, zomer 2016

Inhoudsopgave

Dankwoord	iii
Afkortingenlijst	viii
Inleiding	xi
1 Korte geschiedenis van grammaticalisatie-studies	1
1.1 De voorgeschiedenis	2
1.2 Antoine Meillet	12
1.3 Jerzy Kuryłowicz	16
1.4 De renaissance van grammaticalisatie	23
1.5 Christian Lehmann	27
1.5.1 Integriteit	29
1.5.2 Paradigmaticiteit	30
1.5.3 Paradigmatische variabiliteit	32
1.5.4 Structurele omvang	34
1.5.5 Syntagmatische verbondenheid	39
1.5.6 Syntagmatische variabiliteit	42
1.5.7 Kritiek op het parametrische model	43

2	Moderne inzichten in grammaticalisatie	47
2.1	Grammaticalisatie en constructies	51
2.2	Primaire en secundaire grammaticalisatie	62
2.3	Grammaticalisatie en exaptatie	68
2.4	Grammaticalisatie en evolutietheorie	87
2.4.1	Geschiedenis van het evolutionair denken	87
2.4.2	Taal als een fenomeen van de derde soort	97
2.4.3	Kritiek op het biologisme	106
2.5	Samenvatting	113
3	Ontwikkelingen van de Nederlandse grammatica	117
3.1	Nominale sfeer	118
3.1.1	Ontkenning	119
3.1.2	Bepaalde en onbepaalde lidwoorden	122
3.1.3	Nieuwe voorzetsels	128
3.1.4	Woordvolgorde in naamwoordgroepen	132
3.1.5	Samenvatting	138
3.2	Verbale sfeer	140
3.2.1	Zwakke werkwoorden	140
3.2.2	Analytische werkwoordelijke constructies	145
3.2.3	Modale hulpwerkwoorden	152
3.2.4	Progressieve constructies met <i>aan het</i>	156
3.2.5	Samenvatting	160
3.3	Pragmatische sfeer	162
3.3.1	Discours markeerder <i>dus</i>	165
3.3.2	Van imperatieven tot discours markeerders	170
3.3.3	Samenvatting	174
4	Concluderende opmerkingen	175
	Summary	179

Bibliografie	181
Personenregister	210
Zaakregister	215

Afkortingelijst

Det	determinator
N	zelfstandig naamwoord
GEN	genitief
NEG	ontkenningsspartikel
OBL	casus obliquus
REFL	wederkerend voornaamwoord
SUBJ	onderwerp
UG	universele grammatica
V	werkwoord

Inleiding

Dit boek is gewijd aan de beschrijving van grammaticalisatie.¹ Van processen dus die de hedendaagse grammatica van de Nederlandse taal vormden en altijd nog vormen. De tekst maakt daarbij gebruik van twee vroegere afstudeerscripties, die echter wezenlijk verder ontwikkeld werden. De eerste scriptie (Konvička 2013) is als de basis voor de theoretische behandeling van grammaticalisatieprocessen in (§1) en (§2) genomen, de andere (Konvička 2014a) diende als de grondslag voor de discussie van concrete voorbeelden in de tweede helft (§3) van deze publicatie.

Het eerste deel van de theoretische behandeling van grammaticalisatieprocessen, d.i. hoofdstuk (§1) betreft een algemenere historische beschrijving met de nadruk op de ontwikkeling van grammaticalisatie-studies als een taalwetenschappelijke subdiscipline. In deze context zijn in secties (§1.1) tot en met (§1.5) de historische achtergrond en de ideële ontwikkeling van het vak beschreven. Zulke klassieke beschrijvingen zijn echter al in

¹ In de Nederlandstalige literatuur wordt naast de term *grammaticalisatie* soms ook de alternatieve term *grammaticalisering* samen met de afleidingen *degrammaticalisering*, *re-grammaticalisering* en *lexicalisering* gebruikt. Een simple navraag op Google Scholar doorgevoerd op 14 juli 2016 en beperkt uitsluitend tot Nederlandstalige teksten leverde in totaal 153 treffers met *grammaticalisatie* op. Aan de andere kant werden enkel 55 teksten gevonden die het begrip *grammaticalisering* bevatten. Hoewel de varianten op *-atie* en op *-ering* synoniem zijn, wordt in dit boek de voorkeur aan de vormen op *-atie* gegeven mede omdat zij in de literatuur aanzienlijk vaker voorkomen.

meer of minder uitgebreide vorm in meerdere inleidingen tot grammaticalisatie te vinden. Daarom concentreert zich dit werk daarnaast op de nieuwere trends op dit gebied.

Om dat te bereiken is in het tweede deel van de theoretische behandeling in hoofdstuk (§2) ingegaan op verschillende richtingen in de literatuur over grammaticalisatie en over taalverandering in het algemeen. Er is onder andere aandacht besteed aan de beschrijving van grammaticalisatieprocessen in het kader van de constructiegrammatica die in de laatste jaren binnen de historische taalwetenschap steeds belangrijker is geworden. Verder is het thema evolutionair denken in de taalwetenschap op kritische wijze uitgelicht. Taalverandering wordt in deze stroming als een ongericht proces beschreven dat op een aantal aspecten overeenkomstig met de biologische evolutie is. Aan de andere kant wordt hier naar het feit verwezen dat taal niet zomaar als een levend organisme te karakteriseren is.

In het derde en laatste deel van dit boek zijn voorbeelden van verschillende grammaticalisatieprocessen uitgewerkt in het kader van drie belangrijke onderdelen van de Nederlandse grammatica. In hoofdstuk (§3) zijn de processen binnen de naamwoordelijke (§3.1), werkwoordelijke (§3.2) als ook de pragmatische (§3.3) sfeer bediscussieerd. In dit verband zijn ontwikkelingen beschreven die deels eeuwen geleden in de Oergermaanse tijd zijn begonnen, maar ook deels processen die pas in de recente jaren dankzij de nieuwe mogelijkheden van de digitale communicatie zijn ontstaan.

Hoofdstuk 1

Korte geschiedenis van grammaticalisatie-studies

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het denken over grammaticalisatie beknopt gepresenteerd, zodat de lezer een overzicht over de wetenschappelijke evolutie van de het begrip heeft.

De geschiedenis van de grammaticalisatie-studies wordt gedetailleerd beschreven ook in inleidende werken zoals Hopper & Traugott (1993 [2003, 19-38]), Lehmann (1982 [2015, 1-9]), Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991, 1-26), Fischer (2007), Szczepaniak (2011) of Ferraresi (2014).

Dit hoofdstuk is in vijf historisch opeenvolgende secties opgedeeld: ten eerste (§1.1) worden de beginselen vóór het publiceren van het artikel *L'évolution des formes grammaticales* van de Franse taalkundige Antoine Meillet (1912) voorgesteld, ten tweede (§1.2) wordt het werk van Antoine Meillet behandeld, ten derde (§1.3) wordt de uitbreiding van de oorspronkelijke definitie in het werk van de Poolse linguïst Jerzy Kuryłowicz (1965) behandeld, ten vierde (§1.4) komt de herontdekking van het begrip in de

jaren zeventig aan bod en ten slotte (§1.5) wordt gedetailleerd de parametrische opvatting van grammaticalisatie bij Christian Lehmann (1982) gepresenteerd. Hierbij wordt de rol van enkele parameters, hun wisselwerking en de kritische reflectie van de hele aanpak (§1.5.7) bediscussieerd.

1.1 De voorgeschiedenis

Hoewel het begrip grammaticalisatie in de literatuur pas sinds 1912 gebruikt wordt toen de Franse taalkundige Antoine Meillet zijn artikel *L'évolution des formes grammaticales* publiceerde (§1.2), is het idee zelf al eeuwen in de wetenschappelijke traditie aanwezig.

Zo gebruikt Hopper (1998, 147) voor het motto van zijn artikel een citaat van de middeleeuwse geleerde Smaragdus van Saint Mihiel (*±760 †±826). Zijns inziens zijn bijwoorden met de almachtige zee te vergelijken die de overige woordsoorten naar zich toe trekt en die hen dwingt eigen regels te volgen.

Pars omnis proprium tandem si perderit actum,

Istius in vasto gurgite mersa iacet.

Adregat ut pelagus partes sorbendo marinum,

Et violenter eas ad sua iura trahit.²

Deze verzen uit de 9de eeuw bevatten toen al het gros van de moderne gedachten over grammaticalisatie die bijvoorbeeld bij Diewald (2010, 18) beknopt zijn samengevat. Het gaat namelijk over het feit dat de taal als systeem in een lexicaal en een grammaticaal deel opgedeeld kan worden.

² Nederlandse vertaling (MK): In het geval dat de woordsoorten ten slotte hun eigen oorspronkelijke functies verliezen, zullen zij verdrongen geraken in de draaikolk van bijwoorden. De bijwoorden trekken andere woordsoorten naar zich toe als een alles-absorberende zee en zij dwingen ze met geweld hun eigen regels te volgen.

Soms worden deze twee polen ook door de divisie tussen open en gesloten categorieën gekarakteriseerd. Open categorieën zoals zelfstandige of bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden, staan in oppositie met de gesloten categorieën zoals bijwoorden, voorzetsels, partikels of lidwoorden. De begrippen OPEN en GESLOTEN zijn hier echter niet absoluut bedoeld, zoals Norde (2010, 134) onderstreept, want dat zou betekenen dat het tweede principe van grammaticalisatie niet zou kunnen bestaan. Namelijk, dat de leden van open categorieën door het proces van grammaticalisatie tot leden van gesloten categorieën worden. Met andere woorden betekent het dat de divisie tussen grammatica en lexicon niet stabiel is en dat nieuwe grammatica uit het lexicon kan groeien.

Heine, Claudi & Hünemeyer (1991, 5) wijzen met betrekking tot de voorgeschiedenis van grammaticalisatie ook naar de middeleeuwse traditie in China, waar de geleerden toen al onderscheid maakten tussen lege en volle tekens. Zoals Harbsmeier (1979, 159) schrijft, een van hen, Zhou Bo-qi (Yuan-dynastie),³ ging zo ver dat hij de oorsprong van alle nu lege, grammaticale, tekens in volle, lexicale, tekens zag.

Met dit debat hangt ook de moderne discussie over het UNIFORMITARISME gebaseerd op de ideeën van Charles Lyell (*1797 †1875) (1830-1833) samen. In zijn opinie mogen wij voor de voorhistorische tijd niet zonder bewijzen andere beginselen en andere logica postuleren dan die van vandaag. Hij heeft door zijn axioma van de uniformiteit van alle natuurlijke wetten de grondslag voor het moderne wetenschappelijke denken gelegd. In de context van grammaticalisatie gaat het om de vraag of alle grammaticale tekens oorspronkelijk lexicaal moesten zijn, wat soms gesuggereerd wordt (Hoenigswald 1991, 25; Lass 2000, 216). Maar, zoals ook Haspelmath

³ Deze Chinese geleerde werd in Harbsmeier (1979), Heine, Claudi & Hünemeyer (1991) en ook in Smith (2011) als een van de voorlopers van Antoine Meillet geciteerd. Zhou Bo-qi zou volgens de literatuur in de tijd van keizers van de Yuan-dynastie hebben geleefd, die in China tussen 1279 en 1368 regeerden.

(2004, 25) schrijft, kan van de principes van het uniformitarianisme niet afgeleid worden dat de oertaal enkel over lexicale tekens beschikte, omdat grammaticalisatie niet de enige taalveranderende kracht is. Omdat vanuit deze periode in de taalgeschiedenis geen bronnen overgeleverd zijn, blijven dergelijke kwesties echter pure speculatie.

Echte beginselen van grammaticalisatie-studies zijn de boven geciteerde schaarse opmerkingen echter niet. Wetenschappelijk interesse in dit onderwerp kan pas in de 18de eeuw in Frankrijk en Engeland worden gezien. Lehmann (1982 [2015]) en Arens (1969) noemen in deze samenhang de Franse filosoof Étienne Bonnot de Condillac (*1715 †1780) als de eerste die zich diepgaander met het thema bezighield (vgl. Franzen 1996). In het jaar 1746 formuleerde hij de hypothese dat de uitgangsmorfemen bij werkwoorden oorspronkelijk vrije morfemen waren. Door univerbatie, d.w.z. het samenvoegen van twee aanvankelijk vrije morfemen tot één woord, werden zij tot uitgangsmorfemen. De Engelsman John Horne Tooke (*1736 †1812) had een soortgelijk idee en postuleerde in 1786 zelfs dat alle voorzetsels en voegwoorden oorspronkelijk zelfstandige naamwoorden of werkwoorden waren. Horne Tooke wordt zelf als een van de inspiratiebronnen door Charles Darwin (*1809 †1882) (1871 [2013, 43]) genoemd. Volgens Alter (1999, 17) wordt in het bijzonder Horne Tookes observatie uitgelicht dat moderne talen sporen van hun vroegere stadia bevatten, die tot de gemeenschappelijke oertaal moeten leiden.

Pas in de 19de eeuw begon het systematische onderzoek van talen en daarmee ook de wetenschappelijke discussies over de veranderingen van grammatica. In verband met het negentiende-eeuwse denken over grammaticalisatie worden hier om reden van omvang enkel de twee belangrijkste namen vermeld: Wilhelm von Humboldt (*1767 †1835) en Georg von der Gabelentz (*1840 †1893). In in zijn lezing *Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung* (1822) refereerde von Humboldt aan de vroegere werken van Horne Tooke en Condillac

(Franzen 1996, 194) en stelde een typologisch model voor dat voor een groot gedeelte op het grammaticale systeem van de talen is gebaseerd. Een diepgaandere discussie van von Humboldts overwegingen over grammatica en zijn visies van taalverandering biedt bijvoorbeeld Lehmann (1998), hier wordt enkel een beknopt overzicht van zijn model (naar Lehmann 1982 [2015, 2]) gepresenteerd:

- i. Grammaticale categorieën worden door geïsoleerde lexemen uitgedrukt.
- ii. Grammaticale categorieën worden door vaste woordvolgorde en door woorden die tussen grammaticale en lexicale betekenis balanceren uitgedrukt.
- iii. Grammaticale categorieën worden door aggregaten van vormen uitgedrukt, d.w.z. door agglutinatie aan woordstammen toegevoegde vormen.
- iv. Grammaticale categorieën worden door „ware vormen” uitgedrukt, d.w.z. door verbuiging en puur grammaticale woorden.

Von Humboldts typologische kijk op talen, bekend als AGGLUTINATIETHEORIE, wordt volgens Lehmann (1982 [2015, 2]) en Hopper & Traugott (1993 [2003, 20]) later verder ontwikkeld bijvoorbeeld door von der Gabelentz (1901, 255-258). Kort gezegd stelt von Humboldt vast dat alle talen een cyclische ontwikkeling meemaken, zodat een taal als een agglutinerende taal begint en gaat tot het flecterende type langzaam over. De cyclus wordt door de isolerende status van de taal beëindigd. Daarop volgt de vernieuwing van het oorspronkelijke, agglutinerende karakter van de taal. Als de veranderende kracht die de overgang tussen de enkele stappen veroorzaakt, wordt - hoewel nog niet onder deze naam - grammaticalisatie gezien. In de contemporaine literatuur (Halliday 1961; Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991, 220-229; Heine 1992; Andersen 2001; Hopper & Traugott

2003 [2003, 6-7]) wordt het verloop van zulke veranderingen met behulp van de zogenaamde grammaticalisatie-paden geïllustreerd. De vier fases van von Humboldt die voor karakterisering van talen als geheel worden gebruikt, kunnen ook op één taal van toepassing zijn, omdat alle grammaticale structuren van een gegeven taal nooit van hetzelfde type zijn. In de moderne terminologie (Lehmann 1982 [2015, 15]) worden de processen die tot verschillende types van grammaticale structuur in één taal leiden als volgt aangeduid: SYNTACTISATIE, MORFOLOGISATIE en DEMORFOLOGISATIE. Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat uit syntactische constructies soms nieuwe morfologische vormen kunnen ontstaan (Givón 1971, 1979).

Om dergelijke cyclische veranderingen pregnant te kunnen beschrijven, grijpt de wetenschappelijke literatuur soms tot een zeer metaforisch taalgebruik. Zo vergelijkt bijvoorbeeld von der Gabelentz (1901, 241) de ontwikkelingen van grammaticale tekens met de bureaucratische carrière: jonge ambtenaren zonder ervaringen worden na een aantal jaren bevorderd en ten slotte ontslagen. Nadat de oude ambtenaren niet meer kunnen werken en pensioen moeten krijgen, worden voor hun functies weer jongere gezocht. Andere wetenschappers kiezen zelfs religieuze vergelijkingen. Joseph & Janda (1988, 204) beschrijven het pad van een talig teken dat grammaticalisatie doormaakt als het pad tot het nirwana. Hopper (1998, 147-158) daarentegen koos een Christelijke gelijkenis: de jonge, pure lexicale tekens die de corrupte wereld van het discours ontmoeten en langzaam in de val van grammatica vallen, waarvan zij door de zuiverende krachten van pragmatiek weer gered kunnen worden.

Verder spreekt von Humboldt (1822, 30) over „das allmähliche Werden der Grammatik”.⁴ Zijn woordkeuze beschrijft enerzijds een van de fundamentele punten van de moderne grammaticalisatie-theorie en anderzijds doet denken aan Hoppers (1987) radicaal concept van EMERGENTE GRAM-

⁴ Nederlandse vertaling (MK): Het geleidelijke ontstaan van de grammatica.

MATICA (§2.4.2). In dit model wordt gepostuleerd dat er geen vaste regels in de taal zijn, maar wel de eeuwige ontwikkeling in de richting van zulke regels. Von Humboldt (1822, 37-38) gebruikt ook de dichotomie tussen lexicon en grammatica die al in de middeleeuwen bekend was:

Die Wörter, und ihre grammatischen Verhältnisse sind zwei in der Vorstellung durchaus verschiedene Dinge. Jene sind die eigentlichen Gegenstände in der Sprache, diese bloss die Verknüpfungen, aber die Rede ist nur durch beide zusammen-genommen möglich.⁵

In zijn werken behandelt von Humboldt (1822; 1836) ook verdere thema's die enkele moderne opvattingen evoceren. In de hedendaagse mainstream-literatuur over grammaticalisatie wordt een hogere graad van grammaticalisatie, een positie verder op een grammaticalisatie-pad, vaak automatisch met een hogere grammaticale status verbonden. Dit wordt voornamelijk door fonologische veranderingen, PHONOLOGICAL ATTRITION (Lehmann 1982 [2015, 134]), EROSION (Heine & Reh 1984, 21) en door semantische veranderingen, SEMANTIC BLEACHING en DESEMANTICISATION (Lehmann 1982 [2015, 136]), van het gegrammaticaliseerde element getypeerd. Dergelijke veranderingen beschreef von Humboldt (1822, 55) toen hij bemerkte dat de verschuivingen tussen zijn vier bovengenoemde stadiën zijn „durch verloren gehende Bedeutung der Elemente und Abschleifung der Laute in langem Gebrauch”⁶ begeleid.

Daarnaast beschouwd von Humboldt (1822, 54) de poging van de spreker om zijn uitingen voor de toehoorder verstaanbaarder te maken als een

⁵ Nederlandse vertaling (MK): De woorden en hun onderlinge grammaticale relaties zijn twee zeer verschillende dingen. Terwijl de woorden de eigenlijke voorwerpen in de taal zijn, zijn hun onderlinge relaties enkel de verbindingen, maar de taal is enkel door het samenspel van allebei mogelijk.

⁶ Nederlandse vertaling (MK): Door het verliezen van betekenis van de elementen en het afslijten van de klanken die lang gebruikt worden.

van de oorzaken van de formele veranderingen van talige tekens. Hiermee corresponderend probeerden ook hedendaagse linguïsten (Hopper 1987; Keller 1990 [2003]; Haspelmath 1999b; Detges & Waltereit 2002; Andersen 2008) zulke processen, die met grammaticalisatie gepaard gaan, op een vergelijkbare manier te verklaren.

De ideeën, omvat in het werk van von Humboldt, werden verder opgenomen door een reeks andere wetenschappers tijdens de 19de eeuw. Von Humboldts overleggingen over de typologische ontwikkeling van talen staan ook in samenhang met de werken van andere taalwetenschappers zoals von Schlegel (1808), Bopp (1816) of Schleicher (1863; 1865). Daarnaast staat Wilhelm von Humboldt ook in de traditie van andere denkers zoals Charles Lyell (1830-1833 [1997]) of Charles Darwin (1859 [2006]; 1871 [2013]), die zich met de idee bezig hielden dat de wereld - niet alleen talen - niet stabiel maar echter altijd in beweging is. Darwin zelf steunt in zijn boek over de oorsprong van mensen (1871 [2013]) op de taalwetenschap om zijn argumenten te versterken. In het volgende citaat geeft hij in principe de latere grammaticalisatie-theorie expliciet weer toen hij (1871 [2013, 47]) vermeldt dat suffixen vroeger onafhankelijke woorden waren.

Philologists now admit that conjunctions, declensions, &c., originally existed as distinct words, since joined together; and as such words express the most obvious relations between objects and persons, it is not surprising that they should have been used by the men of most races during the earliest ages.

Deze algemene wetenschappelijke stromingen komen nog uitvoerig in (§2.4) aan bod, waar zij ook in samenhang met taalverandering, het centrale thema van dit boek, worden gebracht. In dit verband wordt ook de relatie tussen taalwetenschap en tussen de natuurwetenschappen en hun wederzijdse invloed op elkaar behandeld. Vervolgens wordt een verdere belangrijke voorloper van Antoine Meillet en zijn grammaticalisatie-begrip,

de Duitse linguïst Georg von der Gabelentz en zijn hoofdwerk *Die Sprachwissenschaft* (1901)⁷ bediscussieerd.

Onder meer werkte von der Gabelentz (1901, 239) verder met von Humboldts idee dat de sprekers de fonologische veranderingen van woorden zelf veroorzaken waarbij hij ook de nadruk op de rol van de toehoorders legde. Von der Gabelentz beschreef twee hoofdkrachten die bij de taalontwikkeling een rol spelen: DEUTLICHKEITSTRIEB, het streven naar duidelijkheid, en BEQUEMLICHKEITSTRIEB, het streven naar gemakkelijkheid.

Deze twee basiskrachten worden ook in de hedendaagse literatuur bediscussieerd en zijn bijvoorbeeld bij Lehmann (1982 [2015, 3-4]) te vinden. In het geval dat de tendentie tot een gemakkelijker uitspraak, d.w.z. ten gunste van de spreker, de overhand krijgt, worden er in de taal fonologische vereenvoudigingen geïntroduceerd. Het effect van de tendentie tot duidelijkheid, ten gunste van de toehoorder dus, houdt de ontwikkeling echter in balans. Een soortgelijk, maar meer uitgewerkt model van taalontwikkeling is hoofdzakelijk bij Keller (1990 [2003]) of in direct verband met grammaticalisatie dan bij Haspelmath (1999b) te vinden.

De idee dat twee concurrerende krachten, d.w.z. de wisselwerking van de interessen van de toehoorder en van de spreker, achter de veranderingen van het taalsysteem staan, is ook bij andere moderne taalkundigen zoals Hopper & Traugott (1993 [2003, 99-140]), Haspelmath (1999b; 2004), Lass (2000), Dahl (2004), Janda (2001) of Norde (2009) aanwezig.

Von der Gabelentz bewerkte verder von Humboldts voorstel dat talen van een simpel stadium tot een geavanceerde versie. In plaats van een

⁷ Zijn boek *Die Sprachwissenschaft* verscheen in twee drukken. De eerste in 1891 toen Georg von der Gabelentz nog leefde, de tweede, herziene en uitgebreide druk verscheen pas na zijn dood in 1901.

In 2016 (von der Gabelentz 2016) verscheen dan een kritische uitgave van het boek die de twee vroegere versies met elkaar vergelijkt. Omdat de passagen die hier relevant zijn in allebei versies bijna identiek zijn, d.w.z. de verschillen beperken zich alleen tot orthografische veranderingen, wordt in dit boek uitsluitend naar de nieuwere, tweede druk uit 1901 verwezen.

lineaire ontwikkeling gebruikte von der Gabelentz (1901, 256) echter de metafoor van een spiraal.

Nun bewegt sich die Geschichte der Sprachen in der Diagonale zweier Kräfte: des Bequemlichkeitstriebes, der zur Abnutzung der Laute führt, und des Deutlichkeitstriebes, der jene Abnutzung nicht zur Zerstörung der Sprache ausarten läßt. Die Affixe verschleifen sich, verschwinden am Ende spurlos; ihre Funktionen aber oder ähnliche drängen wieder nach Ausdruck. Diesen Ausdruck erhalten sie, nach der Methode der isolierenden Sprachen, durch Wortstellung oder verdeutlichende Wörter. Letztere unterliegen wiederum mit der Zeit dem Agglutinationsprozesse, dem Verschleife und Schwunde, und derweile bereitet sich für das Verderbende neuer Ersatz vor: periphrastische Ausdrücke werden bevorzugt; mögen sie syntaktische Gefüge oder wahre Komposita sein (englisch: *I shall see*, - lateinisch *videbo* = *vide-fuo*); immer gilt das Gleiche: die Entwicklungslinie krümmt sich zurück nach der Seite der Isolation, nicht in die alte Bahn, sondern in eine annähernd parallele. Darum vergleiche ich sie der Spirale.⁸

Von der Gabelentz schreef ook over de rol van extravagantie van nieuwe uitdrukkingen in een taal. Deze nieuwe, opvallende talige elementen worden

⁸ Nederlandse vertaling (MK): Nu beweegt de geschiedenis van de talen zich op het snijvlak van twee krachten: van het streven naar gemakkelijkerheid en het streven naar duidelijkheid. De eerste kracht leidt tot slijtage van de klanken, terwijl de tweede ervoor zorgt dat die slijtage niet in de vernietiging van de taal eindigt. De affixen worden ingeslikt, verdwijnen uiteindelijk spoorloos: hun functies streven er echter weer naar om tot uitdrukking te komen. Dat gebeurt door de methode van de isolerende talen, door woordvolgorde of verduidelijkende woorden. Met de tijd worden deze affixen geagglutineerd, afgesleten. Ondertussen wordt het verlies gecompenseerd door analytische vormen, hetzij als syntactische structuren of als echte composita (Engels: *I shall see*, Latijn: *videbo* = *vide-fuo*)., Altijd geldt hetzelfde: het ontwikkelingstraject kromt zich richting isolatie, niet in de oude toestand maar een min of meer parallele toestand. Daarom vergelijk ik zo'n ontwikkeling met een spiraal.

vaker gebruikt (vgl. Dahl 2001b) waardoor zij natuurlijk hun oorspronkelijke extravagantie weer verliezen. Sommige hedendaagse taalwetenschappers die zich met de motivatie van grammaticalisatie bezighouden (Haspelmath 1999b, 1056-1059) zien in de expressieve kracht van innovatieve uitdrukkingen de voornaamste grond voor grammaticalisatie omdat zulke talige vormen de sprekers sociaal succesvol laten zijn (Keller 1990 [2003]).

Daarmee is ook het feit verbonden dat in een taal meerdere varianten van een element kunnen co-existeren, zodat het niet gegrammaticaliseerde, d.w.z. nog niet expressief gebruikte, talige teken en de gegrammaticaliseerde vorm naast elkaar staan. Dit feit wordt al door von der Gabelentz (1901, 241-242) erkend. In de moderne literatuur over grammaticalisatie wordt ook de nadruk op de co-existentie van verschillende vormen in een taal (LAYERING bij Hopper 1991, Hopper & Traugott 1993 [2003, 49]) gelegd, omdat er geen directe overgang tussen twee vormen, A en B, mogelijk is zonder een tussenstadium, A/B, waar deze twee vormen tegelijkertijd en met een zekere graad van ambiguïteit co-existeren. Dat kan symbolisch als $A > A/B > B$ gerepresenteerd worden.

Dat wat hier over de rol van von der Gabelentz voor de voorgeschiedenis van grammaticalisatie-studies gezegd werd, volgt het standaardverhaal (vgl. Lehmann 1982 [2015, 1-9], Hopper & Traugott 1993 [2003, 19-38]; Heine, Claudi & Hünemeyer 1991, 5-23). McElvenny (2016) toont echter dat zijn positie in deze werken misschien te schetsig gepresenteerd wordt. Aan de ene kant was von der Gabelentz niet zo innovatief als algemeen aangenomen. Het idee dat de menselijke taal door het samenspel van verschillende krachten tot een spiraal-achtige ontwikkeling gedreven wordt, was ook in de werken van zijn tijdgenoten aanwezig. Aan de andere kant is de visie van grammatica bij von der Gabelentz beduidend veelzijdiger en niet enkel tot het streven naar duidelijkheid enerzijds en het streven naar gemakkelijkerheid anderzijds beperkt.

1.2 Antoine Meillet

Hoewel de basis van de idee van grammaticalisatie minstens impliciet in de werken van een aantal taalwetenschappers al vóór Antoine Meillet (*1866 †1936) aanwezig was, was het pas een klein artikel uit het jaar 1912, *L'évolution des formes grammaticales*, van deze Franse filoloog, dat een geheel nieuwe taalwetenschappelijke subdiscipline, namelijk de theorie van GRAMMATICALISATIE, liet ontstaan. Over dit artikel schreef echter van der Auwera (2012, 405) dat, hoewel het zeer vaak geciteerd wordt, de tekst zelf nauwelijks gelezen wordt. Deze opmerking geldt overigens ook voor andere klassieke, vaak geciteerde teksten, zoals in (§1.3) wordt getoond.

Meillet (1912, 133) maakte in zijn artikel voor de eerste keer gebruik van het woord *grammaticalisation*. Volgens hem is grammaticalisatie de voornaamste manier waarop nieuwe grammaticale elementen in een taal kunnen opgaan. Naast grammaticalisatie identificeert hij (1912, 131) verder ook nog „innovation analogique”, oftewel analogische vernieuwing, als de tweede mogelijkheid waardoor nieuwe grammaticale formanten kunnen ontstaan.

Analoge innovatie wordt gedefinieerd (1912, 130) als „l’analogie [...] consiste à faire une forme sur le modèle d’une autre”.⁹ Op deze manier ontstane grammaticale elementen kunnen het systeem van een taal niet veranderen, omdat zij altijd per definitie alleen op reeds existierende grammaticale structuren gebaseerd zijn. In dit aspect onderscheidt zich grammaticalisatie van door analogie ontstane elementen. Welke rol analogie in grammaticalisatieprocessen speelt, blijft echter ook in de hedendaagse discussie nog niet helemaal duidelijk (vgl. Fischer 2008; Kiparsky 2012).

Het innovatieve karakter van grammaticalisatie, dat in directe oppositie tot enigerlei analogie staat, maakt het mogelijk om in een taal geheel

⁹ Nederlandse vertaling (MK): Analogie [...] bestaat uit het maken van een vorm naar het voorbeeld van een ander.

nieuwe structuren in te voeren. Grammaticalisatie, met Meillets (1912, 131) woorden „l’attribution du caractère grammaticale à un mot jadis autonome”,¹⁰ betreft zo het ontstaan van grammaticale structuren zonder een voorbeeld te hebben. In contrast hiertoe betreft analogie het ontstaan van nieuwe grammaticale structuren die op een gegeven structureel voorbeeld gebaseerd zijn. Dit verschil gebruikt hij (1912, 133) om de toen dominante linguïstische stroming, gerepresenteerd door de Duitse neogrammatici, bijzonders dan door Hermann Paul (*1846 †1921), te kritiseren. Pauls taalwetenschappelijke inzichten gepresenteerd in *Prinzipien der Sprachwissenschaft* (1880) verwerpt Meillet (1912, 133) honend als „théorie de l’analogie”. Aangenomen dat alleen grammaticalisatie volgens Meillet als de enige innoverende kracht binnen het grammaticale systeem de primaire geldt, degradeert hij impliciet alle analogische processen tot blote imitaties van grammaticalisatie (Hopper & Traugott 1993 [2003, 22]).

Het was dus Antoine Meillet, die grammaticalisatie als een zelfstandig taalveranderingsproces identificeerde en in zijn theoretische aanpak zelfs aan dit proces de overhand over andere talige ontwikkelingen gaf. Hij herhaalde enkele observaties die al vroeger in de literatuur present waren, maar voegde ook enkele nieuwe opmerkingen ertoe. Hij (1912, 133-135) respecteert het opdelen van talige tekens in „mots principaux”, oftewel lexicale tekens, en „mots accessoires”, oftewel grammaticale tekens, wat al von Humboldt (§1.1) niet ontkende. De vraag naar de motivatie voor grammaticalisatie - en voor taalverandering in het algemeen - beantwoordt Meillet (1912, 139) door verwijzing naar de twee al genoemde neigingen van de menselijke taal: „affaiblissement” (vgl. BEQUEMLICHKEITSTRIEB) en „expression intense” (vgl. DEUTLICHKEITSTRIEB), waarop al vroeger von der Gabelentz attent maakte.

¹⁰ Nederlandse vertaling (MK): Het toeschrijven van grammaticale functie aan een oorspronkelijk autonoom woord.

Om te kunnen tonen welke andere processen met de verandering van mots principaux tot mots accessoires gepaard gaan, beschrijft Meillet (1912, 139-141) de ontwikkeling van de Indo-Europese ontkenning en identificeert daarbij drie types van „dégradation progressive” (1912, 141). Zij betreffen de uitspraak, betekenis en expressiviteit van de talige tekens. Zulke verzwakkingen worden toegeschreven aan frequenter gebruik van de elementen die grammaticalisatie ondergaan. Soortgelijke overwegingen over de verhouding tussen hogere frequentie, expressiviteit en grammaticalisatie worden in de hedendaagse literatuur ook gehanteerd (Dahl 2001b; Hopper & Traugott 1993 [2003, 127]; Haspelmath 2004).

Daarenboven zijn Meilleets (1912, 139) drie types van verzwakking: „affaiblissement de la prononciation” oftewel verzwakking van de uitspraak, „affaiblissement de la signification concrète” oftewel verzwakking van de betekenis en „affaiblissement de la valeur expressive” oftewel verzwakking van de expressiviteit. In de moderne literatuur zijn parallel de volgende begrippen te vinden: PHONETIC REDUCTION (Hopper & Traugott 1993 [2003, 154]), SEMANTIC BLEACHING (Lehmann 1982 [2015, 136]); Hopper & Traugott 1993 [2003, 101]) en RHETORICAL DEVALUATION (Haspelmath 1999b, 1061; Dahl 2001a). Of en hoe precies grammaticalisatie door verschillende types van formele verzwakking begeleid wordt, wordt in (§1.5) behandeld.

Naast grammaticalisatie van woorden, van vrije morfemen dus, zoals dit proces meestal ook in de hedendaagse discussie gepresenteerd wordt, beschrijft Meillet (1912, 147-148) de mogelijkheid dat grammaticale functies door posities in een zin uitgedrukt kunnen worden, d.w.z. grammaticalisatie van woordvolgorde. Hij toont het verschil tussen het Latijn en het Frans, een moderne vorm van het Latijn. In het Latijn is er geen semantisch verschil tussen de volgende vier varianten: *Pertrus Paulum caedit*, *Paulum Petrus caedit*, *caedit Petrus Paulum* of *caedit Paulum Petrus*. Meillet demonstreert dat, waarbij het Latijn vrije woordvolgorde had, d.w.z. dat

de posities in de Latijnse zinnen niet grammaticaal waren, er in het Frans alleen maar één volgorde mogelijk is zonder de semantiek van de zin te veranderen: *Pierre bat Paul* versus *Paul bat Pierre*. Hetzelfde geldt overigens ook voor de Nederlandse zinnen *Piet slaat Paul* versus *Paul slaat Piet*. Het thema van de verhouding tussen grammaticalisatie en woordvolgorde wordt gedetailleerder bijvoorbeeld behandeld in Lehmann (1992) of Sun & Traugott (2011).

Hoewel Meillet ook formele veranderingen zoals de „*affaiblissement de la prononciation*” beschreef, benoemde hij in zijn artikel vooral een functioneel proces waardoor grammaticale functies aan talige tekens - zowel talig materiaal zelf als ook positie van het materiaal - toegeschreven wordt die oorspronkelijk geen grammaticale functie hadden. Schematisch kan dit proces op de volgende manier (1) weergegeven worden:

(1) niet grammaticaal > grammaticaal

In dit hoofdstuk werd de betekenis van Antoine Meillet voor de studie van grammaticalisatie betoond. Hoewel hij niet altijd originele ideeën presenteerde omdat sommige al een tijd in de literatuur minstens impliciet bekend waren, is Meillet desondanks voor grammaticalisatie-studies een belangrijke persoonlijkheid. Hij was namelijk de eerste taalwetenschapper, die grammaticalisatie als een aparte ontwikkeling binnen het taalsysteem identificeerde en tegen andere types van taalverandering afzette. Toch moet men zijn werk ook in de context van een duidelijke kritiek op de negentiende-eeuwse taalwetenschap van de neogrammatici plaatsen. Dat de discussie over de natuur van grammaticalisatie niet dood is, toont de relatief recente strijd van de tegenstanders van de opvatting van grammaticalisatie als een zelfstandig proces (Campbell 2001b; Campbell & Janda 2001; Newmeyer 2001).

De grootste verdienste van Antoine Meillet voor de grammaticalisatie-studies was eerst en vooral het simpele feit dat hij reeds in 1912 de funda-

menten voor de toekomstige ontwikkeling van een theorie van grammaticalisatie legde, ofschoon zijn observaties door het beginnende structuralisme op de achtergrond raakten.

1.3 Jerzy Kuryłowicz

Toen de structuralistische, op de statische beschrijving van de taal gerichte stromingen binnen de linguïstiek aan het roer kwamen, bleef er voor de studie van grammaticalisatieprocessen niet veel ruimte meer over en dit gebied werd verder meestal alleen in de context van Indo-Europese taalwetenschap onderzocht. Zo zijn er een paar opmerkingen over dit thema bijvoorbeeld bij Tauli (1958, 8) te vinden. Hij behandelt kort het feit dat sommige grammaticale vormen oorspronkelijk een lexicale betekenis bezaten en verwijst hierbij ook expliciet naar Meillet's werk.

Dezelfde achtergrond, Indo-Europese taalwetenschap, kent ook een andere linguïst, die aan de ontwikkeling van de moderne theorie van grammaticalisatie in grote mate bijdroeg, namelijk Jerzy Kuryłowicz (*1895 †1978). Deze Poolse taalwetenschapper publiceerde in het jaar 1965 het artikel *The evolution of grammatical categories* dat grote, minstens impliciete, invloed had op de hedendaagse linguïsten die grammaticalisatie onderzoeken.

Waarschijnlijk de grootste bijdrage van Kuryłowicz is het uitbreiden van de oorspronkelijke definitie van Meillet's grammaticalisatie, dat later als SECONDAIRE GRAMMATICALISATIE (Givón 1991; Traugott 2002; Norde 2009; 2012) bekend wordt. Kuryłowicz's definitie wordt in de hedendaagse literatuur vaak als standaard genomen.

Desalniettemin wordt de tekst zelf waarschijnlijk minder vaak gelezen, wat als gevolg heeft dat de geciteerde passage niet altijd getrouw geïnterpreteerd wordt. Met dit probleem bevat zich nauwkeurig von Mengden (2016) in zijn behandeling van de voorgeschiedenis van grammaticalisatie

in het werk van Jerzy Kuryłowicz. Het gebruik van zijn definitie in bijna alle nieuwere teksten suggereert dat de tekst waarnaar verwezen wordt ook zijn eerste tekst moet zijn, waarin de term *grammaticalisatie* voorkomt. Dat is echter niet het geval. Het begrip wordt namelijk al één jaar vroeger in zijn boek over de Indo-Europese flexie (Kuryłowicz 1964) gebruikt. Daarbij onderzoekt hij onder andere de Indo-Europese afleidingsuitgangen (derivatie) en buigingsuitgangen (flexie) en hoe deze twee soorten suffixen veranderen. In deze context formuleert hij (1964, 36) het volgende:

The essential changes of the system are due to the shifts between the inflectional and the related derivational categories. The change of an inflectional category into a derivative is called lexicalization of the respective morpheme. The opposite change (derivative > inflectional) is called grammaticalization.

Het is daarom duidelijk dat hij zeker niet dezelfde processen als Meillet (1912, 131) bedoelt, die het begrip niet tot verschuivingen van suffixen tussen verschillende categorieën beperkte. Hoewel er ook bij Meillet (1912, 145) sprake was van het ontstaan van grammaticale morfemen, zoals de ontwikkeling van het Latijnse hulpwerkwoord *habeo* tot de Franse werkwoordelijke grammaticale uitgang *-ai* zoals het volgende voorbeeld illustreert: *facere habeo* > *fer-ai*, beschrijft hij altijd de ontwikkeling van een apart woord tot een afhankelijk element, tot een suffix. Hij behandelde trouwens ook gevallen van gegrammaticaliseerde woordvolgorde.

Beide processen verschillen van wat Kuryłowicz (1964) als *grammaticalisatie* beschrijft. Als voorbeeld noemt hij (1964, 36) het Italiaanse zelfstandig naamwoord *osso* 'been' dat twee vormen van het meervoud bezit: *ossi* en *ossa*. Het meervoud *ossi* 'benen' met de uitgang *-i* is de nieuwere vorm en het meervoud *ossa* 'benen, gebeente' met het suffix *-a*, de oudere vorm die door het modernere *-i* van de positie van de niet gemarkeerde vorm werd verdrongen. Maar de oude uitgang *-a* verdween niet uit de taal.

In plaats daarvan kreeg het suffix een nieuwe functie. In het Italiaans wordt nu de vorm van het woord *osso* met de uitgang *-a* als verzamelnaam van alle benen in één menselijk lichaam gebruikt. Het wordt nu gebruikt om een lexicale eenheid, een lexeem dus, te vormen. Daarom noemt Kuryłowicz dit proces LEXICALISATIE en het tegengestelde proces, dat tot nieuwe buigingsuffixen leidt, noemt hij parallel GRAMMATICALISATIE. Deze ontwikkeling verduidelijkt hij (1964, 36) door de Latijnse infinitieve uitgang *-ēre* < **-esi* (vervoeging), oorspronkelijk locatieve uitgangen van abstracte naamwoorden op *-e/os* (afleiding).

Waarschijnlijk introduceerde Kuryłowicz (1964) zijn term zonder Meillet's definitie te kennen. Omdat zowel zijn boek als ook zijn vaak geciteerd artikel geen literatuurlijst bevatten, blijft het een gefundeerde inschatting. Maar anders zou hij waarschijnlijk een ander begrip hebben gekozen of tenminste hebben opgemerkt dat zijn term niet met de oudere term van Meillet zou moeten worden verwisseld. Zoals von Mengden (2016, 124-126) zegt, blijkt uit Kuryłowicz (1965) latere tekst dat hij waarschijnlijk in de tussentijd Meillet's tekst wel las en zijn definitie met de eigen vorm (1965, 69) combineerde. Deze nieuwe patchwork-definitie wordt in de volgende alinea's uiteengezet.

Nadat het probleem van de ontwikkeling van het begrip grammaticalisatie bij Kuryłowicz (1964; 1965) bediscussieerd is, wordt in de rest van dit hoofdstuk de tegenwoordige interpretatie ervan opgehelderd. De moderne teksten, zoals von Mengden (2016) toont, ontkennen in de meeste¹¹ gevallen de eigenlijke zin van Kuryłowicz's grammaticalisatie en projecteren ahistorisch meestal hun eigen opvattingen onwetend op de geciteerde passage uit Kuryłowicz. Zoals gezegd, bouwt Kuryłowicz met hoge waarschijnlijkheid op Meillet. Tot zijn observatie dat lexicale elementen grammaticaal kunnen worden voegt Kuryłowicz nog toe dat ook reeds grammaticale elementen

¹¹ De enige tekst die op deze foutieve interpretatie van Kuryłowicz's grammaticalisatie attent maakt, is eigenlijk juist von Mengden's (2016) uiteenzetting.

een nog meer grammaticale status kunnen bereiken. Grammaticalisatie wordt dan bij hem (1965, 69) als volgt gedefinieerd:

Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e. g. from a derivative formant to an inflectional one.

Ofschoon hij gebruikmaakt van voorbeelden, die al in het artikel van Meillet (1912, 145) aanwezig waren, bijvoorbeeld de ontwikkeling van het Griekse *thelō hina* ‘ik wens dat’ tot de markeerder van toekomst *tha*, is Kuryłowicz (1965, 69) de eerste die een dergelijke verandering als „advancing [...] from a less grammatical to a more grammatical status” analyseert. De opinie dat grammaticaliteit¹² een graduele kwaliteit is, is in de hedendaagse literatuur zeer verbreid (Campbell & Janda 2001; Narrog & Heine 2011a voor een overzicht van verschillende actuele definities van grammaticalisatie). Deze opinie deelt ook Kuryłowicz (1964, 37) zelf, ofschoon in een gedeeltelijk andere samenhang, en schrijft het volgende:

The difference between inflection and derivation does not rest upon the binary principle in its pure form, but is a question of degree (it is not digital but analogue - to use the terminology of communication engineers).

Symptomatisch voor de huidige situatie in de discussie van grammaticalisatie is het feit dat al bij de tweede grote taalwetenschapper die zich met het thema van bezig hield, een tweede (eigenlijk al derde) definitie van grammaticalisatie opduikt. In haar boek over degrammaticalisatie

¹² Het zelfstandig naamwoord *grammaticaliteit* of het bijvoeglijk naamwoord *grammaticaal* worden in de hele tekst primair niet in de betekenis ‘grammaticaal correct’ gebruikt maar echter als ‘een deel van de grammatica van een taal uitmakend.’ Op de problematiek van deze twee verschillende betekenissen maakt ook Lehmann (1982 [2015, 11]) attent.

schrijft Norde (2009, 3) dat bijna ieder artikel en ieder boek over grammaticalisatie met een eigen versie van het onderzochte fenomeen begint. Dit feit alleen is geenszins uniek voor de studie van grammaticalisatie of breder gezien voor taalwetenschap als wetenschappelijk vak en moet niet automatisch een fout zijn. Maar zoals Diewald (2010, 36-37) toont, zijn de talrijke definities om een andere reden problematisch. Grammaticalisatie wordt namelijk meestal gedefinieerd als een proces dat tot de opkomst van nieuwe grammatica leidt. Maar het begrip GRAMMATICA zelf - het resultaat van grammaticalisatie - wordt niet nader beschreven (vgl. de kritiek bij Himmelmann 1992, 2). Zulke definities zijn daarom circulair. Grammaticalisatie is het ontstaan van grammatica die het resultaat van grammaticalisatie is. Om dit probleem op te lossen, stelt Diewald (2010) een niet-circulaire definitie van grammatica voor. Een soortgelijke poging doen ook Boye & Harder (2012).

Een gedetailleerdere discussie hiervan moet helaas uit redenen van ruimte uitvallen. Het vermelde grote aantal verschillende opinies over hoe grammaticalisatie te definiëren is, verleidde Lessau (1994, 416) tot de bewering dat Kuryłowicz's definitie heel vaak de basis voor de andere definities vertegenwoordigt.

In hun overzicht constateren Campbell & Janda (2001, 107) dat grammaticalisatie minimalistisch gezien op de volgende manier te definiëren is: „some linguistic element > some more grammatical element.” Om nog een keer de grootste innovatie te betonen die Kuryłowicz invoerde, d.w.z. de notie ‘meer grammaticaal’, wordt nu naar de moderne kijk op grammaticalisatie-paden verwezen.

Het hele systeem van classificatie van talige structuren op grond van hun positie op een traject werd op de veronderstelling opgebouwd dat het ene talige element meer grammaticaal dan een ander is. Deze hypothese verscheen voor de eerste keer expliciet juist bij Kuryłowicz (1965). De problematiek van grammaticalisatie-paden en begrippen zoals DEGRAMMA-

TICALISATIE (Norde 2009; 2010; 2012) of ONOMKEERBAARHEID (Haspelmath 1999b; 2004) wordt later in (§2.1) behandeld.

Kuryłowicz (1965)zelf illustreert het graduele karakter van grammaticaliteit met twee typen uitgangen: derivatie en flexie. Uitgangen die voor afleiding worden gebruikt zullen naar Kuryłowicz in vergelijking met naamvalsuitgangen minder grammaticaal zijn. Hij duidt impliciet op een eerste versie van de latere grammaticalisatie-paden. Kuryłowicz verklaart in zijn artikel nergens waarom het ene type van uitgangen meer grammaticaal zou moeten zijn dan het andere of hoe de graad van grammaticaliteit überhaupt gemeten wordt. Hoewel af en toe in de literatuur (Joseph 2004, 58; Traugott 2001;¹³ Askedal 2008, 47) kritiek op het begrip ‘meer grammaticaal’ opduikt, wordt dit thema meestal niet verder gereflecteerd. Een van de weinige directe kritische uitingen door Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler (2011, 21) wordt hier in zijn geheel geciteerd:

However, no one - to our knowledge - has attempted to specify what it means to be more or less grammatical. [...] Grammatical involvement is not a question of degree.

Kuryłowicz's definitie van grammaticalisatie (2) bevat twee impliciete beweringen. Het ene punt is het vermengen van twee verschillende processen: het ontstaan van morfemen uit lexicale elementen en het ontstaan van buigingsmorfemen uit afleidingsmorfemen. Het tweede punt is de hiërarchie van grammaticale elementen, d.w.z. min of meer grammaticaal. Beide implicaties lijken in het licht van de voorafgaande alinea's zeer problematisch en beide worden in het kader van dit boek herzien.

¹³ Traugott (2001) twijfelt of talige tekens inderdaad meer grammaticaal kunnen worden en zij spreekt liever in verband met grammaticalisatie over *nieuwe grammaticale functies* die de talige tekens hebben ontwikkeld. Een soortgelijk voorstel deelt ook Andersen (2005; 2006a; 2008) in het kader van zijn model met GRAMMATIE, DEGRAMMATIE en REGRAMMATIE. Desalniettemin spreekt Traugott in haar latere teksten consequent over talige tekens die *meer grammaticaal* worden en haar kritische opmerking laat zij buiten beschouwing.

- (2) niet grammaticaal (lexicaal) > grammaticaal (afleiding) > meer grammaticaal (vervoeging)

Daarnaast is bij Kuryłowicz (1965, 69) voor de eerste keer ook de mogelijkheid beschreven dat talige elementen niet alleen gegrammaticaliseerd, d.w.z. (meer) grammaticaal, maar dat zij ook gedegrammaticaliseerd, d.w.z. minder grammaticaal, kunnen worden. Hijzelf gebruikt de term lexicalisatie die hij, zoals in zijn oudere tekst (1964), als het tegendeel van grammaticalisatie ziet.¹⁴

Zoals zijn definitie van grammaticalisatie twee delen heeft, wordt ook lexicalisatie in twee delen opgedeeld. Aan de ene kant beschrijft hij daarmee processen, zoals het gebruik van buigingsuitgangen als afleidingsuitgangen (1964, 36). Aan de andere kant spreekt hij van lexicalisatie in de context van gefossiliseerde vormen, zoals de archaische vormen *he is come* en *he is gone* in plaats van de moderne *he has come* en *he has gone* in het Engels. Het blijft de vraag of beide processen het verdienen om onder één noemer gebracht te zijn - analoog met de discussie over zijn definitie van grammaticalisatie. Het idee dat reeds gegrammaticaliseerde talige tekens zich ook in de omgekeerde richting op een grammaticalisatie-pad kunnen bewegen, was lange tijd een van de meest bediscussieerde vragen in de literatuur (Haspelmath 1999b; 2004).

Samenvattend kan geconstateerd worden, dat Kuryłowicz's bijdrage aan de discussie over grammaticalisatie een misschien nog grotere rol speelt dan Meillet's artikel zelf, omdat, waar Meillet's ideeën algemeen geaccepteerd worden, enkele van Kuryłowicz's gedachten nog altijd voor

¹⁴ Deze dichotomie werd ook reeds door Žimurnskij (1961 [1966]) gebruikt, hoe von Mengden (2016, 124) toont. Žimurnskij (1961 [1966, 83]) verwijst daardoor naar de twee mogelijke ontwikkelingen van een losse combinatie van woorden: zij kunnen worden gegrammaticaliseerd of gelexicaliseerd. LEXICALISATIE betekent hier het ontstaan van een vaste idiomatische uitdrukking uit een combinatie van woorden. GRAMMATICALISATIE wordt hier in de oorspronkelijke zin van Meillet (1912) gebruikt, bijvoorbeeld het ontstaan van analytische werkwoordelijke constructies.

opschudding zorgen. Puur chronologisch gezien staat Kuryłowicz en zijn werk over grammaticalisatie tussen Meillet en de moderne herontdekking van grammaticalisatie. Taalwetenschappelijk is Kuryłowicz's artikel echter een mijlpaal in de geschiedenis van studies van grammaticalisatie.

Anderzijds moet echter ook betoond worden dat de invloed van Kuryłowicz's visies van grammaticalisatieprocessen niet altijd positief is. Zoals von Mengden (2016, 124-126) toonde, is Kuryłowicz's motivatie voor het uitbreiden van Meillet's grammaticalisatie, zodat ook de ontwikkelingen van reeds grammaticaal tot meer grammaticaal omvat zijn, hoogst twijfelachtig. Het was precies deze stap die op de verdere ontwikkeling van de grammaticalisatie-studies een lange schaduw vooruit zou werpen (§2.2).

1.4 De renaissance van grammaticalisatie

De volgende sectie is gewijd aan de herontdekking van grammaticalisatie door de mainstream-linguïstiek in de loop van de jaren zeventig en later voornamelijk in de jaren tachtig.

Zoals reeds vermeld, werd het onderwerp van grammaticalisatie bijna uitsluitend in de Indo-Europese taalkunde bestudeerd als deelgebied van de taalwetenschap dat bijvoorbeeld door Jerzy Kuryłowicz of Antoine Meillet werd vertegenwoordigd. In de literatuur wordt bijna eenstemmig geconstateerd dat de man die voor de terugkeer van de belangstelling voor grammaticalisatie - en voor historische taalwetenschap in het algemeen - verantwoordelijk kan worden gemaakt worden, Talmy Givón¹⁵ is. Aan hem wordt vaak ook het bekende motto *today's morphology is yesterday's*

¹⁵ In zijn artikel over de recente ontwikkelingen in grammaticalisatie-studies, schrijft Hopper (1996, 221) dat enerzijds het waar is dat Givón's werken grammaticalisatie weer populair maakten in de linguïstiek, maar anderzijds verwijst Givón (1971) noch naar von Humboldt en von der Gabelentz, noch aan Meillet en Kuryłowicz. Onopgehelderd blijft dus of Givón grammaticalisatie nieuw ontdekte of herontdekte. Waarschijnlijker is echter een inspiratie door de oudere wetenschappers.

syntax toegeschreven, dat hij inderdaad voor de eerste keer (Givón 1971, 413) gebruikte.¹⁶ Dit motto beïnvloedde de daaropvolgende overwegingen over het onderwerp van ontwikkeling van grammatica minstens op twee verschillende wijzen. Ten eerste werd het motto een symbool voor de primaire functie van morfologie in het kader van grammatica. Ten tweede duurde het nog relatief lang totdat Comrie (1980) de hypothese falsifieerde dat hedendaagse morfologie op syntactische constructies van vroeger baseert.

De focus op morfologie, oftewel morfocentrisme, blijft - misschien wegens de flecterende natuur van de best onderzochte Indo-Europese talen - weliswaar een centraal punt tot nu toe, maar tenslotte wordt bij Givón (1979, 208-209) grammaticalisatie ook op het gebied van discours uitgebreid. Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991, 13) ontwierpen hiervoor de slagzin *today's syntax is yesterday's pragmatic discourse*. Uit de combinatie van de gedachten uitgedrukt door de twee motto's ontstaan dan grammaticalisatiepaden (3) die een mogelijke ontwikkeling van delen van het talige systeem schetsen.

(3) discours > syntaxis > morfologie > morfonologie > zero

Zulke trajecten symboliseren grammaticalisatie en de interpretatie ervan door de moderne taalwetenschap: enkele bestanddelen van het taalsysteem onderscheiden zich hoofdzakelijk door een verschillende graad van gebondenheid (Lehmann 1982 [2015]). Deze gebondenheid wordt tegelijkertijd ook vergeleken met de regels die in het lexicale deel van het systeem geheel ontbreken terwijl ze in het grammaticale deel, morfologie en morfonologie, altijd aanwezig zijn. De laatste stap van het grammaticalisatie-pad wordt in (3) *zero* genoemd. Dit verwijst naar het feit dat door grammaticalisatie

¹⁶ Anderzijds is ook van betekenis, dat met betrekking tot het motto Lehmann (1982 [2015, 6]) opmerkt dat al één jaar voor Givón Hodge (1970) een soortgelijke zinspreuk formuleerde. De versie van Hodge is niet identiek aan die van Givón, maar de boodschap wel: „one man's morphology is an earlier man's syntax.”

niet alleen nieuwe elementen van het taalsysteem kunnen ontstaan, maar dat sommige elementen ook ten onder kunnen gaan en verdwijnen. De grammaticalisatie-paden zijn anderzijds geenszins deterministisch. Niet alle discours-bestanddelen hoeven gegrammaticaliseerd te worden en de reeds gegrammaticaliseerde elementen hoeven niet het hele pad door te maken.

Grammaticalisatie kon in de jaren zeventig en tachtig ook als een tegenbeweging tot de toen heersende generatieve Chomskyaanse taalwetenschap worden beschouwd. Met de herontdekking van grammaticalisatie keert namelijk tegelijkertijd ook de klassieke historische taalkunde op de linguïstische voorgrond terug. Na de beginperiode van de generatieve grammaticamodellen zonder een werkelijke empirische basis komen de studies van grammaticalisatie weer met een zoektocht naar harde feiten. Daarbij is ook een aspect van de vergelijking tussen de grammaticalisatiestudies en generatieve grammatica's van belang, namelijk het verschil tussen stabiliteit en veranderlijkheid. Terwijl de generativisten het talige systeem als een onveranderlijke structuur beschrijven, waardeert de diachrone taalkunde, en voornamelijk de theorie van grammaticalisatie, de neiging van de grammaticale structuren tot veranderingen.

Een van de belangrijkste taalwetenschappers van deze fase is met zekerheid Christian Lehmann. In zijn boek *Thoughts on Grammaticalization* (1982; 1995; 2002; 2015)¹⁷ deed hij een poging om grammaticalisatie radicaal

¹⁷ Het boek verscheen oorspronkelijk in het jaar 1982 als deel van een grijze literatuurserie en werd snel populair. Daarom werd de tekst nog een keer in 1995 door een uitgeverij als een herziene druk gepubliceerd. Deze versie is ook als de basis voor alle citaten in dit boek genomen, omdat het waarschijnlijk de uitgebreidste uitgave is. Daarnaast is er nog een derde uitgave uit het jaar 2002, die, hoewel als de tweede en herziene druk gepropageerd wordt, met hoge waarschijnlijkheid identiek met de oudere uitgave van 1995 is (von Mengden & Simon 2014b, 349).

In december 2015 is er nog een derde druk van Lehmanns publicatie verschenen. Qua inhoud is deze echter met de voorafgaande versie van 2002 bijna identiek. Behalve kleinere veranderingen zoals correcties van tikfouten en consistentere gebruik van afkortingen, is het grootste verschil tegenover de vroegere versies Lehmanns epiloog (2015, 189-195).

te systematiseren, d.w.z. een praktisch kader voor de theorieën te formuleren. Hij ontwikkelde een methode die zijns inziens in staat is elk voorbeeld van grammaticalisatie met behulp van zes parameters te meten. En zoals von Mengden & Simon (2014b, 349) opmerken, was hij in dit opzicht zeer succesvol. Zijn parametrische opvatting heeft meer dan dertig jaar na de eerste publicatie nog altijd invloed op de discussie van grammaticalisatieprocessen. Op deze manier werd de idee van grammaticalisatie-paden uitgebreid van een naakte generalisatie tot een werkelijke taalwetenschappelijke aanpak. Lehmann bleef ook bijna de enige taalkundige die zich op deze manier met grammaticalisatie bezighield. Daarom is zijn werk een relatief lange tijd zonder systematische kritiek of opmerkingen gebleven. Desondanks zijn er slechts een paar artikelen (Haspelmath 1989) verschenen die met alle parameters talige ontwikkelingen werkelijk systematisch analyseerden. Pas in de laatste jaren is de situatie in zekere mate veranderd (Norde 2012; Konvička 2013). Lehmanns ideeën, die voor het begrijpen van grammaticalisatie wezenlijk waren, worden gedetailleerder in de volgende sectie (§1.5) onder de loep genomen.

Lehmann gaat in zijn *Thoughts* van de basishypothese uit dat in tegenstelling tot het lexicon de grammatica van elke taal door een aantal vaste regels wordt gekarakteriseerd. Hoe meer een talig teken deze regels volgt, hoe verder dit teken zich in het grammaticale deel van de taal bevindt. Dit betekent dat hoe contextafhankelijker een teken is, hoe grammaticaler het

De doelstelling van het slotwoord is voornamelijk een verdediging van Lehmanns aanpak van grammaticalisatie waarbij vooral studies van degrammaticalisatie (2015, 192) bekritiseerd worden. Verder wordt de kritiek uitgeoefend op de recente trends om grammaticalisatieprocessen in het kader van constructiegrammatica te beschrijven. Lehmann kiest in zijn epiloog een apologetische toon waarbij hij zijn critici vaak veronderstelt de bedoeling van zijn tekst niet goed te hebben begrepen. Aan de andere kant geeft hij toe (2015, 191) dat zijn parameter van integriteit onder enkele tekortkomingen lijdt (vgl. §1.5.1 voor een soortgelijke kritiek).

In dit boek wordt om praktische redenen naar de laatste druk van 2015 verwezen. Tegelijkertijd wordt ook het jaar van de oorspronkelijke publicatie, d.i. 1982, aangegeven omdat er geen wezenlijke inhoudelijke verschillen bestaan.

teken wordt. Om deze zelfstandigheid en vrijheid van alle talige tekens te kunnen bepalen, beschreef hij zes parameters die de actuele plaats van het talige teken tussen lexicon en grammatica bestemmen.

1.5 Christian Lehmann

In de voorafgaande sectie werd reeds kort vermeld dat de bedoeling van Lehmanns parameters de precieze positie van elk talig teken op het traject tussen een vrij lexicaal woord en een afhankelijk suffix te bepalen. Om dat te bereiken, wordt bij de gemeten tekens naar hun syntagmatische en paradigmatische vrijheid gekeken. Op de syntagmatische as wordt hun STRUCTURELE OMVANG, SYNTAGMATISCHE VERBONDENHEID en SYNTAGMATISCHE VARIABILITEIT onderzocht terwijl op de paradigmatische as tegelijkertijd met hun INTEGRITEIT, PARADIGMATICITEIT en PARADIGMATISCHE VARIABILITEIT rekening gehouden wordt. De wisselwerking van alle zes parameters geeft uiteindelijk de grammaticaliteit van het gemeten teken aan, d.w.z. hoe ver het bepaalde teken op weg naar het hart van grammatica reeds aflegde. Maar zoals Norde & Beijering (2014, 394) opmerken, hoeven niet in alle situaties alle parameters van toepassing zijn.

De combinatie van de informatie over de plaatsing van het teken op de paradigmatische en syntagmatische as levert bijgevolg de informatie over de graad van grammaticalisatie van het gegeven talige teken. Lehmann (1982 [2015, 27]) spreekt in dit verband over een imaginaire grammaticalisatie-schaal (4) waarmee functioneel soortgelijke talige tekens op grond van hun grammaticaliteit kunnen worden vergeleken. Daardoor wordt Kuryłowicz's idee dat sommige grammaticale tekens meer grammaticaal zijn dan andere voor de eerste keer gefunctionaliseerd. Anders dan bij Kuryłowicz (2) neemt Lehmann als basis voor het bepalen welke talige tekens meer en welke minder grammaticaal zijn, niet hun status als afleidingen of verbuigingen. In plaats ervan neemt hij hun vorm als basis,

een aanpak die niet zonder overeenstemming met de oude typologische schaal van von Humboldt (§1.1) is.

- (4) niet grammaticaal (lexicaal woord) > grammaticaal (vrij woord) > meer grammaticaal (cliticum) > meer grammaticaal (affix)

Belangrijk is hierbij nog erop te wijzen dat geen enkele parameter zelfstandig in staat is de maat van grammaticalisatie van een gegeven talig teken te definiëren. Dat kan uitsluitend door de combinatie van meerdere parameters gebeuren. Daarop maakt ook Lehmann (1982 [2015, 135]) uitdrukkelijk attent:

None of the [parametrical changes] is by itself sufficient to define grammaticalization; it is only by the interplay of all of them that grammaticalization comes about.

Op deze opmerking zal waarschijnlijk de vraag moeten volgen, hoe de parameters precies met elkaar correleren en of het ook mogelijk is dat zij helemaal niet correleren. Met dit thema hield zich Wiemer (2014) bezig, die stelde vast dat de correlatie tussen alle parameters niet altijd voorkomt (vgl. Norde 2009; 2012). Lehmann (1982 [2015, 135]) zelf schrijft dat de kwestie of de parameters van elkaar afhankelijk zijn een empirische vraag is en dat verder onderzoek nodig is. Verder gaat Wiemer de vraag na of alle parameters gelijkwaardig zijn. Hij (2014, 459) probeert een soort hiërarchie te vinden en komt tot het besluit dat in het bijzonder de parameter van syntactische verbondenheid (§1.5.5) in aanmerking komt als een parameter die boven alle andere staat. Daarboven lijkt het ook te gelden in gevallen die Bisang (2004) als afwijkingen van de prototypische of Lehmannse grammaticalisatie identificeert. Zulke gevallen vindt hij meestal in de isolerende talen van Zuidoost-Azië.

Hoewel in de volgende subsecties een rij van open vragen geadresseerd worden, kan hier niet op alle details ingegaan. Om zich een dieper inzicht

in de discussie van Lehmanns parametrische opvatting van grammaticalisatie te verschaffen, wordt de lectuur van de teksten van Wiemer (2014), von Mengden & Simon (2014b, 349-351) of Norde & Beijering (2014, 394) aanbevolen.

1.5.1 Integriteit

De eerste paradigmatische parameter op Lehmanns lijst is de INTEGRITEIT van een talig teken. Volgens hem (1982 [2015, 2]) wordt deze parameter als de „possession of a certain substance which allows it to maintain its identity, its distinctness from other signs” gedefinieerd. Zulk een definitie kan problematisch zijn, zoals sommigen (Norde, Beijering & Lenz 2013; Askedal 2008; Konvička 2013) al aantoonde omdat zij twee belangrijke aspecten samenvoegt, namelijk de semantische en de fonologische kwaliteit van een teken. Lehmann (1982 [2015, 135]) rechtvaardigt het daardoor dat fonologische veranderingen alomtegenwoordig zijn en dat zij bijna altijd met semantische veranderingen gepaard gaan. Deze opvatting wordt ook in het gros van de linguïstische literatuur (Hopper & Traugott 1993 [2003, 7]) gedeeld en wordt door een grammaticalisatie-pad (5) gerepresenteerd.

(5) lexicaal teken > grammaticaal woord > cliticum > affix

Een dergelijke weergave van de fonologische verzwakking van een talig teken als een parallelle beweging tot de grammaticalisatie van een constructie lijkt echter te simplistisch. Als fonologische en semantische ontwikkelingen op deze manier gekoppeld worden, zou het bij de paren van de Nederlandse voornaamwoorden *hij/ie*, *mij/me* of *jij/je* moeten betekenen dat het voornaamwoord zonder klemtoon, d.w.z. in de vorm van een cliticum, automatisch als meer grammaticaal zou moeten gelden. Omdat de primaire functie van het voornaamwoord of met of zonder klemtoon, i.e. in de vorm van een cliticum of een vrij woord, in beginsel identiek is, kan

hier eigenlijk geen sprake van een verschuiving op een grammaticalisatiepad zijn. Voorbeelden zoals deze maken duidelijk dat de formele kant van een talig teken niet als een betrouwbaar symptoom voor de functioneel-semanticke waarde van dat teken kan fungeren. Tegelijkertijd kan zulke correlatie natuurlijk niet compleet uitgesloten worden.

Een soortgelijke opmerking maakt ook Askedal (2008, 47) doordat hij op het feit wijst dat het hulpwerkwoord *to be* in (6 a) geen minder grammaticale status bezit dan de gecliticeerde vorm hiervan in (6 b).

- (6) (a) *She was dancing.*
(b) *She's beautiful.*

Volgens Bybee (2011, 71) zijn dergelijke fonologische veranderingen zoals tussen (6 a) en (6 b) de gevolg van de hogere frequentie van deze constructies. Maar ook dat correleert niet automatisch met de grammaticale versterking van het frequente teken.

1.5.2 Paradigmaticiteit

De tweede parameter in Lehmanns model is de PARADIGMATICITEIT, d.w.z. de integratie van het teken tot een bestaand paradigma. In zijn woorden (1982 [2015, 141]), is deze parameter „the formal and semantic integration both of a paradigm as a whole and of a single subcategory into the paradigm¹⁸ of its generic category.”

De tweede parameter beschrijft of en hoe veel alternatieven een talig teken in een constructie heeft. Zo is het werkwoord in (7 a) vervangbaar

¹⁸ Het begrip PARADIGMA wordt in Lehmann (1982 [2015]) en in de meeste andere werken relatief vaag gedefinieerd, maar meestal wordt hieronder het klassiek structuralistische, morfologische paradigma van mogelijke vormen verstaan die in plaats van de enige echt gebruikte vorm kunnen verschijnen. In de werken van de Deense functionalisten (bijvoorbeeld Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler 2011) wordt daarentegen het begrip veel breder gehanteerd, zodat als paradigma ook een systeem van samenhangende constructie begrepen wordt.

door een ander soortgelijk werkwoord als in (7 b), wat betekent dat deze twee werkwoorden deel van een, in dit geval werkwoordelijk, paradigma uitmaken. Daarentegen behoort het hulpwerkwoord in (7 c) niet tot het paradigma, omdat het niet zonder consequenties op dezelfde plaats als (7 a) of (7 b) kan worden geplaatst. Het verschil bestaat in de status van het hulpwerkwoord van (7 c) in vergelijking met de het volle lexicale werkwoord in (7 a) en (7 b).

- (7) (a) *Piet ziet zijn moeder.*
(b) *Piet spreekt met zijn moeder.*
(c) *Piet heeft zijn moeder gisteren opgebeld.*

In dit opzicht kan de paradigmaticiteit van een talig teken als een van de belangrijkste eigenschappen worden beschouwd. Deze mening wordt ook bijvoorbeeld door Diewald & Smirnova (2012, 127) gedeeld, die schrijven dat het is „the very feature that distinguishes grammatical signs from lexical signs which may conjoin into word field (loosely organized, open classes) but not into paradigms.”¹⁹

Als er in verband met het behoren bij een paradigma sprake is van grammaticalisatie, kan dit voor het talige teken twee mogelijke dingen betekenen. Ten eerste kan het betekenen dat het gegeven talige teken een reeds existierend paradigma uitbreidt. Ten tweede wordt door de grammaticalisatie van het talige teken een geheel nieuw paradigma gecreëerd, dat precies het teken in kwestie als het enige lid bevat (vgl. de innovatieve kracht van grammaticalisatie volgens Meillet). De ene optie is dat een bestaande categorie wordt uitgebreid door het toevoegen van een nieuw lid en de andere mogelijke uitkomst is het ontstaan van een geheel nieuwe categorie.

¹⁹ Hoewel deze opvatting als standaard beschouwd wordt, uitten zich sommigen (Wiemer & Bisang 2004; Bisang 2004) kritisch.

Corbett (2006) spreekt in deze samenhang over FEATURES en VALUES, d.w.z. dat wat hier als categorie of paradigma wordt aangeduid, is volgens hem een feature en de individuele leden van deze categorieën of paradigma's zijn values van deze feature.

Met het thema van paradigma's is ook het feit verbonden dat één talig teken lid van meer dan één paradigma kan zijn. Deze situatie komt bij grammaticalisatie zeer vaak voor en werd door Hopper (1991, 22) als DIVERGENTIE of LAYERING²⁰ beschreven. Divergentie betekent dat een talig teken enerzijds in de niet gegrammaticaliseerde vorm en anderzijds in de gegrammaticaliseerde vorm existeert zonder noodzakelijk formeel verschillend te moeten zijn. Impliciet spreekt ook Haeseryn et al. (1997a, 46) over dit thema bij het beschrijven van de verschillen tussen zelfstandige werkwoorden en hulpwerkwoorden. Hier in (8 a), (8 b) en (8 c) wordt getoond dat een werkwoord dat in één geval als zelfstandig werkwoord fungeert, in een ander geval in de positie van een groepsvormend werkwoord voorkomt, dus als hulpwerkwoord.

- (8) (a) *Hij blijft altijd opgewekt.*
(b) *Hij blijft altijd opgewekt kijken.*
(c) *Hij blijft altijd erg lang.*

1.5.3 Paradigmatische variabiliteit

De laatste parameter op de paradigmatische as is de PARADIGMATISCHE VARIABILITEIT van een talig teken. Volgens Lehmann (1982 [2015, 146]) beschrijft het de „freedom with which the language user choses a sign.” De vrijheid van de spreker wordt opgedeeld in INTRAPARADIGMATISCHE VARIABILITEIT, de vrijheid bij het kiezen van een lid van een gegeven

²⁰ In de literatuur over grammaticalisatie worden voor hetzelfde fenomeen ook andere termen gebruikt, zoals SPLIT door Heine & Reh (1984, 57-59).

paradigma, d.w.z. bij het kiezen van een value van een feature, en in TRANSPARADIGMATISCHE VARIABILITEIT, de vrijheid bij het kiezen van een paradigma, d.w.z. bij het kiezen van een hele feature.

Bij de behandeling van deze parameter gaat Lehmann uit van het werk van Jakobson (1959, 492), die stelde dat een talig teken grammaticaal is, zodra de spreker geen vrijheid bij het kiezen van dit teken heeft. Volgens Jakobson is grammatica alles waarover de sprekers in tegenstelling tot het lexicon niet kunnen besluiten. Hoewel verplichtende constructies zeker tot de grammatica van een taal behoren, kan deze eigenschap geen toereikend criterium zijn, omdat ook niet-verplichtende talige elementen grammaticaal zijn.

In dit verband constateert Lehmann (1982 [2015, 14]) dat een constructie of een talig teken „may be obligatory in one context, optional in another and impossible in third context.” Dat betekent echter niet dat dergelijke elementen niet grammaticaal zijn, wat hij (1982 [2015, 148-159]) verder aan de hand van de de categorie numerus in het Latijn en in het Turks illustreert.

In het Latijn, zoals in de meeste Europese talen, moet elk zelfstandig naamwoord door deze categorie, d.w.z. door singularis, pluralis of dualis, worden gespecificeerd. In het Turks is dit hoewel niet in alle contexten nodig. Hoe verder een teken gegrammaticaliseerd is, hoe meer verplichtend dat teken volgens Lehmann wordt.

Deze opvatting is in meerdere opzichten problematisch, zo niet fout: ten eerste worden zowel grammaticalisatie als ook obligatoriciteit als graduele begrippen afgeschilderd. Een dergelijke opvatting impliceert een tussenstadium tussen een lexicaal talig teken, bijvoorbeeld het zelfstandige werkwoord in (8 c), en het grammaticale talige teken zoals het hulpwerkwoord of koppelwerkwoord in (8 b), respectievelijk in (8 a). Als enige vorm van een tussenfase bij grammaticalisatie kan de periode in de ontwikkeling worden beschouwd als de niet gegrammaticaliseerde en de grammatica-

liseerde vorm co-existeren, bijvoorbeeld de drie bovengenoemde vormen van *blijven*. Een talig teken kan daarom logisch of wél of níét gegrammaticaliseerd zijn.

Een talig teken is in dezelfde geest in een context of wél of niet verplichtend. In het Nederlands wordt bijvoorbeeld de uitgang *-e* na bepaalde lidwoorden verplicht bij bijvoeglijke naamwoorden gezet, d.w.z. *een rood huis* versus *het rode huis*. Maar er zijn ook contexten die dat niet toelaten, zoals bijvoorbeeld *het Europees Parlement*. Betekent dat dat de uitgang *-e* in het Nederlands niet zo verplichtend is, als wanneer de uitgang zonder uitzonderingen altijd na een bepaald lidwoord zou moeten worden gebruikt? Het verschil ligt niet in de graad van obligatoriciteit, maar echter in het aantal contexten, waarin een bepaalde constructie in een taal verplichtend gebruikt wordt. Ergo, obligatoriciteit en grammaticaliteit moeten als binaire en niet graduele eigenschappen van talige tekens beschouwd worden.

Ten tweede is ook problematisch over paradigmatische variabiliteit te spreken in relatie tot individuele talige tekens hoewel de term eigenlijk de hele categorie beschrijft, zoals von Mengden (2008) en Norde (2009) terecht toonden. De vrijheid van de spreker betreft de hele categorie, bijvoorbeeld alle voorzetsels, en niet alleen één gegeven voorzetsel, bijvoorbeeld *met*. De voorstelling dat sommige leden van een categorie, bijvoorbeeld weer voorzetsels, in hogere mate verplichtend dan andere zouden mogen zijn, is evenzeer omstreden. Per definitie zijn alle leden van een gegeven paradigma principieel verwisselbaar.

1.5.4 Structurele omvang

De vierde hier gepresenteerde parameter, de eerste syntagmatische parameter, van Lehmann (1982 [2015, 152]), de STRUCTURELE OMVANG van een teken is waarschijnlijk de meest controversiële. Deze parameter beschrijft

de omvang of de grootte van de constructie, waartoe een gegeven talig teken bijdraagt.

Zoals in de voorafgaande sectie bediscussieerd werd, hanteert Lehmann de idee van het graduele karakter van grammaticaliteit. Hoe verder de grammaticalisatie van een talig teken is, hoe kleiner de structurele omvang - en hoe groter de syntagmatische verbondenheid tegelijkertijd - van het talige teken.

De opinie dat grammaticaliteit een graduele kwaliteit van talige tekens is, wordt door de meeste linguïsten gedeeld (vgl. Andersen 2005; 2006a; 2008), maar dat de structurele omvang kleiner zou moeten worden, wordt niet zo algemeen geaccepteerd. Het was een van de eerste punten van Lehmanns model waarop kritiek kwam (Norde 2010; 2012; Tabor & Traugott 1998; Song 2005; Smith 2011, 371, Roberts & Roussou 2003; Fischer 2008; Trousdale & Norde 2013) omdat er bewijzen werden gepresenteerd dat in sommige gevallen de structurele omvang, in tegendeel tot wat Lehmann (1982 [2015, 153]) claimt, juist groter kan worden.

Hoewel Tabor & Traugott (1998) voorbeelden leverden van een grotere structurele omvang van een constructie, nadat deze constructie gegrammaticaliseerd werd, werd de kritiek door Fischer (2003, 472) afgewezen. Haar reden hiervoor was dat het niet om typische voorbeelden van grammaticalisatie gaat, d.w.z. voorbeelden die Lehmanns criteria vervullen. Op deze manier wordt de argumentatie circulair en überhaupt geen kritiek aan het model toegelaten wordt. Lehmanns parameters worden vervolgens van een theorie tot een dogma bevorderd. Bovendien is het verwerpen van niet typische gevallen van grammaticalisatie problematisch omdat zo a priori de mogelijkheid verloren gaat alle grammaticalisatieprocessen te kunnen analyseren.

Dat de syntagmatische omgeving van een talig teken voor het proces van grammaticalisatie van belang is, wordt ook door Heine (2002) en Himmelmann (2004, 31) onderstreept. Zij maken op het feit attent dat

er altijd rekening met de context van het teken gehouden moet worden. Himmelmann (2004, 31) toont zelfs dat „[t]he syntactic context determines the outcome [of grammaticalisation] at least as much as the grammaticalizing element itself.” Voor de grammaticalisatie van bepaalde lidwoorden vanuit deiktische voornaamwoorden is het bijvoorbeeld van belang wat voor een element na het toekomstige lidwoord kwam. In verband met de rol van de context wordt hier naar (§2.1) verwezen, waar het thema van grammaticalisatie binnen constructiegrammatica bediscussieerd wordt.

De rol van de context, cotext en van de syntactische omgeving wordt in de literatuur ook theoretisch behandeld. Diewald (2002) ziet drie typen contexten van een teken dat gegrammaticaliseerd wordt: niet-typische, kritische en isolerende context. In de eerste fase wordt het talige teken in een context gebruikt die voor het gegeven teken niet typisch is. De tweede stap, de kritische context, is de situatie waardoor de niet-typische context van het teken versterkt en een nieuwe regel creëert wordt. Deze nieuwe context, d.w.z. de nieuwe regels voor het talige teken, wordt later geïsoleerd en kan parallel met het niet gegrammaticaliseerde teken worden gebruikt. Deze drie stappen van het creëren van een gegrammaticaliseerde uitdrukking worden in Hopper (1991) en Hopper & Traugott (1993 [2003, 49]) op de volgende manier omschreven: $A > A/B > B$. De eerste fase A symboliseert het nog niet gegrammaticaliseerde talige teken. De tweede fase A/B staat voor de ambigue situatie, wanneer de oude en de nieuwe betekenis of functie van het teken nog niet gestandaardiseerd werd, dat wil zeggen beide tekens of constructies co-existeren. In de laatste fase B staat voor het stadium, wanneer het nieuwe, gegrammaticaliseerde teken in de nieuwe context reeds gefixeerd is.

Het werd vermeld dat Lehmann en de medestanders van zijn model zoals (Fischer 2003) sommige voorbeelden van grammaticalisatie niet geaccepteerd hebben omdat zij in hun ogen atypisch waren. Het prototypische verloop van grammaticalisatie zou naar hun mening precies het

grammaticalisatie-pad in (5) moeten volgen. Een oorspronkelijk lexicaal woord wordt gegrammaticaliseerd, fonetisch kleiner en formeel afhankelijker van andere elementen in zijn syntactische omgeving. Blom & Booij (2003) onderzoeken bijvoorbeeld de ontwikkeling van oorspronkelijk lexicale autonome woorden tot een simpel afhankelijk bestanddeel van deelbare werkwoorden. Zulke gevallen representeren zoals gezegd de standaardvoorbeelden.

Anderzijds zijn er ook grammaticalisatieprocessen die niet de weg van een vrij woord tot een afhankelijk affix moeten volgen. In Ewe, een Afrikaanse taal, werd bijvoorbeeld het werkwoord *bé* ‘zeggen’ tot een completereerder gegrammaticaliseerd, d.w.z. als de functie van een onderschikkend voegwoord geavanceerd. Een soortgelijk proces werd echter ook voor de Germaanse talen beschreven (Hopper & Traugott 1993 [2003, 190]; Heine & Kuteva 2002, 106). Het aanwijzende voornaamwoord *dat* diende als basis voor het onderschikkend voegwoord *dat*.²¹ De volgende twee voorbeeldzinnen illustreren deze ontwikkeling aan de hand van het Faeröers (Heine & Kuteva 2002, 190, vertaling MK).

- (9) (a) *Eg sigi tadh: hann kemur.*
 ik zeg dat hij komt
 ‘Ik zeg: „Hij komt.”’
- (b) *Eg sigi at hann kemur.*
 ik zeg dat hij komt
 ‘Ik zeg dat hij komt.’

Dit voorbeeld toont dat door grammaticalisatie naast afhankelijke affixen, zoals op basis van Lehmanns parametrische aanpak verwacht, ook onafhankelijke elementen kunnen ontstaan die zelfs andere elementen, in dit

²¹ In het Nederlands zijn beide woorden formeel identiek. In het Duits aan de andere kant wordt in de schriftelijke vorm tussen *das* als een aanwijzend voornaamwoord en *dass* als een onderschikkend voegwoord onderscheiden. Qua uitspraak zijn beide vormen echter niet verschillend.

geval hele bijzinnen, kunnen regeren. In (9 b) is ook de structurele omvang bij het gegrammaticaliseerde teken zeker groter dan in (9 a), bij het nog niet gegrammaticaliseerde talige teken is.

De derde optie, naast vergroting en verkleining van de structurele omvang, is de mogelijkheid dat de structurele omvang onveranderd blijft. Met behulp van van de constructie *to be going to* in het Engels leveren daarvoor Hopper & Traugott (1993 [2003, 3]) voorbeelden hoe zich de lexicale betekenis van een bewegingswerkwoord, *I am going to London*, tot grammaticale lezing als een hulpwerkwoord, *I am going to fly to London*, veranderde. Deze gegrammaticaliseerde uitdrukking ging nog verder en maakte een formele verandering door, zodat de oorspronkelijk lexicale betekenis niet met de latere grammaticale betekenis verwisseld kan worden. Zo staat *I'm gonna fly to London* formeel in tegenstelling tot **I'm gonna London*. Soortgelijke voorbeelden van grammaticalisatie van bewegingswerkwoorden tot hulpwerkwoorden van toekomstige tijd zijn in meerdere talen gedocumenteerd. De volgende voorbeelden tonen een ontwikkeling in het Nederlands: Het oorspronkelijk zelfstandige werkwoord wordt tot een afhankelijk hulpwerkwoord gegrammaticaliseerd.

- (10) (a) *Piet gaat naar de bioscoop.*
(b) *Het licht gaat sneller dan het geluid.*
(c) *Ik ga slapen.*
(d) *Bekijk de grijze lucht. Het gaat sneeuwen.*

De vier stappen beelden de boven beschreven grammaticalisatie van het werkwoord *gaan* uit. In (10 a) wordt *gaan* als een gewoon bewegingswerkwoord gebruikt. Dat is ook het geval in (10 b), hoewel hier de betekenis minder concreet wordt. De integriteit - minstens het semantische deel - wordt kleiner, omdat de oorspronkelijke betekenis zich te voet voortbewegen werd gegeneraliseerd. Dan mag het werkwoord ook met niet-menselijke

en niet-dierlijke onderwerpen worden gecombineerd. De derde stap (10 c) houdt de oude betekenis van voortbeweging nog in, maar de beweging is al van secundair belang en de nadruk ligt op het tweede werkwoord, d.w.z. het onderwerp beweegt zich te voet om een andere handeling uit te voeren. Ten slotte (10 d) wordt het hulpwerkwoord semantisch nog verder afgezwakt zodat de grammaticale functie van het hulpwerkwoord volledig op de voorgrond treedt.

1.5.5 Syntagmatische verbondenheid

De parameter van SYNTAGMATISCHE VERBONDENHEID wordt in Lehmann (1982 [2015, 157]) als volgt gedefinieerd: „the intimacy with which [a language sign] is connected with another sign to which it bears a syntagmatic relation.” Met behulp van deze parameter wordt gemeten hoe nauw minstens twee talige tekens met elkaar formeel zijn verbonden. Twee tekens bevinden zich ten opzichte van hun syntagmatische verbondenheid in een continuüm tussen een zuiver naast-elkaar-staan, juxtapositie, en een complete versmelting, fusie. Het samengroeien van talige tekens, gepresenteerd door de beweging op het traject in (11), wordt als COALESCENTIE (Lehmann 1982 [2015, 157]) genoemd.

(11) juxtapositie > cliticisering > agglutinatie > fusie

Hoe verder de enkele tekens in de richting van fusie zijn gegaan, des te meer wordt de semantische en fonologische zijde, d.w.z. hun integriteit (§1.5.1), zwakker. Een van de meest gebruikte voorbeelden hiervan is de ontwikkeling van de Engelse constructie *I am going to* tot *I'm gonna*, d.w.z. de cliticisering van het hulpwerkwoord *am* en de fusie van *going* en *to* gepaard met het fonologische verslijten tot de vorm *gonna*.

Soortgelijke evoluties werden ook in de geschiedenis van het Nederlands gezocht, gevonden en bestudeerd. In Coussé (2010) werd bijvoorbeeld de ambtelijke Middelnederlandse formule *zoals voorzeid is* beschreven in

relatie tot de graad van fusie van de twee elementen voor en de voltooide vormen van de werkwoorden *zeggen*, *schrijven*, *noemen* en *spreken*. Van de vier mogelijke werkwoorden zette zich ten slotte de variant met de hoogste graad van syntagmatische verbondenheid door, te weten *schrijven* en *zeggen*.

Hoewel Lehmann en andere linguïsten grammaticalisatie als een proces zien, dat voornamelijk en noodzakelijk tot het ontstaan van nieuwe morfologische mogelijkheden in een taal moet leiden, is er een serie van gevallen waar met dit proces geen fonologische veranderingen van het gegrammaticaliseerde teken gepaard gaan. Zo werd in het Nederlands in bepaalde contexten het zelfstandige werkwoord *zitten* heranalyseerd zodat het een grammaticale functie uitoefent. Terwijl in (12 a) nog de oorspronkelijke lexicale betekenis van het werkwoord *zitten* is behouden, wordt deze betekenis tot zekere mate in (12 b) afgezwakt en de constructie betoont echter het progressieve aspect van het lexicale werkwoord.²² In de voorbeeldzin was Jan aan het lezen toen hem de spreker bespiedde.

(12) (a) *Ik zit in een cafeetje.*

(b) *In het cafeetje bespiedde ik Jan als hij de krant zat te lezen.*

Zinnen zoals (12 a) en (12 b) tonen dat grammaticalisatie ook zonder versterking van de syntagmatische verbondenheid van een syntagma kan verlopen. Andersom zijn er ook andere ontwikkelingen te vinden die de versmelting van syntagma's zonder grammaticalisatie bewijzen. Een voorbeeld hiervoor zijn de Middelnederlandse constructies van het type *van den daghe* die tot de hedendaagse lexemen *vandaag*, *vanmorgen*, *vanochtend*, *vanmiddag* of *vannacht* voerden. Zulke uitdrukkingen werden niet meer analytisch maar holistisch beschouwd. Zij werden als één geheel in plaats

²² De mogelijkheden om progressiviteit in het Nederlands grammaticaal uit te drukken, bijzonders door middel van de constructie *aan het* + infinitief, worden in (§3.2.4) onder de loep genomen.

van, in dit geval, drie gescheiden bestanddelen geanalyseerd. Hetzelfde gebeurde in het Duits, waar zich de constructie **hiu tage* en *hiu jâru* tot de moderne uitdrukkingen *heute* ‘vandaag’ en *heuer* ‘dit jaar’ ontwikkelden. Het belangrijke hierbij is dat, hoewel de formele zijde van het teken veranderd is, de betekenis en de functie onveranderd blijven, namelijk de denotatie van de actuele dag.

Als een goed voorbeeld van een constructie die samengesmolten is, en dus grotere syntagmatische verbondenheid toont, kan het Nederlandse bijwoord of tussenwerpsel *alstublieft* en *alsjeblieft* dienen. De oorspronkelijke constructie *als 't u belieft* werd tot de simpele functie van een beleefdheidsformule gereduceerd. Hand in hand hiermee ging ook de fonologische reductie tot *alstublieft*. In de hedendaagse spreektaal kan overigens nog een verdere ontwikkeling tot *alsje(blieft)* worden waargenomen.²³

Hoewel de kwaliteit van de syntagmatische relaties binnen een constructie een grote rol kan spelen tijdens het verloop van grammaticalisatie, werd ook getoond dat de veranderingen van deze parameter niet toereikend zijn om een instantie van grammaticalisatie te kunnen identificeren. Sommige taalkundigen (Haspelmath 2004; 2011) hebben de inperking van de syntagmatische relaties zelfs tot het middelpunt van hun theorieën gemaakt in plaats van morfologie (Lehmann 1982 [2015]). Volgens Haspelmath (2004, 26) is dan grammaticalisatie „a diachronic change by which the parts of a constructional schema come to have stronger internal dependencies.” Maar zoals de bovenstaande voorbeelden tonen, moet de grammaticaliteit van een uitdrukking niet automatisch aan syntagmatische verbondenheid gekoppeld zijn.

²³ Voor dit voorbeeld ben ik dank verschuldigd aan prof. dr. Wilken Engelbrecht, Palacký-Universiteit Olomouc en Katholieke Universiteit van Lublin Johannes Paulus II.

1.5.6 Syntagmatische variabiliteit

De laatste parameter die Lehmann ontwierp, is de SYNTAGMATISCHE VARIABILITEIT van een talig teken. Het gaat om de syntagmatische pendant van de paradigmatische variabiliteit. Hij (1982 [2015, 167]) definieert deze parameter als „the ease with which [a language sign] can be shifted around in its context.”

Zoals in (§1.5.3) vermeld werd en zoals Norde (2012) of von Mengden (2008) bediscussieerden, betreffen de parameters van variabiliteit, d.w.z. zowel paradigmatisch als ook syntagmatische variabiliteit, hele categorie van tekens en niet individuele tekens. Grammaticalisatie kan worden beschouwd als een verschuiving van een lid van een open categorie naar een gesloten categorie. Bijvoorbeeld de ontwikkeling van een zelfstandig naamwoord tot een prepositie. Een zelfstandig naamwoord heeft bijgevolg altijd bredere mogelijkheden in een constructie dan een prepositie. Zo gelden voor de Nederlandse voorzetsels zoals *middels*, *wegens*, *krachtens* of voorzetsels van het type *in plaats van* of *aan de hand van* automatisch andere regels dan voor de zelfstandige naamwoorden die de basis voor hun grammaticalisatie waren.

Desalniettemin wordt deze parameter, natuurlijk zonder de moderne terminologie, behandeld in het eerste artikel over grammaticalisatie, te weten Meillet (1912, 147). Er werd op het belang van de gefixeerde woordvolgorde voor de identificatie van onderwerp en voorwerp gewezen (§1.2). Met de ontwikkelingen van de woordvolgorde in het Latijn en in de moderne Romaanse talen hield zich ook Lehmann (1992; 1982 [2015, 167-170]) bezig. Voor het Nederlands biedt een gedetailleerde discussie van de veranderingen van volgorde binnen werkwoordelijke constructies Coussé (2008).

1.5.7 Kritiek op het parametrische model

In de zes bovenstaande secties werden de parameters van Lehmann bediscussieerd en kritisch onder de loep genomen. Aangetoond is dat, hoewel zij inderdaad bij de beschrijving van grammaticalisatieprocessen behulpzaam kunnen zijn, de parameters lang niet alle aspecten van deze ontwikkelingen reflecteren.

Sommige parameters, de paradigmatische (§1.5.3) en syntagmatische variabiliteit (§1.5.6), lijken relatief overbodig te zijn, omdat zij niet de veranderingen van een talig teken beschrijven zonder de veranderingen van de hele categorie van talige tekens te karakteriseren. Met de terminologie van Corbett (2006) beschrijven zij de eigenschappen van een feature en niet van de values die eigenlijk gegrammaticaliseerd worden.

De vier overige parameters zijn ook niet helemaal onproblematisch, zoals direct de eerste parameter, integriteit, toont die in zich de semantische en de fonologische kwaliteit van een gegeven teken combineert. Hoewel veranderingen van deze twee zijden van het teken vaak daadwerkelijk samen gaan, is dat niet altijd het geval zoals in (§1.5.1) werd getoond. Daarom zou het beter zijn deze twee eigenschappen onafhankelijk van elkaar te beschrijven.

De tweede paradigmatische parameter lijkt het meest belangrijke van de zes parameters te zijn, vooral vanwege het feit dat het waarschijnlijk de enige parameter is die bij grammaticalisatie altijd vervuld wordt. Als een talig teken het lexicon verlaat en na grammaticalisatie de grammatica van een taal betreedt, hoort het teken automatisch bij een paradigma. Daarbij zijn er twee mogelijkheden voor het teken: hetzij een lid, value, van een reeds voorhanden zijnde categorie, feature, van de taal te worden, hetzij een hele nieuwe categorie, feature, te stichten. Sommige taalwetenschappers zoals Diewald & Smirnova (2010) beschouwen daarom paradigmaticiteit als de belangrijkste eigenschap van grammaticale structuren.

De eerste syntagmatische parameter, de structurele omvang van een constructie, werd vaak als te eenzijdig (Tabor & Traugott 1998; Roberts & Roussou 2003; Fischer 2008; Trousdale & Norde 2013) bekritiseerd. De oorzaak hiervoor was dat de structurele omvang tijdens grammaticalisatie in tegenstelling tot Lehmanns theorie evenzogoed ook groter kan worden (§1.5.4).

De tweede syntagmatische parameter, de syntagmatische verbondenheid, werd als een van de belangrijkste parameters behandeld (§1.5.5). Dat deze parameter voor de theorie van grammaticalisatie van belang is, wordt onder andere aangetoond door het feit dat sommige linguïsten (Haspelmath 2004) hun opvattingen van grammaticalisatie hoofdzakelijk op dit begrip bouwden. Hoewel syntagmatische relaties tussen de afzonderlijke constituenten van een constructie metertijd nauwer kunnen worden, verloopt deze ontwikkeling niet altijd hand in hand met verandering van de functie van de gegeven constructie. Dit wil zeggen dat veranderingen van syntagmatische verbondenheid nog geen bewijs van grammaticalisatie zijn.

De bovenstaande evaluatie van Lehmanns parameters is een kortere versie van Konvička (2013) waar zij gedetailleerder beschreven werden. Het is zo een van de weinige teksten (Haspelmath 1989; Norde 2012) die zich met een systematische analyse van Lehmann bezig hielden. Behalve het bovengenoemde artikel van Haspelmath (1989) was de uiteenzetting met de parameters kritisch en, zoals getoond werd, zijn zij niet helemaal geschikt om het verloop van grammaticalisatie te beschrijven.

Een alternatief hiervoor biedt Andersens (2005; 2006a; 2008) aanpak. In zijn model presenteert hij (2006a, 232-233) vier sferen van de taal die door grammaticalisatie veranderd kunnen worden en daardoor in tegenstelling tot Lehmanns aanpak o.a. de veranderingen van de functie en van de vorm van een talig teken separaat beschrijft. Andersens onderscheidt de volgende vier soorten veranderingen: veranderingen in de functionele (13 a), syntactische (13 b), morfosyntactische (13 c) en formele (13 d) sfeer.

- (13) (a) FUNCTIONELE VERANDERINGEN: grammatie, regrammatie, degrammatie
- (b) SYNTACTISCHE VERANDERINGEN: verhoging, verlaging
- (c) MORFOSYNTACTISCHE VERANDERINGEN: emancipatie, integratie
- (d) FORMELE VERANDERINGEN: reductie, elaboratie

De punten (13 b), (13 c) en (13 d) behandelen in principe hetzelfde als Lehmanns parameters van structurele omvang, syntagmatische verbondenheid en gedeeltelijke integriteit, d.w.z. de fonologische helft ervan.

De formele veranderingen (13 d) leiden of tot vergroting van de formele realisatie van een gegeven teken of tot fonologische reductie. Zulke verzwakkingen komen in het Nederlands relatief vaak voor, bijvoorbeeld bij persoonlijke voornaamwoorden *het* > 't, *ik* > 'k, *hij* > *ie*. Elaboratie van talige tekens zonder het ontstaan van nieuwe functies komt relatief zelden voor, bijvoorbeeld het persoonlijke voornaamwoord voor de eerste persoon singularis: *ik* > *ikke* (Hoeksema 2000). Elaboratie door het toevoegen van affixen is daarentegen gebruikelijk: *het huis* > *het huisje*.

Morfosyntactische veranderingen (13 c) hebben ook twee mogelijke richtingen: ten eerste emancipatie en ten tweede integratie. Het gaat hier om beweging op een schaal, zoals (14 a) bij emancipatie en (14 b) bij integratie. Voorbeelden van integratie zijn weer vaker dan voorbeelden van emancipatie (vgl. §2.1). De ontwikkeling van het onafhankelijke lexicaal woord met de betekenis 'lijk' tot het afhankelijke affix *-lijk* is een voorbeeld van integratie, waarbij de ontwikkeling van het affix *-isme* tot het zelfstandig naamwoord *isme* een voorbeeld van de tegenovergestelde ontwikkeling is, de emancipatie (Haspelmath 2004; Lehmann 2004; Norde 2010).

- (14) (a) affix > cliticum > woord > samenstelling > frase
- (b) frase > samenstelling > woord > cliticum > affix

Andersens (2006a) syntactische veranderingen corresponderen ongeveer met Lehmanns parameter van structurele omvang. Andersen werkt met twee potentiële mogelijkheden van een talig teken in een constructie: hetzij een syntactische upgrade, d.w.z. verhoging van een dependens tot het syntactische hoofd, of een syntactische downgrade, d.w.z. verlaging van het hoofd tot een dependens. Ten slotte poneert Andersen (2006a, 232) drie mogelijke ontwikkelingen op het gebied van grammaticale functies: grammatie, regrammatie en degrammatie. Door grammatie krijgt een talig teken een grammaticale functie. Door regrammatie krijgt een talig teken, dat reeds een functie bezit, een nieuwe functie. Door degrammatie verliest een talig teken de bestaande grammaticale functie. In dit boek worden de begrippen GRAMMATICALISATIE, REGRAMMATICALISATIE en DEGRAMMATICALISATIE op basis van de drie bovengenoemde veranderingen primair als functionele ontwikkelingen begrepen (vgl. 1). Deze opvatting van grammaticalisatie is in tegenstelling tot de oudere opvatting gebaseerd op de morfocentrische grammaticalisatie-paden (vgl. 4; 4).

Hoofdstuk 2

Moderne inzichten in grammaticalisatie

Het voorafgaande hoofdstuk behandelden grammaticalisatie-studies vooral uit het historisch perspectief en deze strategie maakt het nu mogelijk om de actuele linguïstische discussie te kunnen presenteren.

De theorie van grammaticalisatie, zoals ze hier gepresenteerd werd, was altijd een organisch, zich ontwikkelende opsomming van verschillende theoretische zienswijzen over taalveranderingen. Een goed overzicht van hoe breed het thematische scala van het onderzoek is, biedt bijvoorbeeld Narrog & Heine (2011b).

Een van de punten in dit debat was de vraag of grammaticalisatie een autonome taalwetenschappelijke theorie is of alleen een overkoepelend begrip voor een aantal samenhangende taalphenomenen. De opvatting van grammaticalisatie als een aparte ontwikkeling in het taalsysteem die ook een eigen theoretische apparaat nodig heeft, werd al bij Meillet (1912) geformuleerd.

Hoe grammaticalisatie op een vast theoretisch fundament van constructiegrammatica gesteld werd, wordt later in (§2.1) behandeld. In de moderne discussie werd desondanks verschillende keren verwezen (Newmeyer 2001; Campbell 2001b; Campbell & Janda 2001; Joseph 2001; 2004; 2011) naar grammaticalisatie als een overkoepelende term voor een aantal bekende veranderingen, zoals fonologische, syntactische, morfologische en semantische ontwikkelingen, gebruikt wordt.

Andere taalkundigen (Diewald 2010; Andersen 2006a) maken erop attent dat de theorie van grammaticalisatie inderdaad eigen ideeën introduceerde: het feit dat lexicale eenheden grammaticale functies kunnen uitoefenen en dat in het taalsysteem twee polen van een continuüm te identificeren zijn, namelijk grammatica en lexicon. Niettegenstaande de kritiek wordt grammaticalisatie door de meeste taalwetenschappers als een zelfstandig proces van het ontstaan van nieuwe functionele mogelijkheden gezien.

Een andere twistappell in de discussie was het probleem of grammaticalisatie uitsluitend in één richting gaat, in richting grammatica, of niet, d.w.z. of uit grammaticale elementen ook nieuwe lexicale eenheden kunnen ontstaan. De ene partij (Haspelmath 1999b; 2004; Hopper & Traugott 1993 [2003]) stelt dat grammaticalisatie alleen als term voor de ontwikkeling van lexicale tot grammaticale elementen gehanteerd mag worden. Daarbij gaan zij van het principiële standpunt uit, dat grammaticalisatie überhaupt niet onomkeerbaar is. Anderzijds gebruikten zij ook nominalistische argumenten, die op een strikte uitleg van de definitie gebaseerd zijn. Ze stelden hierbij dat grammaticalisatie per definitie onomkeerbaar is en alles wat binnen het taalsysteem in de andere richting gaat, is daarom logisch gezien niet grammaticalisatie. Deze opvatting werd als te formalistisch bekritiseerd (Lass 2000; Janda 2001;²⁴ Joseph 2011), omdat deze zienswijze een

²⁴ Janda (2001) vergelijkt deze kijk op grammaticalisatie met het lopen naar het noorden. Deze activiteit is ook unidirectioneel en alle afwijkingen van de noordwaartse richting zijn

deel van de talige veranderingen niet omvat, zodat de definitie een illusoire absolute geldigheid kan bewaren. De andere groep (Traugott 2001; Norde 2009, Norde 2010; Nuyts 2013; Börjars 2003; Perridon 2013) zegt dat de ontwikkeling in de andere richting, d.w.z. van grammatica tot lexicon, bestaat en dat deze processen wel onder grammaticalisatie zouden moeten worden samengevat. Daarbij wordt elke verschuiving op het grammaticalisatie-pad naar links als een geval van degrammaticalisatie²⁵ gezien. De discussies over het karakter van grammaticalisatie en over het bestaan van degrammaticalisatie zijn ondertussen al niet meer actueel, omdat ook de meest actieve critici (Haspelmath 1999b; 2004) deze ontwikkelingen aannemen.

Nog een ander strijdpunt in de literatuur was de vraag naar de motivatie van grammaticalisatieprocessen. Er waren en deels nog zijn alweer twee partijen: de ene (Heine & Reh 1984; Haspelmath 1998; Fischer 2011; Kiparsky 2012) zegt dat grammaticalisatie een analoge verandering is, terwijl de andere (Meillet 1912; Hopper & Traugott 2003; Andersen 2005; 2006b; 2008) grammaticalisatie ziet als een op HERANALYSE gebaseerd proces. In dit debat wordt gedeeltelijk weer de principiële kwestie beschreven of grammaticalisatie een zelfstandig proces is of alleen een secundair verschijnsel. De verdedigers van ANALOGIE als het basismechanisme van grammaticalisatie ondersteunen minstens impliciet het idee dat grammaticalisatie niets nieuws in de taal kan produceren, omdat er altijd een voorbeeld nodig is, waarop de analogie baseert. Aan de andere kant beklemtoont de opvatting van grammaticalisatie als een type van heranalyse (Andersen 2006a) de unieke eigenschap van grammaticalisatie om innovatieve structuren te laten ontstaan. In deze traditie ziet zich ook het onderhavige boek waar grammaticalisatie in overeenstemming met Meillet als een innoverend

natuurlijk niet meer een geval van 'naar het noorden lopen.' Dat betekent aan de andere kant niet dat er geen andere richting mogelijk is.

²⁵ In de literatuur zijn er ook andere termen voor deze ontwikkeling in gebruik. Haspelmath (2004) hanteert bijvoorbeeld ANTIGRAMMATICALISATIE en sommige gebruiken ook de term LEXICALISATIE als de tegenontwikkeling van grammaticalisatie.

proces begrepen wordt dat in zekere mate in tegenstelling tot analoge processen staat. Met woorden van Meillet (1912, 133):

[L]a «grammaticalisation» de certain mots crée des formes neuves, introduit des catégories qui n’avaient pas d’expression linguistique, transforme l’ensemble du système.²⁶

In de laatste twee decennia werd het thema van grammaticalisatie in verband met een aantal verschillende taalwetenschappelijke gebieden behandeld: semantiek en pragmatiek (Traugott 1980; 1988; Traugott & König 1991; Diewald 2011; Wischer 2000), discours (Givón 1979; Hopper 1987; Himmelmann 1992; Weber 1997; Bybee & Hopper 2001), zelfs enkele formele grammaticamodellen (Roberts & Roussou 1999; 2003; van Gelderen 2004; 2008; Batllori, Hernanz, Picallo & Roca 2005), constructiegrammatica (Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler 2011; Traugott & Trousdale 2013; Booij & Hüning 2013), cognitieve grammatica (Langacker 2011), artikels over nieuwe categorieën in verschillende talen (Eriksson 1995; Laury 1997; Sexton 1999; Coussé 2013; Perridon 2013; Rawoens 2013) enzovoorts.

Deze opsomming van verschillende thematische richtingen van het onderzoek van grammaticalisatie kan natuurlijk niet compleet zijn en dient enkel als een voorbeeld van het brede scala aan gebieden die grammaticalisatie beïnvloedden. Als kritische uiteenzettingen met de hele situatie van grammaticalisatie-studies geldt aan de ene kant het speciale nummer van *Language Sciences* (Campbell 2001a), aan de andere kant het speciale nummer van *Folia Linguistica* (von Mengden & Simon 2014a).

²⁶ Nederlandse vertaling (MK): De grammaticalisatie van bepaalde woorden brengt nieuwe vormen voort, creëert categorieën die vooraf niet bestonden en verandert het hele systeem.

2.1 Grammaticalisatie en constructies

In het voorafgaande hoofdstuk werd gezegd dat een van de problemen van de theorie van grammaticalisatie was het ontbreken van een theoretisch kader. Er is bijvoorbeeld gekritiseerd dat grammaticalisatie enkel een derivatief fenomeen is dat door andere middelen dan de theorie van grammaticalisatie reeds werd beschreven. Daarom werd ook getwijfeld of er zoiets als een theorie van grammaticalisatie is (Campbell 2001b; 2001a; Campbell & Janda 2001). Deze kritiek is het thema van (§1.3) en (§2). In deze sectie wordt een mogelijke oplossing bediscussieerd, namelijk het modelleren van grammaticalisatie in het kader van de CONSTRUCTIEGRAMMATICATA (Hilpert 2013; Traugott & Trousdale 2013).

De taalwetenschappers die voor hun studie van taalverandering deze strategie hebben geadopteerd, maken gebruik van een theorie die al relatief lang bestaat (Croft 2001; Langacker 2005; Goldberg 2003; 2006; Verhagen 2005), maar die niet primair voor de beschrijving van diachrone fenomenen in de taal werd bedacht. De idee van een constructiegrammatica gaat terug op het streven van de cognitieve wetenschappen om te bepalen wat het precies betekent een taal te kunnen spreken (Goldberg 2003, 219). Constructiegrammatica werd als een van de tegenvoorstellen voor de traditionele generatieve grammatica geïntroduceerd en houdt zich met de beschrijving van talige representaties in de hoofden van sprekers bezig.

Een van de axiomata van deze theorie is dat form en inhoud, d.w.z. semantiek, functie in discours, altijd samen gaan. Volgens constructiegrammatica is deze eenheid van form en inhoud een CONSTRUCTIE. Deze constructies kunnen aan de ene kant simplex zijn en met de traditionele structuralistische voorstelling van een talig teken van *Cours de linguistique générale* (1916) corresponderen (Traugott & Trousdale 2013, 4). Aan de andere kant, en dat is de eigenlijke innovatie van de theorie, kunnen op deze manier ook complexe eenheden geïdentificeerd worden die groter

dan het traditionele teken-begrip²⁷ zijn, bijvoorbeeld vaste idiomatische uitdrukkingen of fraseologismen (Hüning 2006), die de structuralistische versie van een talig teken ontkent. In dit verband stelt Traugott (2008, 236) voor onderscheid te maken tussen MACROCONSTRUCTIE, MESOCONSTRUCTIE en MICROCONSTRUCTIE op basis van de abstractheid van de gegeven constructie. Hilpert (2013, 5) vat deze verschillende soorten constructies samen en geeft enkele voorbeelden uit het Engels, die hier door Nederlandse tegenstukken worden vervangen. Traugott & Trousdale (2013, 13) gebruiken in plaats daarvan de termen ATOMAIR, INTERMEDIAR en COMPLEX. Ondanks deze terminologische differenties blijven de aanpakken van Hilpert (2013) en Traugott & Trousdale (2013) in principe vergelijkbaar.

Als een voorbeeld van een macroconstructie kan de determinatieve constructie genomen worden waar een nominale structuur met een determinator, een aanwijzend voornaamwoord, een bezittelijk voornaamwoord, een telwoord, een kwantoor of een bepaald of onbepaald lidwoord, gecombineerd wordt. Zulke constructie is redelijk schematisch, of abstract, en kan in zich nog verdere constructies van mindere abstractheid bevatten. Een mesoconstructie is bijvoorbeeld de bezittelijke constructie in het Nederlands die twee mogelijkheden bevat: of de possessieve constructie met een *-s* of de constructie met het voorzetsel *van*. Het laagste niveau van abstractheid wijzen de microconstructies zoals *Ns N* dat gerealiseerd wordt bijvoorbeeld als *Jans auto*. Het is belangrijk in dit ogenblik op te merken dat deze differentiatie in drie lagen niet per se betekent dat er enkel drie of vier verschillende niveaus van abstractheid van constructies zijn. Echter betekent het dat het mogelijk is de schematiciteit of abstractheid van constructies in het algemeen te vergelijken (vgl. Hilpert 2013, 5).

²⁷ Impliciet, d.w.z. zonder de theorie nadrukkelijk te noemen, wordt op deze manier het woord *teken* of *talig teken* consequent in dit boek gebruikt. De impliciete waardering van de rol van de context van een gegrammaticaliseerde woord wordt in verschillende teksten over grammaticalisatie onderstreept.

Een verder kenmerk van een dergelijke constructie is dat de betekenis ervan niet alleen als de som van de betekenissen van alle bestanddelen ontstaat (Goldberg 2006, 5). Dat betekent dat constructies niet compositieel zijn en dat zij zelf aan de semantiek van het geheel bijdragen. Een constructie fungeert als een soort niet compleet talig teken. Zonder eigen reële fonetische vorm maar wel met eigen inhoud.

De karakteristieke verbondenheid tussen de vorm en de inhoud van een constructie was een groot voordeel van constructiegrammatica in vergelijking met de generatieve grammatica, waar dit niet mogelijk was en waar de semantiek en de vorm van een uitdrukking onafhankelijk van elkaar ontstaan. Tegelijkertijd betekent deze rigide verbinding ook een wezenlijk probleem. Ten eerste, omdat de fonetische en semantische veranderingen, zoals in dit boek wordt getoond, niet, tegenstrijdig aan wat Lehmann (1982 [2015, 134]) zegt, altijd gezamenlijk moeten optreden. Ten tweede, omdat constructies een statische toestand, d.w.z. een puur synchroon perspectief, voorstellen. De ruimte tussen het uitgangspunt en het eindpunt, tussen twee stabiele constructies, wordt echter niet onder de loep genomen. Minstens impliciet suggereert het dat taalverandering, d.w.z. het ontstaan van nieuwe constructies of CONSTRUCTIONALISATIE, een telisch proces is met een begin en een einde.

Om dit probleem op te lossen, komt Hilpert (2013) met de idee van CONSTRUCTIONELE VERANDERINGEN die precies de lege ruimte tussen twee de stabiele constructies vult. Deze constructionele veranderingen beschrijven niet alleen het ontstaan van grammaticale constructies. Zij gaan echter nog verder. De evolutie van grammaticale constructies, bij Trousdale & Norde (2013, 94) procedurele of grammaticale constructionalisatie genoemd, kan namelijk als grammaticalisatie gezien worden. Rekening houdend met het feit dat er tot nu toe geen algemeen geaccepteerde definitie van grammaticalisatie bestaat, is volgens Hilpert (2013, 9) zijn voorstel van constructionele veranderingen vergelijkbaar - maar niet identiek - met de

positie van Wiemer & Bisang (2004, 5) inzake grammaticalisatie als een algemene verandering van het grammaticale systeem. Hilpert (2013) ziet in de constructionele aanpak de potentie om bijvoorbeeld veranderingen van woordvolgorde of derivatieve morfologie (Booij 2010; Hüning & Booij 2014) passend te kunnen beschrijven. Anderzijds zal Hilperts (2013, 10) constructionele veranderingen niet gewoonweg een overkoepelende term zijn die alle grammaticalisatieverschijnselen combineert.

Een van de grootste verschillen - minstens aan de oppervlakte - tussen de theorie van grammaticalisatie en de constructiegrammatica is waarschijnlijk het opheffen van het onderscheid tussen grammatica en lexicon. Deze structuralistische dichotomie staat in het centrum van alle studies over grammaticalisatie omdat zij een fenomeen beschrijven dat dit onderscheid overbruggen. In het kader van constructiegrammatica wordt dit onderscheid niet meer zo prominent en zoals Hüning (2006, 377) schrijft, „komt uiteindelijk misschien zelfs helemaal te vervallen.” De traditionele begrippen lexicon en grammatica worden vervangen door de nieuwe term CONSTRUCTICON (Goldberg 2003, 219; 2006, 64) die alle elementen bevat die door de patronen van de constructies geordend worden. Deze uniformiteit van constructies blijft echter, zoals opgemerkt, eerder terminologisch en oppervlakkig. In plaats van grammaticale en lexicale structuren wordt namelijk tussen procedurele en inhoudelijke constructies (Traugott & Trousdale 2013, 132; 2014, 257) een onderscheid gemaakt. Daarom kan men ten minste gedeeltelijk twijfelen of de structuralistische grens daadwerkelijk ooit verdwijnt.

De onderscheiding tussen lexicon en grammatica wordt nooit expliciet gedefinieerd (Diewald 2010) en grammatica werd eerder intuïtief begrepen. Naast Lehmanns (1982 [2015]) parameters, wordt in de literatuur ook de referentialiteit van lexicale talige tekens en het gebrek ervan bij grammaticale tekens vermeld. Grammaticale tekens worden in dit verband als relationele gekarakteriseerd, d.w.z. dat zij relaties tussen referentiële tekens mogelijk

maken. Daarom dringt zich de vraag op hoe deze twee groepen van tekens - of van constructies - in de literatuur over constructiegrammatica worden onderscheiden.

Bij Traugott & Trousdale (2013, 12) lijkt het verschil tussen PROCEDUREEL en INHOUELIJK het oudere onderscheid tussen REFERENTIEEL enerzijds en RELATIONEEL anderzijds te weerspiegelen. Er wordt ook rekening gehouden met de maat van abstractheid van de constructies, d.w.z. met hun schematiciteit (Traugott & Trousdale 2013, 13): inhoudelijke constructies zijn geassocieerd met de categorieën van zelfstandig en bijvoeglijk naamwoord en van werkwoord, waarbij procedurele constructies door hun abstracte betekenis worden gekenmerkt. Een mogelijk probleem in verband met de relationaliteit van grammaticale structuren kan zijn dat het geen voldoende criterium moet zijn, omdat ook tussen referentiële tekens relaties bestaan. In de volgende zinnen (of constructies) wordt dit duidelijk. In (15 a) werd het werkwoord *zien* als een referentieel teken, dat wil zeggen als een uitdrukking die een lexicale betekenis bezit. Hetzelfde geldt ook in (15 b), hoewel er in de zin één element meer tevoorschijn komt. Het aantal argumenten, de relationaliteit, groeit nog verder en moet ook in (15 d) niet definitief zijn. In (15 e) staat het werkwoord opeens in een combinatie met een ander werkwoord, dat wil zeggen er bestaat een grammaticale relatie tussen beide elementen, hoewel het eerste werkwoord *zien* of het tweede werkwoord *staan* daardoor geenszins minder referentieel is.

- (15) (a) *Ik zie.*
- (b) *Ik zie een huis.*
- (c) *Ik zie daar een huis.*
- (d) *Ik zie dat daar een huis staat.*
- (e) *Ik zie daar een huis staan.*

Een soortgelijke situatie is ook bij typisch relationele uitdrukkingen, zoals bij voorzetsels, te zien. Hoewel het voorzetsel in (16 a) precies zo relationeel

is als de prepositie in (16 b) verschillen beide van elkaar door de abstractheid van hun betekenis. Het onderscheid tussen deze twee soorten talige tekens of constructies lijkt daarom altijd nog onopgelost te blijven.

(16) (a) *Het huis staat op een heuvel.*

(b) *Ik wacht op jou.*

Met hoge waarschijnlijkheid is het boek van Traugott & Trousdale (2013) tot nu toe de belangrijkste publicatie over historische constructiegrammatica. In dit boek wordt het onderzoek van Hilpert (2013) over constructionele veranderingen verbonden met de traditionele constructiegrammatica en het resultaat is een nieuwe toegang tot de studie van taalverandering in het kader van constructiegrammatica.

Traugott en Trousdale identificeren twee historische ontwikkelingen: CONSTRUCTIONALISATIE, het ontwikkelen van stabiele constructies, en CONSTRUCTIONELE VERANDERINGEN (Hilpert 2013), de veranderingen van reeds bestaande constructie. Traugott & Trousdale (2013, 11) gaan bij het definiëren van een constructie van een geconventionaliseerde eenheid met een vorm- en een betekenis-kant uit. Desalniettemin kan deze verbondenheid van vorm en functie worden losgekoppeld, zodat zich de vormkant en de betekenis-kant van een constructie onafhankelijk van elkaar kunnen ontwikkelen.

Naar analogie van (primaire) grammaticalisatie en lexicalisatie in de traditie van de theorie van grammaticalisatie, d.w.z. ontwikkelingen die tot een nieuw grammaticaal of lexicaal element leiden, wordt bij Traugott & Trousdale (2013) onderscheid gemaakt tussen PROCEDURELE CONSTRUCTIONALISATIE (Traugott & Trousdale 2013, 94) en tussen INHOUDELIJKE CONSTRUCTIONALISATIE (2013, 149; 2014). De resultaten van zulke processen zijn of procedurele constructies aan de ene kant, d.w.z. grammaticale structuren, of inhoudelijke constructies aan de andere kant, d.w.z. lexicale structuren.

Ten slotte worden, om de theoretische behandeling van constructiegrammatica af te sluiten, enkele voorbeelden gegeven hoe deze aanpak taalveranderingen weergeeft.

De eerste constructie die Verhagen (2005, 202) onder de loep neemt, is de zogenoemde *schat-van-een-kind*-constructie in (17 a), (17 b) en (17 c).

- (17) (a) *een schat van een kind*
- (b) *een kast van een woning*
- (c) *zo'n reus van een hond*

De Duitse pendanten (18 a), (18 b) en (18 c) tot de Nederlandse constructie worden door Hüning (2006, 381, Nederlandse vertaling MK) bediscussieerd.

- (18) (a) *ein Betonklotz von Hotel*
'een betonblok van een hotel'
- (b) *ein Ozean von einem Markt*
'een oceaan van een markt'
- (c) *dieses Bierfaß von einem Kerl*
'een biervat van een kerel'

De abstractere patronen van deze constructies zijn in (19) voor het Nederlands (Verhagen 2005, 202) en in (20) voor het Duits (Hüning 2006, 381) weergegeven.

Kenmerkend voor constructies is dat hun betekenis niet per se van de semantiek van de individuele elementen in een constructie wordt afgeleid en dat aan de betekenis het abstracte schema ook bijdraagt (Goldberg 2006, 5; Traugott & Trousdale 2013, 5, 19).

- (19) [Det - N₁ - *van* - (*een*) N₂]

N₂ die in buitengewone mate kenmerkende eigenschap vertoont van N₁ (subjectief-evaluerend)

(20) [Det - N₁ - von - (ein) N₂]

substantief - von - substantief (vaak met een onbepaald lidwoord)

Een ander voorbeeld van zulke constructies is de *weg*-constructie (Verhagen 2003; Verhagen 2005, 204), die zowel in het Nederlands als ook in het Engels en Duits bestaat. De Engelse pendant wordt in Traugott & Trousdale (2013, 76) gedetailleerd, zowel vanuit het synchrone als ook vanuit een historisch perspectief behandeld. Een beschrijving van de ontwikkeling van de Nederlandse *weg*-constructie met vergelijkingen van de situatie in het Duits en het Engels biedt ook Verhagen (2003) aan. De volgende voorbeelden in het Nederlands (21), Engels (22) en Duits (23) illustreren zeer goed het kenmerkende karakter van de constructionele patronen die een eigen semantische waarde tonen, die niet van de betekenis van de individuele bouwstenen van de gegeven constructie afleidbaar is.

In het geval van de volgende voorbeelden is het het feit dat geen van de werkwoorden *bluffen*, *trash-talk* of *betteln* een beweging impliceert, hoewel deze semantische component klaarblijkelijk in de zinnen aanwezig is. Er wordt een algemene soort beweging aangeduid die door het gekozen werkwoord nader gekarakteriseerd wordt, bijvoorbeeld door middel van *bluffen* in (21) (Verhagen 2003, 330), van *trash-talk* in (22) (Traugott & Trousdale 2013, 76) of van *bedelen* in (23) (Oya 1999).

(21) *Zo blufte zij zich een weg uit Auschwitz.*

(22) [S]he trash-talked her way into a Strikeforce title shot.

(23) *Er bettelte sich durchs Land.*

‘Hij bedelde zich zijn weg door het land.’

De situatie in de drie vergeleken talen is niet identiek en er zijn divergerende kenmerken van de individuele *weg*-constructies te vinden. De productiviteit van de constructie is bijvoorbeeld verschillend en ook de eigenschappen

van deze constructie zijn niet in alle drie beschreven talen hetzelfde, zoals Verhagen (2003) toont.

In het Engels ontstond deze constructie volgens Verhagen (2003, 330) als een speciaal geval van de zogenoemde ‘fake object resultatives’, zoals *he talked himself hoarse* of *he cried his eyes red*, die in het Nederlands ook bestaan: *hij hilde z'n ogen rood* of *hij praatte zichzelf schor*. Desalniettemin geldt dit niet voor de Nederlandse constructies zoals (21), want anders zou de zin ook een bezittelijk voornaamwoord hebben: *zo blufte zij haar weg uit Auschwitz*, zoals Verhagen (2003, 332) argumenteert. Zij (2003, 336) bewijst dat het patroon met een bezittelijk voornaamwoord in het hedendaagse Nederlands (24) in tegenstelling tot de situatie in het Engels (25) niet meer productief is en bijna uitsluitend in idiomatische uitdrukkingen te vinden is.

(24) **Jan maakte haar een boterham.*

(25) *John made her a sandwich.*

De Duitse constructies (Verhagen 2003, 345) kunnen met de Nederlandse overeenkomstig zijn, zoals in (26), maar zij kunnen ook verschillen.

(26) *Fünf junge Türken bahnen sich einen Weg durch die Menge, einer von ihnen pfeift verlegen.*

‘Vijf jonge Turken banen zich een weg door de mensenmenigte, een van hen fluit verlegen.’

In (27) wordt in plaats van een onbepaald lidwoord een bepaald lidwoord gebruikt.

(27) *EU-Kommissionspräsident Romano Prodi, der sich eher mühsam den Weg durch sein Statement bahnte.*

‘De voorzitter van de Europese Commissie Romano Prodi die zich eerder moeizaam een weg door zijn statement baande.’

De constructie in (28) toont nog een andere optie, die sommige kenmerken zowel van de Nederlandse als ook van de Engelse *weg*-constructies combineert: een reflexief samen met een bezittelijke vorm van het zelfstandig naamwoord *weg*.

(28) *Fernab der Zivivilisation bahnt sich der Motorrad-Fan seinen Weg durch die virtuelle Welt des Querfeldeinfahrens.*

‘Veraf van de civilisatie baant zich de fan van motorfietsen zijn weg door de virtuele wereld van het veldrijden.’

Een centrale rol in de Nederlandse constructie lijkt het werkwoord *banen* te spelen, dat zoals Verhagen (2003, 333) toont, zeer frequent in dit soort constructies optreedt. De combinatie van *weg* en *banen* heeft zich al in de vroege fasen, in de 17de eeuw, van de ontwikkeling van dit patroon gestabiliseerd, zoals het voorbeeld (29) (Verhagen 2003, 342) duidelijk maakt.

(29) *Turcken en Arabianen Sullen noyt goe weggen banen Voor den Christen*

Zulke vroege voorbeelden van de Nederlandse *weg*-constructie (Verhagen 2003, 342-343) bevatten echter niet de component van verplaatsing, die in de modernere voorbeelden zoals (21) te zien is. Overigens is het al een verschuiving van de oorspronkelijke betekenis van *banen* ‘vlak maken’ of ‘een bestaande weg begaanbaar maken’ (30 a) tot de betekenis van ‘een weg creëren’, zoals het voorbeeld (30 b) aanduidt. In de hedendaagse betekenis (30 c) wordt daartoe ook het afleggen van de gecreëerde weg geassocieerd.

(30) (a) *Rasch Zuyde Winde baant nu d'heuvelighe duynen, en slecht het mulle zandt, en blaast de dorre kruynen ter daalwaarts in*

(b) *Ick sal om uwent wil mijn woort stantvastich houwe [...] En vollegen den wech dien ghy mijn heb gebaant [d]oor u genegenheit*

- (c) *Een verzorgster moet zich een weg banen door een woud van microfoons, bandrecorders en TV-camera's*

De *weg*-constructie in het Nederlands kan volgens Verhagen (2003, 331) als volgt (31) gerepresenteerd worden.

- (31) [SUBJ₁ [V [REFL₁ [*een weg*] OBL]]]

Op de voorafgaande pagina's werd het thema van constructiegrammatica behandeld, met het doel deze relatief nieuwe richting van taalwetenschap met het oog op enkele aanrakingspunten met de theorie van grammaticalisatie te tonen. Een van deze gezamenlijke eigenschappen van beide aanpakken is de rol van de context voor de ontwikkeling van een gegrammaticaliseerde structuur of van een constructie (in de zin van constructiegrammatica). Hoewel de teksten over grammaticalisatie zich vaak met de ontwikkeling van nieuwe grammaticale morfemen bezig hielden, werd ook (Lehmann 1982 [2015, 14]; Himmelmann 2004, 31-32; Diewald 2002) de betekenis van de omgeving van een teken beklemtoond. Voor constructiegrammatica treedt de context op de voorgrond en de (min of meer abstracte) omgeving vormt de kern van de theorie.

Constructiegrammatica maakt het ook mogelijk sommige fenomenen (Booij 2010) beter te analyseren omdat hier niet zo strikt tussen lexicon en grammatica onderscheiden wordt. Dit betekent echter niet dat deze twee delen van het taalsysteem niet in acht worden genomen. Het verschil tussen inhoudelijke en procedurele constructies wordt altijd nog bewaard. Tot slot werden twee voorbeelden van Nederlandse constructies bediscussieerd die de voordelen van constructiegrammatica verduidelijken, doordat zij aantonen dat de abstracte patronen, zoals (18 a), (18 b), (18 c), (20) of (31), een semantische meerwaarde, zoals de verplaatsingscomponent in (21), ter beschikking stellen. Zoals bij fraseologismen wordt getoond dat de individuele leden van het gegeven patroon deze semantische meerwaarde niet kunnen bijdragen.

2.2 Primaire en secundaire grammaticalisatie

Grammaticalisatie werd hier tot nu toe beschreven als een ontwikkeling dat lexicale tekens in grammaticale tekens in verandert en dat aan reeds grammaticale tekens nieuwe grammaticale functies toeschrijft. Dergelijk beeld van een homogene ontwikkeling, ondersteund door de metafoor van een pad, wordt echter door sommige (Traugott 2002; Norde 2012; Konvička 2013) in twee aparte subprocessen gedeeld. De discussie draait voornamelijk om de status van deze twee processen: of zij feitelijk twee subprocessen van grammaticalisatie (Traugott 2002; Norde 2009) zijn of dat zij twee principiële verschillende ontwikkelingen (Konvička 2014b; von Mengden 2016) presenteren.

De term **PRIMAIRE GRAMMATICALISATIE** werd door Traugott (2002, 27) voor de eerste keer gebruikt, ongeveer in de betekenis van de eerste helft van de vaak geciteerde definitie van grammaticalisatie in Kuryłowicz (1965, 69) als: „the development in specific morphosyntactic contexts of constructions and lexical categories into functional categories.”

Volgens de definitie van Traugott (2002, 27) is **PRIMAIRE GRAMMATICALISATIE** een functionele verandering van een lexicaal talig teken tot een grammaticaal teken met een grammaticale functie. Een lid van een lexicale, open categorie wordt tot een lid van een grammaticale, gesloten categorie. Daarin onderscheidt de primaire grammaticalisatie zich van de **SECONDAIRE GRAMMATICALISATIE**, omdat tijdens secundaire grammaticalisatie een lid van een grammaticale, gesloten categorie een lid van een andere grammaticale, gesloten categorie wordt. Als een voorbeeld van de primaire grammaticalisatie ziet Traugott de ontwikkeling van de Engelse werkwoorden tot hulpwerkwoorden.

Daarentegen beschouwt Traugott (2002, 27)²⁸ secundaire grammaticalisatie

²⁸ De hier gepresenteerde argumentatie baseert zich op de eerste definitie van Traugott (2002). In haar artikel beschrijft Breban (2014) echter een hele rij van andere divergerende

satie²⁹ als een proces dat „has to do with the form rather than the function of the categories under consideration.” Zij gaat hierbij uit van de opvatting van grammaticalisatie die door de meerderheid van taalwetenschappers verdedigd wordt en die ook door het traditionele grammaticalisatie-pad (5) gerepresenteerd wordt. Deze ontwikkeling wordt door Lehmann (1982 [2015]) met behulp van zijn parameters als de ontwikkeling van nieuwe morfologische mogelijkheden in een taal samengevat.

Dit formele proces illustreert Traugott (2002) door de verdere veranderingen van de door primaire grammaticalisatie gecreëerde Engelse hulpwerkwoorden *will*, *would* en *have* tot *'ll*, *'d* en *'ve*. Deze formele verandering identificeert zij (2002, 27) ook door verwijzing naar de processen beschreven bij Lehmann met de volgende woorden: „here the issue is the degree of morphological bonding/fusion, phonetic erosion, bleaching, etc.”

definities van deze term. De situatie bij het definiëren van SECONDAIRE GRAMMATICALISATIE onderscheidt zich dus niet wezenlijk van de inflatiesituatie van mogelijke interpretaties van PRIMAIRE GRAMMATICALISATIE. De argumentatie die in dit boek gepresenteerd wordt, functioneert overigens met alle definities van secundaire grammaticalisatie en kan daardoor niet beïnvloed worden.

²⁹ De term SECONDAIRE GRAMMATICALISATIE werd hoewel niet, zoals meestal in de literatuur (Noël 2007; Smith 2011; Norde 2012; Trousdale & Norde 2013) geconstateerd wordt, door Traugott (2002; 2004) zelf voor de eerste keer gebruikt. De term verscheen voor de eerste keer bij Givón (1991, 305) die het begrip gebruikte om het toewijzen van een nieuwe grammaticale functie aan een talig teken te verklaren, dat reeds een functie bezat. Deze betekenis correspondeert met de jongere term REGRAMMATIE van Andersen (2006a), maar wijkt van Traugotts (Traugott 2002) interpretatie van dit begrip af.

Merkwaardig genoeg verwijst Traugott (2002) überhaupt niet naar Givón (1991) en, zoals vermeld, gebruikt zij zijn term voor formele veranderingen van een gegrammaticaliseerd teken. Het ligt daarom voor de hand om te denken dat zij de term onafhankelijk van Givón (1991) ontwierp. Maar deze hypothese, die bijvoorbeeld ook in Breban (2014, 471) optreedt, lijkt onwaarschijnlijk in het licht van het feit dat Traugott de editor van het boek was waar Givóns artikel gepubliceerd werd. Daarnaast citeerde zij zelf op een andere plaats (Traugott 2001) één jaar voor haar artikel (2002) Givóns tekst.

Afsluitend laat zich constateren dat zich hier een kleine bibliografische fout repliceerde die het auteurschap van het begrip aan Traugott (2002) toeschrijft, hoewel de echte auteur Givón (1991) was.

Secondaire grammaticalisatie wordt dus bij Traugott (2002) als, zo te zeggen, de voortzetting van primaire grammaticalisatie met andere middelen geïnterpreteerd. Grammaticalisatie is dan een proces, doordat door een categoriale verandering (lexicaal > grammaticaal) van een teken een nieuw grammatisch teken ontstaat, de primaire grammaticalisatie, en het resultaat van deze eerste fase wordt verder in de loop van grammaticalisatie ook nog formeel veranderd, de secundaire grammaticalisatie. Deze splitsing in twee deelprocessen verhindert haar niet, ondanks het verschillende karakter van beide ontwikkelingen, hen als één ontwikkelingsgang te beoordelen. Tot de verhouding van beide processen zegt Traugott (2002, 27-28) dat deze nog niet precies geanalyseerd werd, maar dat secundaire grammaticalisatie nooit vóór primaire grammaticalisatie plaatsvindt. Dat betekent dat secundaire grammaticalisatie of gelijktijdig met of pas ná primaire grammaticalisatie begint. Logisch gezien kan betwijfeld worden of in een situatie van twee parallel verlopende processen tegelijkertijd ook een van beide processen de voortzetting van het andere kan zijn.

Grammaticalisatie als een overkoepelende term voor zowel primaire als ook voor secundaire grammaticalisatie wordt niet door alle taalwetenschappers gedeeld. Wegens hun afwijkende natuur ziet von Mengden (2016, 129-132) secundaire grammaticalisatie niet als het tweede deel van primaire grammaticalisatie, maar als een aparte ontwikkeling. Omtrent de opvolging van secundaire grammaticalisatie wijst hij erop dat een puur temporele opvolging nog geen causale relatie noodzakelijk maakt. Von Mengden vergelijkt het probleem met het versnellen van een auto en een daaropvolgend auto-ongeval. Wezenlijk voor zijn argumentatie is het woord *daaropvolgend* dat niet noodzakelijkerwijs synoniem met 'resultierend eruit' is. Alleen op basis van het feit dat auto-ongevallen, secundaire grammaticalisatie dus, vaak of zelfs meestal op acceleratie, primaire grammaticalisatie, volgen, kunnen auto-ongevallen niet als 'secundaire acceleratie' gezien worden. Omdat auto-ongevallen en het versnellen niet altijd in een oor-

zakelijk verband staan, stelt von Mengden voor in plaats van secundaire grammaticalisatie de term EXAPTATIE (§2.3) te gebruiken.

Op een grammaticalisatie-pad zou het verschil tussen primaire en secundaire grammaticalisatie, zoals in (32), geïllustreerd worden. Daarbij wordt ook de visie van grammaticalisatie, die op grammaticalisatie-paden gebaseerd is, kritisch behandeld. In deze hier bekritiseerde opvatting, die waarschijnlijk in het artikel van Kuryłowicz (1965) voor de eerste keer is verschenen (§1.3), namelijk de notie van een talig teken dat meer grammaticaal wordt, stemt de morfologisatie van oorspronkelijk autonome woorden met secundaire grammaticalisatie overeen.

(32) lexicaal teken > grammaticaal woord > cliticum > affix

primaire grammaticalisatie > secundaire grammaticalisatie

De opvatting van grammaticalisatie die gebaseerd is op het idee van een grammaticalisatie-pad (32) is overigens niet de enige. Een alternatieve aanpak stelt bijvoorbeeld een functioneel perspectief (Andersen 2006a) op grammaticalisatie voor. In dit geval blijft de opdeling in primaire en secundaire grammaticalisatie weliswaar altijd nog mogelijk. Zij wordt echter niet formeel, niet naar de positie van een talig teken op een pad, zoals (32) bepaald, maar naar het toebehoren tot de lexicale of de grammaticale sfeer van het taalsysteem.

In deze geest kan gezegd worden dat onder het begrip primaire grammaticalisatie alle grammaticalisatieprocessen gevat kunnen worden, die het proces van grammatie (13 a) bevatten. Tijdens zulke processen zoals boven vermeld werd, krijgen lexicale tekens een grammaticale functie, met ander woorden worden leden van een open tot leden van een gesloten categorie. Tot een soortgelijke conclusie komt ook Breban (2014) in haar overzicht van de verschillende definities³⁰ van secundaire grammaticalisatie. Zij (2014, 498) kon niet een uniek proces identificeren dat een

³⁰ Breban (2014, 493; 2015, 169) somt vijf verschillende interpretaties van het begrip op:

afzonderlijke term nodig zou hebben, d.w.z. alle door haar onderzochte voorbeelden van secundaire grammaticalisatie kunnen evenzo goed als primaire grammaticalisatie gelden

In het geval van secundaire grammaticalisatie, worden onder deze noemer alle processen gevat die het proces van regrammatie (13 a) bevatten en aan een talig teken met een grammaticale functie een nieuwe grammaticale functie toegewezen wordt. Deze ontwikkelingen worden in de literatuur (Joseph 2004; 2006) soms ook als LATERAL SHIFTS, oftewel zijdelingse verschuivingen, aangeduid. Dit begrip focust op het feit dat zulke bewegingen niet per se tot een mediale verschuiving, een verschuiving naar rechts op een grammaticalisatie-pad, leiden. In contrast met primaire grammaticalisatie worden hierbij geen leden van open categorieën leden van gesloten categorieën.

Bij het behandelen van grammaticalisatie en van primaire en secundaire grammaticalisatie in het bijzonder is het soms noodzakelijk te beseffen dat de processen een beetje te simplistisch voorgesteld zijn als een grammaticalisatie-pad en geenszins een bepaald doel hebben. Het feit dat een talig teken een product van primaire grammaticalisatie is, betekent niet automatisch dat dit teken ook nog secundaire grammaticalisatie doormaakt. Andersom geldt dit principe natuurlijk ook, d.w.z. niet alle grammaticale structuren in een taal oorspronkelijk lexicaal materiaal waren. Zo is bij-

-
- i. Als morfofonologische en morfosyntactische ontwikkelingen nadat primaire grammaticalisatie voltooid werd. (Traugott 2002)
 - ii. Als een tweede grammaticalisatie van het resultaat van primaire grammaticalisatie. (Givón 1991)
 - iii. Als semantische specialisatie of als semantische uitbreiding van het resultaat van primaire grammaticalisatie. (Detges & Waltereit 2002)
 - iv. Als een ontwikkeling langs een grammaticalisatie-pad tot een meer grammaticale status. (Kuryłowicz 1965; Hopper & Traugott 1993[2003])
 - v. Als verandering van de grammaticale functie van een teken waarbij het resultaat weer een andere grammaticale functie is. (REGRAMMATIE in Andersen 2006a)

voorbeeld niet waar dat alle affixen noodzakelijk ooit autonome lexicale woorden waren (Hoenigswald 1991; Lass 2000; Haspelmath 1999b). Hopper & Traugott (1993, 95) schrijven met betrekking tot dit thema het volgende:

There is nothing deterministic about grammaticalization and unidirectionality. Changes do not have to occur. They do not have to go to completion, in other words, they do not have to move all the way along a cline. A particular grammaticalization process may be, and often is, arrested before it is fully 'implemented' [...].

Afsluitend laat zich tot het thema primaire en secundaire grammaticalisatie, zoals deze begrippen door Traugott (2002) gedefinieerd werden, constateren, in overeenstemming met de bovenstaande citatie uit Hopper & Traugott (1993), dat, omdat taalveranderingen niet deterministisch zijn, de term secundaire grammaticalisatie (Traugott 2002, 27) minstens discutabel is. Het beschrijft alleen mogelijke, meestal, formele veranderingen van een al gegrammaticaliseerd talig teken. In de opvatting van Traugott (2002) of Norde (2010) is secundaire grammaticalisatie alleen een variant van primaire grammaticalisatie. Dat is in principe identiek met Andersens (2006a) grammatie, alleen met een ander uitgangspunt. Een lexicaal teken bij primaire grammaticalisatie en een grammaticaal teken bij secundaire grammaticalisatie. Daarom zal het misschien niet verkeerd zijn om grammaticalisatie tot primaire grammaticalisatie te beperken (von Mengden 2016; Breban 2014) en tegelijkertijd te zeggen dat dit type verandering zowel lexicale eenheden als ook grammaticale eenheden betreft. Op deze manier werd in wezen de argumentatie ook in Konvička (2013) gevoerd: formele, meest reducerende, processen zijn geen noodzakelijk bestanddeel van grammaticalisatie begrepen als een semantisch-functionele verandering.

Zo moet secundaire grammaticalisatie niet als een beweging van grammaticaal woord tot affix, zoals in (32), worden begrepen, maar als tweede grammaticalisatie, d.w.z. als grammaticalisatie van reeds gegrammaticaliseerde elementen. Naar de logica van de benoeming secundaire grammaticalisatie is het dan ook mogelijk om over tertiaire grammaticalisatie of zelfs van vierde, vijfde of zesde grammaticalisatie enzovoorts te spreken. Deze visie is ook in overeenstemming met sommige interpretaties van het begrip secundaire grammaticalisatie in de literatuur (Givón 1991) te vinden zijn, zoals Breban (2014, 493) kon aantonen. Elke keer dat een talig teken gegrammaticaliseerd wordt, wordt aan het teken ook een nieuwe functie toegewezen. Daarbij verandert ook noodzakelijkerwijs de semantiek van het teken. Daarom wordt hier grammaticalisatie als een semantisch-functionele verandering van een talig teken begrepen.

Het thema van primaire en secundaire grammaticalisatie en de relatie tussen beide begrippen - hier enkel kort aangeduid - werd onlangs ook in een speciaal nummer van *Language Sciences* (Breban & Kranich 2015) of in Breban (2014) kritisch behandeld. Een gedetailleerde discussie van de relatie tussen secundaire grammaticalisatie en andere soortgelijke noties in verband met functionele veranderingen van grammaticale talige tekens biedt von Mengden (2016).

2.3 Grammaticalisatie en exaptatie

In samenhang met grammaticalisatie werd sinds begin jaren negentig van de 20ste eeuw (Lass 1988; 1990; 1997; Vincent 1995; Traugott 2004; De Cuypere 2005; Simon 2010) nog een andere term genoemd, namelijk het begrip EXAPTATIE. Tot nu toe de enige monografie over de rol van exaptatie voor taalverandering is Norde & Van de Velde (2016) waar de actuele vragen van het exaptatieonderzoek behandeld worden. In deze sectie wordt allereerst kort de achtergrond van dit begrip uitgelegd zodat

de relatie tussen exaptatie en grammaticalisatie duidelijker wordt. Tot slot worden enkele theoretische aspecten van talige exaptatie bediscussieerd.

De term 'exaptatie' introduceerden oorspronkelijk Gould & Vrba (1982) in een artikel als een oplossing van een terminologische kloof in de evolutionaire biologie. Zij merkten op dat het begrip ADAPTATIE in de biologie voor twee verschillende fenomenen gebruikt wordt.

Ten eerste voor het feit dat een eigenschap, kenmerk of organisme aangepast, of geadapteerd, is aan het milieu en dat deze aanpassing het gevolg van een evolutionair aanpassingsproces, een natuurlijke selectie van Charles Darwin, is.

Ten tweede wordt met dezelfde term naar het aangepast-zijn verwezen zonder de precieze oorsprong van deze toestand in aanmerking te nemen. Het woord adaptatie refereert daarom enerzijds aan een proces (diachronie) en anderzijds aan een toestand (synchronie).

Gould & Vrba (1982) identificeren tegelijkertijd ook het feit, dat niet alles dat geadapteerd is, d.w.z. de synchrone betekenis, noodzakelijk ook door een proces van adaptatie ontstond. Sommige kenmerken werden namelijk voor een ander doel ontwikkeld dan zij tegenwoordig vervullen. Precies voor zulke ontwikkelingen introduceerden zij (1982, 6) hun begrip EXAPTATIE.

We suggest that such characters evolved for other usages (or for no usages at all), and later "coopted" for their current role, be called exaptation. [...] They owe their fitness to features present for other reasons, and are therefore fit (aptus) by reasons of (ex) their form, or ex aptus.

Door deze terminologische innovatie konden zij de terminologische ver-warring³¹ oplossen en adaptatie reserveren voor processen, waardoor de

³¹ De titel van het artikel van Gould & Vrba (1982), *Exaptation - A missing term in the science of form*, kan impliceren dat er geen benaming voor het concept EXAPTATIE voor het verschijnen

vorm zich aanpast om een gegeven doel beter te vervullen. In tegenstelling tot adaptatie wordt een proces, waarbij een oude vorm een nieuwe functie krijgt, exaptatie genoemd. De synchrone toestand van aangepast-zijn wordt dan als ADAPTATIE aangeduid. Daarnaast geven zij toe dat de geëxapteerde vorm niet altijd volkomen de nieuwe functie vervult en spreken in dit verband over mogelijke SECONDAIRE ADAPTATIE.

Om hun nieuwe perspectief op evolutionaire ontwikkelingen te ondersteunen, behandelen Gould & Vrba (1982, 7) een rij voorbeelden. Een van de bekendste zijn met zekerheid de veren van vogels. Dankzij de fossielen van de

Archaeopteryx, een oervogel, gevonden in de tweede helft van de 19de eeuw, weet men dat deze dieren met hun veren nauwelijks konden vliegen. In geen geval zo als de tegenwoordige vogels vliegen. Daarom argumenteren Gould & Vrba (1982, 7) dat de veren oorspronkelijk alleen als middel van thermoregulatie dienden en pas later voor hun nieuwe functie werden geëxapteerd. Het langzame evolutionaire verbeteren van de eerste - vanuit het huidige standpunt - gebrekkige vleugels wordt als secundaire adaptatie, d.w.z. adaptatie van het geëxapteerde, gezien.

Vergelijkbaar is ook de ontwikkeling van botten (1982, 8) bij gewervelde dieren die aanvankelijk als structuren gebruikt werden om fosfaten in het lichaam op te slaan. Pas later ontstond uit deze opslagplaats voor

van hun tekst was. Maar zoals zelfs zij (1982, 11) en ook anderen (De Cuypere 2005, 15) opmerken, beschreef reeds Darwin (1859 [2013, 113]) dergelijke processen. Gould & Vrba (1982, 10) zelf spreken over PREADAPTATIE. Zij ontdekten in hun artikel dus niet een echte terminologische kloof, maar zij introduceerden een meer passende term. Het oudere begrip preadaptatie (enerzijds preadaptatie vs. adaptatie en anderzijds adaptatie vs. secundaire adaptatie) was ongelukkig, omdat het teleologisch het doel, het eindpunt van de evolutie suggereert.

Maar zoals De Cuypere (2005, 15) benadrukt was het introduceren van nieuwe terminologie niet het doel van hun publicatie. Gould & Vrba (1982) wilden echter een evolutionair proces beschrijven dat niet de natuurlijke selectie van Darwin is. Of exaptatie feitelijk een proces van een ander soort dan natuurlijke selectie is, wordt overigens in twijfel getrokken (voor een kritische blik zie De Cuypere 2005).

fosfaten de steun voor het hele lichaam, het skelet, zoals het bij hedendaagse gewervelde dieren bestaat. Omdat er tussen evolutionaire biologie en taalwetenschap relatief goede samenwerking bestaat (§2.4) en omdat exaptatie ook voor taalwetenschappers een interessant concept is, werd het door Lass (1990)³² in de linguïstiek geïntroduceerd. Hij verwijst expliciet naar Gould & Vrba (1982) en probeert hun methodologie op talige ontwikkelingen over te dragen. Lass (1990, 81) geeft echter toe dat zijn gebruik van de term niet identiek met het biologische begrip is en dat hij: „will use the term with a certain benign looseness, to highlight a particular kind of historical scenario.”³³

In het bijzonder interesseert Lass zich voor situaties, wanneer een vorm momenteel geen functie bezit. Hij (1990, 82) noemt deze functieloze delen van de grammatica *JUNK*, oftewel afval, en presenteert de drie volgende mogelijkheden in voor de verdere ontwikkeling van zulke structuren.

- (33) (a) it can be dumped entirely;
(b) it can be kept as marginal garbage or nonfunctional/nonexpressive residue
(c) it can be kept but instead of being relegated as in (b), it can be used for something else, perhaps just as systematic.

³² De eerste versie van het voorstel van Lass verscheen eigenlijk al twee jaar voor zijn vaak geciteerde artikel uit 1990, namelijk in 1988 in een tijdschrift van de Universiteit van Stellenbosch in Zuid-Afrika. In wat volgt, wordt op het nieuwere en algemeen bekende artikel uit 1990 verwezen.

Mijns inziens zijn er nauwelijks verschillen tussen Lass (1988) en Lass (1990). Beide artikelen hebben dezelfde titel en de nieuwere versie van de tekst wijkt alleen in sommige formuleringen van de oudere versie af (von Mengden 2016, 148). De voorbeelden van linguïstische exaptatie en de algemene beschrijving van de notie blijven in ieder geval in allebei de teksten identiek.

³³ Deze opmerking zal waargenomen worden, voordat men de oorspronkelijke exaptatie van Gould & Vrba (1982) met de versie van Lass (1990) vergelijkt (De Cuypere 2005). Lass was zich waarschijnlijk wel bewust dat zijn taalwetenschappelijke versie van het concept in enkele details van de biologische exaptatie afwijkt.

De eerste mogelijkheid (33 a) betekent dat de gegeven structuur verdwijnt, de tweede (33 b) dat de oude vorm als een soort fossiel overleeft en dat de oude structuur een nieuwe functie krijgt, oftewel geëxapteerd wordt. De laatste optie (33 c) bediscussieert hij aan de hand van twee voorbeelden die normaliter niet onder dit gezichtspunt worden betracht.

Ten eerste (1990, 83) divergerende klinkers in de vormen van enkelvoud en meervoud in de verleden tijd van sterke werkwoorden van Germaanse talen als exaptatie van het Indo-Europese oppositie tussen aorist en perfect.

Ten tweede (1990, 88) de ontwikkeling van de morfologie van bijvoeglijke naamwoorden in het Afrikaans. Dit voorbeeld wordt nu iets nauwkeuriger onder de loep genomen, omdat het vaak als een exemplarisch geval van exaptatie wordt genomen, hoewel deze mening onlangs bijvoorbeeld door Simon (2010) in twijfel werd getrokken.

Afrikaans, als een dochtertaal van het 17de eeuwse Nederlands, begon met een systeem van verbuigen van adjectieven dat min of meer altijd nog in het hedendaagse Nederlands bestaat. Er werd onderscheiden tussen de- en het-woorden en voor beide categorieën geldt dat de attributief gebruikte bijvoeglijke naamwoorden in sommige contexten de uitgang *-e* krijgen, in sommige daarentegen geen uitgang.

Aan de precieze regels wordt hier geen aandacht besteed. Een rol speelt hier enkel het feit dat de verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden, een uitgang of geen uitgang, enerzijds door het geslacht (het- of de-woorden) van het modificeerde zelfstandige naamwoord en anderzijds door de bepaaldheid van de hele naamwoordelijke frase wordt gedefinieerd. Het is daarom niet belangrijk om welk bijvoeglijk naamwoord het gaat.

In wat volgt wordt de situatie in het zeventiende eeuwse Nederlands aan de hand van enkele voorbeelden (naar Lass 1990, 90) getoond. Zeer vereenvoudigd kan gezegd worden dat alleen bij het-woorden in enkelvoud (34 a) geen uitgang toegevoegd werd. In alle andere contexten, zoals bij de-woorden in enkelvoud (34 b) en bij zowel de- als ook het-woorden in

meervoud (34 c), een *-e* bij de attributief gebruikte bijvoeglijke naamwoorden vereisen.

- (34) (a) *ons dagheliks-ø broed geeft ons, een zwart-ø mantelken*
(b) *in een lang-e ry, hoog-e waternoodt*
(c) *de groot-e huizen, onduitsch-e termen*

Het boven gepresenteerde systeem was ook de aanvankelijke situatie voor de ontwikkeling van het Afrikaans (of Kaaps-Nederlands), dat rondom Kaapstad tijdens de 17de eeuw vanaf het jaar 1652 werd gesproken. In deze variëteit van het Nederlands kwam het tot een ineenstorting van het oorspronkelijke Nederlandse systeem van twee genera, *de-* en *het-*woorden. Dat had tot gevolg dat ook het oude systeem van verbuiging niet meer functioneerde, omdat een van de twee belangrijkste steunen (geslacht en bepaaldheid) verdween. Dit stadium wordt gekenmerkt door een hoge mate van onstabiele, zodat ook woorden die oorspronkelijk (in het Nederlands of in het vroegere Afrikaans) geen uitgang konden krijgen opeens met een uitgang optraden. Deze onstabiele fase beïnvloedde zowel *de-*woorden (35 a) als ook *het-*woorden (35 b).

- (35) (a) *een ander-ø plaats, een ander-e plaats*
een yzer-ø harpoen, een yzer-e harpoen
(b) *wit-ø water, witt-e water*
een kleyn-ø stuk, een kleyn-e stuk

Deze situatie biedt drie potentiële scenario's voor verdere ontwikkeling. De eerste mogelijkheid (33 a), oftewel de Engelse weg, betekent dat ook het systeem van adjectivische verbuiging verdwijnt, zoals het in het Middelen-gels het geval was. De tweede mogelijkheid (33 b) is dat het systeem niet meer functioneert, maar zijn resten verder in de taal bestaan. In het Afrikaans zette zich echter een derde weg (33 c) door, namelijk de reorganisatie

van het systeem op een nieuwe basis, maar met hetzelfde materiaal. Dit materiaal dat geëxapteerd werd, presenteert in dit geval de adjectivische uitgang.

Deze nieuwe toestand wordt gekarakteriseerd door het feit dat de afwezigheid of aanwezigheid van de uitgang niet door de syntactische omgeving, d.w.z. lidwoord en zelfstandig naamwoord, bepaald wordt, maar door het bijvoeglijk naamwoord zelf. Adjectieven worden in twee groepen opgedeeld: met of zonder een uitgang.³⁴

Belangrijke factoren zijn hierbij de morfologische complexiteit (aantal morfemen) en de fonologische complexiteit, d.w.z. aantal klemtonen. Morfologisch en morfonologisch complexe bijvoeglijke naamwoorden (36 a) worden in principe altijd verbogen (Lass 1990, 92). Morfo(no)logisch eenvoudige adjectieven worden daarentegen gewoonlijk zonder uitgang (36 b) gebruikt.

(36) (a) adjectieven met uitgang:

complexe, meerlettergrepige, adjectieven: *ge-heim - ge-heim-e*
enkele archaische vormen: *die Grote Kerk, Vrye Weekblad*
morfofonemisch complexe woorden met vereenvoudiging van
cluster van medeklinkers: *vas - vaste*
met syncope: *droog - droë, dood - dooie*
eindklankverscherping: *blind - blinde*
idiosyncratische: *nuut - nuwe*

(b) adjectieven zonder uitgang:

predikatieve bijvoeglijke naamwoorden
simple eenlettergrepige adjectieven, adjectieven op *-d, -f, -g, -s*
bijvoeglijke naamwoorden in comparatief en superlatief,
adjectieven op *-er* en *-el*: *'n groot boek - 'n groot-er boek*

³⁴ Het systeem wordt hier gesimplificeerd gepresenteerd. Verdere discussie met gedetailleerde bibliografie biedt bijvoorbeeld Kotzé (2001; 2009), Klopper (1989) of ook Lass (1990).

Wat de ontwikkeling van de bijvoeglijke naamwoorden in het Afrikaans betreft, twijfelt overigens Simon (2010) of het feitelijk een voorbeeld van exaptatie is, hoewel het proces als zodanig vaak (zelfs door Lass 1990) geanalyseerd wordt. Simon (2010, 49) vraagt zich af of bij de vermeende exaptatie inderdaad een nieuwe functie ontstaat en of de onderscheiding tussen *-e* en *-∅* niet enkel een gefossiliseerd of gelexicaliseerd kenmerk van het gegeven lemma is. Tegelijkertijd noemt hij bijvoorbeeld het onderzoek van Klopper (1989), die minimale paren van adjectieven met en zonder een uitgang identificeert, waar het suffix een intensiverende functie uitoefent. Zoals Klopper (1989, 106) en ook Ponelis (1993, 366) tonen, behouden de varianten zonder uitgang in (37 a) hun concrete betekenis waarbij de adjectieven in (37 b) als metaforisch, intensiverend of affectief te begrijpen zijn.

- (37) (a) *haar duur-∅ rok* ‘haar dure (neutraal) jurk’
 die arm-∅ man ‘de arme, bezitloze man’
 (b) *haar dur-e rok* ‘haar dure (affectief) jurk’
 die arm-e man ‘de arme, beklagenswaardige man’

Als het is, zoals onder andere Klopper (1989, 106), Ponelis (1993, 365) of Deumert (2004, 171) suggereren, dan is het, zoals ook Simon (2010) toegeeft, wel een goed voorbeeld van exaptatie, omdat het suffix *-e* een bepaalde semantische functie, oftewel een intensiverende functie, uitoefent. Daarvoor spreken ook voorbeelden, zoals (38 a) en (38 b), waar het suffix helpt betekenisverschillen te verduidelijken die reeds bij Lass (1990, 94) waren.

- (38) (a) *'n enkel-e man* ‘een man die geen partner heeft, single’
 (b) *'n enkel-∅ man* ‘een man die alleen is, enkel’

De taalwetenschappelijke receptie van exaptatie was echter niet zonder kritiek. Simon (2010) maakt ons bijvoorbeeld op twee hoofdproblemen van

de notie in linguïstiek attent. Enerzijds stelt hij de vraag of de functie van de geëxapteeerde vorm feitelijk nieuw moet zijn en anderzijds de vraag of exaptatie altijd met een functieloze junk moet beginnen. Deze twee vragen worden in de volgende alinea's beschreven.

Ten eerste blijft de vraag hoe nieuw de nieuwe functie van een geëxapteeerde vorm moet zijn. Zoals Simon (2010, 48) toont gingen de taalwetenschappers (Lass 1990; 1997; Vincent 1995) aanvankelijk ervan uit dat exaptatie een geheel nieuwe functie, dus die voor het proces van exaptatie niet in het systeem was geweest, laat ontstaan. Lass (1997, 320-324) behandelt bijvoorbeeld de exaptatie van oude verbuigingsuitgangen tot nieuwe naamvallen. Simon (2010, 48) werpt hier tegen dat hier geen sprake kan zijn van nieuwe functie, omdat het enkel een voorbeeld van een uitbreiding van een paradigma is. Het proces dat Lass hier behandelt, herinnert ook aan de oorspronkelijke definitie van grammaticalisatie bij Kuryłowicz (1964, 36). Als een echt voorbeeld van exaptatie noemt Simon (2010, 54) bijvoorbeeld het ontstaan van honoratieve voornaamwoorden in het Duits vanuit de persoonlijke voornaamwoorden voor de derde persoon meervoud.

In tegenstelling tot Simon (2010) relateert Vincent (1995, 437) gedeeltelijk de notie 'nieuw' of 'oud' met betrekking tot de vorm in deze discussie. Hoewel hij natuurlijk erkent dat talig materiaal in de loop van verschillende ontwikkelingen (niet alleen grammaticalisatie) ook fonologische veranderingen ondervindt, neemt hij deze veranderingen niet als een wezenlijke vernieuwing van de vorm. Uit een bepaald perspectief kan de gegrammaticeerde (en door de begeleidende fonologische processen veranderde) vorm als oud begrepen worden. Aan de andere kant geeft hij ook toe - en dat onderstreept hij - dat deze vorm nieuw voor het grammaticale systeem is. In het geval van exaptatie is de vorm die een nieuwe functie krijgt, reeds een bestanddeel van het systeem en dus in ieder geval oud.

In de context van het debat over hoe nieuw een functie (of vorm) is, vraagt men zich ook af hoe dit concept te begrijpen is. Er zijn namelijk twee

potentiële perspectieven: aan de ene kant het perspectief van het systeem en aan de andere kant het perspectief van het gegeven teken. Of geëxapteerd of gegrammaticaliseerd, is elke functie die een talig teken krijgt per definitie altijd nieuw. Als het hele systeem genomen wordt, moet een nieuwe functie voor een teken niet per se nieuw voor het geheel van alle tekens, voor het systeem, zijn. Als het werkwoord gaan door grammaticalisatie (of door een ander proces) de functie van een markeerder van de toekomstige tijd ontwikkelt, is deze functie waarschijnlijk nieuw voor het werkwoord zelf. Voor de grammatica van de taal is het met hoge waarschijnlijkheid niet het geval, omdat er ook nog andere mogelijkheden zijn om de toekomstige tijd uit te drukken.

Waarschijnlijk de meest radicale kritiek van de discussie van het innovatieve karakter van geëxapteerde structuren uit De Cuypere (2005, 20). Hij legt de nadruk op het feit dat de voorwaarde dat exaptatie enkel een proces mag zijn, dat tot een nieuwe functie leidt, geen ondersteuning in de evolutionaire biologie heeft. In Gould & Vrba (1982, 11) wordt alleen van een andere functie gesproken. De Cuypere (2005, 20) spreekt in dit verband over de exaptatie van vinnen als benen. De functie van vinnen is voortbeweging in water, de functie van benen voortbeweging op aarde - beide zijn blijkbaar functioneel verbonden en als men strikt het criterium van innovatie aanwendt - zoals het Simon (2010) boven doet - zou het niet mogelijk zijn om in dit geval van exaptatie te spreken.

Het tweede probleem dat Simon behandelt, is de vraag of het uitgangsmateriaal voor exaptatie junk is of niet. In zijn eerste artikel schrijft namelijk Lass (1990, 82) dat alleen talig materiaal zonder functie geëxapteerd kan zijn, hoewel, zoals Simon (2010, 50) toont, deze mening geen steun in de biologische exaptatie heeft. Gould & Vrba (1982, 12) schrijven namelijk uitdrukkelijk het volgende:

[E]xaptations are not fashioned for their current role and reflect attendant process beyond cooptation [...]; they were built

in the past either as nonaptive by-products or as adaptations for different roles.

Deze vergissing erkent later ook Lass (1997) zelf en presenteert (in tegenstelling tot zijn vroegere tekst) de volgende definitie van de talige exaptatie die overeenkomt met de oorspronkelijke beschrijving van Gould & Vrba (1982, 12). In dit (Lass 1997, 316) nieuwere perspectief is niet meer belangrijk welke rol het talige materiaal vroeger speelde. Van belang blijft enkel het feit dat het later een andere dan de oorspronkelijke functie uitoefent. Dit was ook een kritiekpunt van Vincent (1995, 435).

Exaptation [...] is opportunistic: it is a kind of conceptual renovation, as it were, of material that is already there, but either serving some other purpose, or serving no purpose at all. Thus perfectly 'good' structures can be exapted, as can junk of various kinds.

Het probleem van junk behandelt ook Vincent (1995, 435) die ook zijn twijfel uitdrukt of het legitiem is überhaupt een deel van het talige systeem als junk te beschrijven. Hij gaat namelijk van een streng functionalistische stand uit en constateert dat geen deel van een semiotisch systeem, dus ook taal, zonder functie kan zijn. Aan de andere kant is het mogelijk dat wij de functie van deze junk nog niet precies kennen. Desalniettemin zegt hij (1995, 436) ook dat sommige kenmerken van een talig teken kunnen verdwijnen en dus belangeloos worden. Als voorbeelden noemt hij de suffixen van het meervoud in het Italiaans *libr-i* en Spaans *libr-os* die allebei oorspronkelijk in het Latijn naamvallen aanduiden. In het geval van het Italiaanse suffix was het de nominatief en de Spaanse uitgang gaat terug op de oude accusatief. Vincent argumenteert dat hier het kenmerk 'naamval' verdween, hoewel het andere kenmerk 'meervoud' is gebleven.

Een verdere belangrijke vraag die nog niet definitief beantwoord is, blijft de kwestie van verhouding tussen grammaticalisatie en exaptatie

(Traugott 2002; De Cuypere 2005; von Mengden 2016). Zoals in (§1.2) werd beschreven en zoals ook bijvoorbeeld Vincent (1995, 434) constateert, wordt grammaticalisatie op twee gedeeltelijk verschillende manieren begrepen. Ten eerste als een proces dat (alleen) tot de ontwikkeling van een nieuwe vorm leidt en ten tweede als een proces dat tot de ontwikkeling van een geheel nieuwe categorie leidt. Grammaticalisatie heeft tenminste de potentie om een nieuwe vorm en een nieuwe functie te verbinden, „la «grammaticalisation» [...] transforme l'ensemble du système”³⁵ (Meillet 1912, 133). Daarentegen wordt exaptatie als het toewijzen van een nieuwe functie aan een oude vorm geïnterpreteerd. Duidelijk werd deze relatie (39) door Vincent (1995, 437) of door Simon (2010, 52) getoond.

(39)		vorm	functie
	grammaticalisatie	<i>nieuw</i>	<i>nieuw</i>
	exaptatie	<i>oud</i>	<i>nieuw</i>

Aan de andere kant kan worden betwijfeld of bij grammaticalisatie feitelijk altijd de vorm van het element veranderd wordt. Zoals op verschillende plaatsen van deze tekst beklemtoond is, wordt grammaticalisatie als een semantische-functionele verandering begrepen en alle formele ontwikkelingen zijn optioneel. Op dezelfde wijze moet men zich afvragen waarom principieel de vorm van een geëxapteerd element niet zal kunnen veranderen. Divergerende en convergerende aspecten van grammaticalisatie en exaptatie worden nog verder in deze sectie behandeld.

Interessanter wordt echter de kwestie van de relatie tussen secundaire grammaticalisatie en exaptatie, die niet meer zo duidelijk is. Hoewel Vincent (1995, 437) in zijn explicatie het woord *grammaticalisatie* benut, spreekt hij altijd alleen over primaire grammaticalisatie in de betekenis van Meillet (1912). Daarnaast spreekt Vincent (1995, 438) over de relatie tussen exaptatie en latere fasen van grammaticalisatie. In plaats van dit begrip

³⁵ Nederlandse vertaling (MK): Grammaticalisatie [...] veranderd het hele systeem.

wordt later (Traugott 2002) de term *secondaire grammaticalisatie* ingevoerd. Anders dan von Mengden (2016) ziet Vincent (1995) beide begrippen als complementair.

Als een centraal kenmerk van *secondaire grammaticalisatie* ziet hij (1995, 438) de continuïteit³⁶ van het proces, die bij *exaptatie* ontbreekt (vgl. De Cuyper 2005; Brinton & Stein 1995). Dit perspectief herinnert aan de begrenzing van *adaptatie* en *exaptatie* bij Gould & Vrba (1982). Terwijl *secondaire grammaticalisatie* (of *adaptatie*) een organische ontwikkeling is, betekent *exaptatie* een sprong. Vincent (1995, 438) beschrijft *exaptatie* in deze context als veranderingen „that involve shifts between non-adjacent areas of morphological meaning or function.” *Grammaticalisatie* wordt in tegendeel als verschuivingen tussen buurregio's van het talige systeem gedefinieerd. Als voorbeelden dient aan de ene kant de ontwikkeling van een lexicaal werkwoord *hebben* tot een hulpwerkwoord, dat wil zeggen het hulpwerkwoord behoudt of erft sommige kenmerken van het oorspronkelijke volle werkwoord, onder andere ook het feit dat het een werkwoord is. Aan de andere kant staat de *exaptatie* van oorspronkelijke Latijnse casusmarkering *-i* en *-os* tot nieuwe markering van het meervoud waar zulke continuïteit niet bestaat.

Dit idee, dat *exaptatie* door middel van functionele sprongen vooruitgaat, wordt in de literatuur (Traugott 2004, 148; Narrog 2007, 7) vaak ook kritisch gezien. Traugott (2004, 148) betwijfelt of deze abrupte ontwikkelingen niet eerder het resultaat zijn van de interpretatie van het taalmateriaal

³⁶ Het continue karakter zowel van grammaticale als ook van lexicale constructies wordt ook door Traugott & Trousdale (2013) betoond. In het kader van de constructiegrammatica wordt algemeen aangenomen dat nieuwere constructies van hun uitgangconstructies sommige grammaticale kenmerken erven. Door deze genetische verwantschap zijn de individuele constructies met elkaar verbonden. Dit zal in ieder geval voor alle gegrammaticaliseerde constructies (of door grammaticale constructionalisatie ontwikkelde constructies) gelden. In het geval van geëxapteerde constructies zal er geen familiebetrekking aan de functionele kant van de constructie zijn hoewel aan de kant van de vorm wel een verwantschap bestaat.

door taalkundigen. Zo kan ook een sprong worden gezien tussen de thermoregulerende veren van de oervogels en tussen de echte veren van hun hedendaagse nakomelingen. Maar als men de enkele trappen onderzoekt, stelt men waarschijnlijk vast dat tussen de individuele opeenvolgende generaties niet zulke abrupte veranderingen te vinden zijn. Zo is ook bij de vogels vandaag de dag tenminste gedeeltelijk de thermoregulatie een van de functies van hun veren. Voor de loopvogels, bijvoorbeeld struisvogels of kiwi's, of voor de pinguïns hebben hun veren waarschijnlijk altijd nog vooral de thermoregulerende functie.

Op een vergelijkbare manier is ook de functie van exaptatie bij Vincent (1995) te interpreteren. Zoals boven vermeld, ziet hij geen continuïteit tussen *-i* en *-os* als markeerders van naamval en tussen *-i* en *-os* als markeerders van *getal*. Anderzijds had het beginpunt nooit uitsluitend één functie, zoals in de agglutinerende talen, maar verwees altijd ook naar het *getal*.

Deze argumentatie gebruikt hij (1995, 436) eigenlijk ook zelf om kritiek op het begrip *junk* uit te oefenen. Het pad van de ontwikkeling van Vincents voorbeeld van exaptatie ziet er daarom in werkelijkheid op de volgende manier uit: 'naamval' + 'getal' > 'getal'. Zo is er geen sprake van een discontinu proces. Op overeenkomstige wijze argumenteert ook Norde (2002, 63) tegen het idee van een functionele sprong in exaptatie en legt hij nadruk op het bestaan van intermediaire stadia.

In samenhang met exaptatie introduceerde Vincent (1995, 438) het begrip *REGRAMMATICALISATIE* om exaptatie terminologisch aan grammaticalisatie aan te passen. Zoals boven reeds vermeld werd, spreekt hij in dit verband over „shifts between non-adjacent areas of morphological meaning”. Een soortgelijke metafoer³⁷ gebruikt ook Joseph die *LATERAL MOVES*

³⁷ Deze metafoer is ook bij Simon (2010, 51) te vinden, die hiermee aan de zog. *NON-JUNK-EXAPTATIE* refereert. Deze term gebruikt Lass (1997, 316) om zulke processen te identificeren die hij in zijn oudere tekst (1990) niet als exaptatie accepteerde. En precies deze ontwik-

(2004) of LATERAL SHIFTS (2006) als tegenbegrip tot de verschuivingen naar boven of naar beneden van een grammaticalisatie-pad, „up and down the cline” (Fischer, Norde & Perridon 2004), bedoelt.

Een geval van exaptatie zoals casusmarkering *-i* en *-os* tot een getalmarkering (Vincent 1995) zal voor Joseph (2006, 1) waarschijnlijk een goed voorbeeld van een lateral shift zijn, omdat de grammaticale functie verandert, maar niet de status van de vorm, de positie op een grammaticalisatie-pad.³⁸ In beide gevallen gaat het om een suffix. Tot slot is er de verbinding van Vincents REGRAMMATICALISATIE met Andersen (2006a) REGRAMMATIE, die hij (2006a, 233) als „change within and among grammatical paradigms” definieert. De relatie tussen exaptatie en regrammaticalisatie wordt in wat volgt nog gedetailleerder bediscussieerd.

Zoals al vermeld, wordt het concept exaptatie in de linguïstiek niet alleen ondersteund maar ook (soms zeer) bekritiseerd. Een van deze critici is De Cuypere (2005), die niet alleen de taalwetenschappelijke versie van het begrip betwijfelt, maar ook de biologische term.

Allereerst toonde De Cuypere dat het taalwetenschappelijke gebruik van het concept in vergelijking met de biologische voorganger enkele arbitraire verschillen vertoont. Daaropvolgend definieerde hij (2005, 22) exaptatie in de taalwetenschap getrouw naar het biologische voorbeeld van Gould & Vrba (1982) als volgt nieuw:

kelingen beschrijft Simon (2010, 51) als „so etwas wie eine Seitwärtsbewegung quer zum Hang“, d.w.z. als zoiets als een zijdelingse beweging dwars tot de route (mijn vertaling, MK). Bij deze metafoer lijkt waarschijnlijk dat alle, d.i. Vincent (1995), Joseph (2004) en ook Simon (2010), de idee van de zijdelingse bewegingen onafhankelijk van elkaar gebaseerd op de metafoer van beweging up the cline hebben geïntroduceerd.

³⁸ In dit boek wordt deze toegang tot taalverandering in het algemeen en tot grammaticalisatie in het bijzonder vaker bekritiseerd, omdat daardoor een te enge verbinding tussen de vorm en functie van een teken gesuggereerd wordt. Het morfocentrische perspectief dat ook Joseph (2004; 2006) voor zijn idee van lateral shifts benut wordt ook in Vincent (1995) aangevochten. Hij (1995, 437) zegt namelijk dat „grammaticalization is not necessarily accompanied by special phonetic changes”. Deze opinie wordt ook in von Mengden (2008) of Konvička (2014b) vertegenwoordigd.

Exaptation refers to a language change in which a non-functional language structure becomes functional or in which a functional language structure is reused for a different structure.

Wanneer exaptatie zo gedefinieerd wordt, wordt de notie alomvattend en beschrijft bijna alle semantische of functionele veranderingen met de uitzondering van het verlies van een functie. Dat geeft De Cuypere (2005, 20) toe en gaat verder om grammaticalisatie als een soort exaptatie te beschrijven. Hij concludeert (2005, 23) zijn analyse met de volgende woorden: „Unfortunately, this is where the story ends: exaptation comprises such a broad spectrum of changes that the concept reduces to mere triviality.”

De Cuypere baseert zijn kritiek op de (niet) letterlijke overname van EXAPTATIE door de linguïstiek en ziet het probleem van het concept in de te brede aanpassing. Een ander probleem van het begrip kan toch in het teleologische karakter ervan bestaan, dat in wat volgt kort belicht wordt.

Voor Gould & Vrba (1982) speelde een wezenlijke rol een proces te beschrijven dat volgens andere principes functioneert dan adaptatie. Deze Darwinse adaptatie, die zij in oppositie met hun nieuwe concept van exaptatie (willen) zien, definiëren zij (1982, 5) op de volgende manier: „a feature is an adaptation only if it was built by natural selection for the function it now performs.”

Als voorbeeld voor een dergelijk proces noemen zij (1982, 4) de grotere longen bij mensen in de Andes als het gevolg van hun aanpassing aan de ijle lucht in de bergen. Of dat een echt voorbeeld van een Darwinse adaptatie en niet eerder van een Lamarckse ontwikkeling (§2.4.1) is, blijft discutabel, maar deze vraag is momenteel niet van belang. Wezenlijker is de gedachte dat adaptatie - in contrast met exaptatie - een doel vervolgt en dat de natuurlijke selectie in een bepaalde richting schrijdt. Bij Darwin wordt dit proces echter als een blind proces gezien, dat wil zeggen, niet als een doelgerichte ontwikkeling. De biologische discussie of evolutie feitelijk een teleologisch proces is of niet, wordt hier niet bediscussieerd. Aan de andere

kant wordt in wat volgt kort ingegaan (een gedetailleerdere uiteenzetting volgt in §2.4.2) op het taalwetenschappelijke debat van verbeteringen in de taalverandering.

Er wordt algemeen aangenomen dat „all language-states are equifunctional, change cannot ‘improve’ a language state.” (Lass 1997, 366). Samen-gevat betekent deze opinie dat alle talen op alle tijdstippen alle functies vervullen, zij zijn voltooid op het functionele niveau, en kunnen daarom per definitie niet verbeterd worden.

Deze mening uitte ook al Jespersen (1922, 320) in het debat over verval of verbetering van talen door taalverandering. Zijn positie was in dit opzicht in zijn tijd, het begin van de 20ste eeuw, relatief progressief.

People will often use the expression ‘evolution’ and ‘development’ in connexion with language, but most linguists, when taken to task, will maintain that these expressions as applied to languages should be used without the implication which is commonly attached to them when used of other objects, namely, that there is a progressive tendency towards something better or nearer perfection. They will say that ‘evolution’ means here simply changes going on in languages, without any judgement as to the value of these changes.

Dit feit stelt daarom een wezenlijk verschil voor tussen biologische en talige evolutie. In de ontwikkeling van natuurorganismen komt het regelmatig tot verbeteringen die tot gevolg hebben dat nieuwe generaties over kenmerken beschikken die de vroegere generaties niet hebben. Een voorbeeld zijn de waterorganismen, die zich langzaam aan het leven op de aarde aanpasseerden.

In zo’n geval kan men zonder twijfel zeggen dat de natuur tot een verbetering kwam. Maar geen taal maakte ooit een dergelijke verandering door. Zelfs wanneer in een taal een bepaalde grammaticale structuur ontbreekt, betekent dat niet dat de sprekers van die taal niet over een bepaald

onderwerp kunnen spreken. Zo kan bijvoorbeeld een moedertaalspreker het feit uitdrukken dat hij of zij uitsluitend twee stukken van een entiteit bedoelt zonder over een dualis te hoeven beschikken. In deze zin is het dus niet mogelijk om over adaptatie als een doelgerichte verbetering in de context van talen te spreken.

Om terug te komen bij de oorspronkelijke discussie van exaptatie, moet nu het boven beschreven feit dat taalevolutie blind is (afgezien van geplande ingrijpen in de taal of van veranderingen op het lexicale niveau) met het concept van exaptatie bij Gould & Vrba (1982) geconfronteerd worden. Het verschil tussen beide begrippen kan in dit opzicht gereduceerd worden tot het ontbreken van het doel bij exaptatie, maar in het licht van het feit dat taalverandering algemeen niet doelgericht is, blijkt het onderscheid op deze basis irrelevant te zijn. De termen lijken - tenminste in de taalwetenschap - geen verschillende processen te beschrijven, maar eigenlijk identiek te zijn.

Deze erkenning samen met de kritiekpunten van De Cuypere (2005) laten de vraag rijzen of exaptatie überhaupt nog voor de linguïstiek een zinvol concept kan blijven. Met zekerheid niet in de brede definitie van Lass (1997) - of in de bijna universele vorm van De Cuypere (2005). Maar om de vraag te kunnen beantwoorden of misschien een nauwer gedefinieerde vorm van exaptatie voor de beschrijving van verschillende taalveranderingsprocessen toch van voordeel zou kunnen zijn, wordt het begrip in wat volgt met het concept van regrammaticalisatie vergeleken.

De term regrammaticalisatie werd geïntroduceerd door Greenberg (1991, 301) voor het proces van re-interpretatie van een obsoleet morfem voor een nieuwe functie. Vincent (1995, 438) nam dezelfde term als een synoniem voor exaptatie onafhankelijk van zijn vroegere voorkomen bij Greenberg. In een soortgelijke betekenis gebruikten ook Brinton & Stein (1995, 34) hun begrip FUNCTIONAL RENEWAL, d.w.z. functionele

vernieuwing.³⁹ Al deze terminologische variëteiten zijn bijna identiek met exaptatie in Lass (1990) of met junk-exaptatie in Lass (1997): een grammaticaal element wordt niet meer productief gebruikt, komt alleen in gefossiliseerde contexten voor, maar wordt door exaptatie gered en wordt opnieuw productief - maar nu in een nieuwe functie - gebruikt.

Op regrammaticalisatie in de bovengenoemde definitie lijkt terminologisch en functioneel regrammatie dat Andersen (2006a) introduceerde. De term beschrijft een functionele verandering van een grammaticaal talig teken. In tegenstelling tot de termen boven (Lass 1990; Greenberg 1991; Brinton & Stein 1995; Vincent 1995) ontbreekt in de junk-fase de regrammatie de ontwikkeling is daarom vergelijkbaar met non-junk-exaptatie in Lass (1997).

Andersens regrammatie heeft dus relatief weinig te maken met Greenbergs of Vincents regrammaticalisatie.⁴⁰

Het voorstel dat hier gepresenteerd wordt, is het beperken van de notie exaptatie in de taalwetenschap uitsluitend tot de oorspronkelijke definitie (Lass 1990) van de term. Tegelijkertijd worden ook de stemmen van de critici (Vincent 1995; Simon 2010) van de notie van junk en nieuw in samenhang met exaptatie niet vergeten.

Op deze manier kan het begrip wel nuttig zijn voor de beschrijving van taalverandering en kan het aan verwatering in zijn brede vorm (Lass 1997) ontsnappen. Zo kan ook het probleem in de huidige discussie opgelost worden dat exaptatie in een aantal gevallen hetzelfde als regrammatie of lateral shift betekent of gewoon in de algemene betekenis van een

³⁹ Brinton & Stein (1995) bouwen expliciet op Lass (1990). Maar terwijl hij zich met morfologische exaptatie bezig houdt, focussen Brinton & Stein (1995, 34) op syntactische ontwikkelingen die door dezelfde principes zijn ontstaan: „Functional renewal [...] is the exaptation of (surface) syntactic forms and processes.”

⁴⁰ De term REGRAMMATICALISATIE wordt in dit boek in de zin van Andersen (2006a) REGRAMMATIE gebruikt om terminologische homogeniteit met GRAMMATICALISATIE en DEGRAMMATICALISATIE te bereiken. Dit gebruik van de term wijkt wel af van de vroegere definities (Greenberg 1991; Vincent 1995).

functionele-semantische verandering gebruikt wordt. Anders wacht op het begrip hetzelfde lot als op de term grammaticalisatie, die uiteindelijk bijna voor alle mogelijke grammaticale veranderingen staat.

2.4 Grammaticalisatie en evolutietheorie

2.4.1 Geschiedenis van het evolutionair denken

Sinds de 19de eeuw, toen zich taalwetenschap als een aparte wetenschappelijke discipline begon te profileren, wordt de verhouding van linguïstiek tot de natuurwetenschappen regelmatig bediscussieerd. In de eerste helft van de 19de eeuw stond de taalwetenschap relatief lang in het teken van haar verbinding met de literatuurwetenschap. In deze traditie stonden ook bijvoorbeeld de werken van Friedrich von Schlegel (1808), die zich als een van de eersten met het Sanskriet bezig hield en ons op de genetische relaties tussen deze taal en tussen andere talen zoals Grieks, Latijns of Duits attent maakte. Een soortgelijk verband is ook bij Jacob Grimm te zien, die samen met zijn broeder Wilhelm Grimm, buiten de linguïstiek, vooral dankzij hun verzameling van sprookjes bekend werden. In deze tijd vestigde zich de moderne filologie als wetenschap die zowel de literaire werken in een taal als ook de taal zelf systematisch onderzoekt.

Later in de 19de eeuw begon de taalwetenschap zich vanuit haar samenwerking met de literatuurwetenschap te emanciperen en zich in de richting van de natuurwetenschappen te bewegen. Een wezenlijke impuls hiervoor was het verschijnen van *De oorsprong der soorten* (1859 [2006]) van de Britse bioloog Charles Darwin, die de basis voor het succes van de evolutietheorie legde. In het boek identificeert Darwin de beginselen van evolutie: variatie, selectie en reproductie. Met behulp van deze principes beschrijft hij hoe zich nieuwe soorten organismen door het aanpassen aan hun omgeving kunnen ontwikkelen. Dit proces werd beroemd door de

gesimplificeerde samenvatting in de vorm van de slagzin *survival of the fittest*.⁴¹ Hoewel vaak gezegd wordt dat deze slagzin direct van Darwin komt, werd dit motto voor de eerste keer door Herbert Spencer (*1820 †1903) vijf jaar na het verschijnen van Darwins beroemde boek gebruikt. Bij Darwin duikt de slagzin pas in de vijfde druk van zijn boek op en verving er de oorspronkelijke slogan *natural selection*.

Charles Darwin was echter niet de eerste persoon die zich in deze theorie interesseerde. Een van zijn meest bekende voorlopers was zeker de Franse bioloog Jean-Baptiste Lamarck (*1744 †1829) die een eigen theorie van evolutie ontwikkelde. Deze theorie, ook als LAMARCKISME bekend, geniet niet dezelfde waardering als die van Darwin. Bekritiseerd werd vooral zijn idee dat verworven kenmerken verder overgeërfd kunnen worden. Lamarck illustreert dit met de vermeende ontwikkeling van giraffen. De ouders zijn gedwongen bladeren te vreten die hogerop aan een boom groeien en daarom wordt hun nek langer dan bij hun ouders. Het nageslacht van deze generatie heeft daarom een klein beetje een langere nek dan de ouders en zo verder. Zo kon over een periode van tijd de lange nek van de huidige giraffen zich ontwikkelen.

De factor van tijd speelt ook een belangrijke rol in het werk van de Britse geoloog Charles Lyell (1830-1833 [1997]), die de idee van het UNIFORMITARIANISME als een van de basisprincipes van geologie (en van het wetenschappelijke denken in het algemeen) vestigde. Een van de beginnenden van het uniformitarianisme zegt dat de processen en krachten die wij

⁴¹ De beroemde slagzin kan makkelijk tot foutieve interpretaties verleiden. Ten eerste kan het woord *fittest* problematisch lijken, omdat het als 'de sterksten' of 'de besten' geïnterpreteerd kan worden. In werkelijkheid worden door deze uitdrukking die organismen bedoeld die zich tot de hoogste mate aan hun omgeving hebben aangepast. Ten tweede is ook het begrip 'survival' niet zonder problemen, want het impliceert dat degenen die zich niet aanpassen sterven. De term wordt hier, om een taalwetenschappelijk begrip te gebruiken, diachroon en niet synchroon benut. Synchroon gezien zijn alle organismen gelijkwaardig uitgerust om in hun omgeving te kunnen overleven maar diachroon gezien slagen alleen de meest aangepasten erin, zich te reproduceren, zodat de soort verder bestaat. Voor een korte behandeling zie Keller (1990 [2003, 196]).

vandaag waarnemen, ook in de vroegere perioden van de geschiedenis van de aarde aanwezig waren.⁴² Als wij dus geen bewijs voor het tegendeel hebben, moeten wij met de stabiliteit en onveranderlijkheid van de fysieke krachten rekening houden. d.w.z., catastrofale veranderingen, zoals de zondvloed, moeten eerst bewezen worden, zij mogen niet a priori gelden. Deze principes worden later ook door taalwetenschappers geaccepteerd en vooral door de neogrammatici gepropageerd, die zich met de onveranderlijkheid van de fonetische processen bezig hielden. De principes van het uniformitarianisme waren al eeuwen bekend en zijn in de Latijnse zinspreuk *Natura non facit saltus* samengevat die ook Darwin (1859 [2006, 295]) citeert.

As natural selection acts solely by accumulating slight, successive, favourable variations, it can produce no great or sudden modification; it can act only by very short and slow steps. Hence the canon of “Natura non facit saltum,” which every fresh addition to our knowledge tends to make more strictly correct, is on this theory simply intelligible.

Hoewel Darwins boek zich met het ontstaan van organismen bezig hield, werden de principes van de evolutietheorie heel snel ook door andere wetenschappen, met name door de taalwetenschap, gerecipiëerd. Een van de eerste werken op dit gebied is de tekst van August Schleicher (1863).⁴³ In deze tekst in de vorm van een open brief schrijft Schleicher aan zijn vriend, de Duitse zoöloog Ernst Haeckel (*1834 †1919) en legt

⁴² In de taalwetenschap wordt deze opinie echter niet unaniem gedeeld. Traugott & Trousdale (2010, 26) zeggen bijvoorbeeld het volgende: „Changes may occur at different times and at different rates. [...] Sometimes [they] may take place over many centuries, sometimes they may be fairly rapid.”

⁴³ Schleichers tekst wordt in de context van de receptie van evolutietheorie door linguïstiek vaak geciteerd. Maar het is ook noodzakelijk te beklemtonen dat deze tekst niet als een wetenschappelijk artikel werd bedoeld. Het gaat alleen om een (open) brief aan een vriend van Schleicher.

uit waarom Darwins evolutietheorie ook voor de linguïstiek van groot belang is. Daarbij presenteert hij talen als levende organismen die zich onafhankelijk van hun sprekers ontwikkelen, d.w.z. leven. Deze redenering heeft tot gevolg dat taalwetenschap (met Schleichers woorden *die Glottik*) als natuurwetenschap geïnterpreteerd wordt (1863, 6-7).

Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstunden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen 'Leben' zu verstehen pflegt. Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im Ganzen uns Allgemeinen dieselbe, wie die der übrigen Naturwissenschaften.⁴⁴

Hij (1863, 13) zet dus een gelijkteken tussen verschillende organismen en soorten van organismen en tussen verschillende talen en taalfamilies. Schleicher verduidelijkt hier echter niet waarom talen natuurorganismen zullen zijn. Dit doet hij pas in een latere tekst (1865, 9-10) waar hij uitlegt dat talen een materiële basis hebben en daarom ook als materiële objecten moeten waargenomen worden.⁴⁵

⁴⁴ Nederlandse vertaling (MK): De talen zijn natuurlijke organismen die zonder de invloed van de menselijke wil zijn ontstaan. Zij groeien volgens bepaalde wetmatigheden, ontwikkelen zich, worden ouder en sterven uiteindelijk ook. Ook talen zijn aan verschijnselen onderworpen die wij met de term 'leven' betitelen. De glottiek, de wetenschap van de taal, is daarom een natuurwetenschap. Haar methode is over het algemeen dezelfde als bij de overige natuurwetenschappen.

⁴⁵ Deze mening, hoewel de implicatie dat talen natuurorganismen zijn als ouderwets verworpen wordt (Hüning 1993, 238), staat in het centrum van argumentatie van Noam Chomsky (2000; 2002), zoals bijvoorbeeld Mendivil-Giró (2014, 73) behandelt.

Reeds Schleicher (1865, 8) schrijft het volgende:

Die Sprache ist das durch das Ohr wahrnehmbare Symptom der Thätigkeit eines Complexes materieller Verhältnisse in der Bildung des Gehirns und der Sprachorgane mit ihren Nerven, Knochen, Muskeln, u. s. f. (Nederlandse

Was, um im Gleichnisse zu bleiben, bei der Sonne das Licht ist, das ist bei der Sprache der hörbare Laut; wie dort die Beschaffenheit des Lichtes von einer materiellen Grundlage desselben zeugt, so hier die Beschaffenheit des Lautes. Die der Sprache zu Grunde liegenden materiellen Verhältnisse und die hörbare Wirkung dieser Verhältnisse verhalten sich zueinander wie Ursache und Wirkung, wie Wesen und Erscheinung überhaupt; der Philosoph würde sagen: sie sind identisch. Wir halten uns daher für berechtigt, die Sprachen geradezu als etwas materiell Existierendes zu betrachten, wenn wir dies auch nicht mit Händen greifen und nicht mit dem Auge sehen, sondern fast nur durch das Ohr wahrnehmen können.⁴⁶

Met deze argumentatie kan Schleicher (1863, 30) naar het voorbeeld van Darwin (1859 [2006]) bij talen - zoals bij andere organismen - constateren

vertaling [MK]: De taal is het door het oor waarneembare symptoom van de activiteit van een samenstelling van materiële verhoudingen in de bouw van de hersenen en de taalorganen met zijn zenuwen, botten, spieren, enzovoorts.)

Anderhalve eeuw later schrijft Chomsky (2000, 4) de volgende woorden:

The faculty of language can reasonably be regarded as a “language organ” in the sense in which scientists speak of the visual system, or immune system or circulatory system, as organs of the body. [...] We assume further that the language organ is like others in that its basic character is an expression of the genes.

Wat precies onder LANGUAGE FACULTY en LANGUAGE ORGAN wordt verstaan, wordt bijvoorbeeld in Hauser, Chomsky & Fitch (2002) verduidelijkt.

⁴⁶ Nederlandse vertaling (MK): Wat, om bij de metafoer te blijven, het licht voor de zon is, dat is voor de taal de hoorbare klank. Zoals de aard van het licht zijn materiële basis bewijst, zo bewijst de aard van de klank hetzelfde. De materiële basis van de taal en de hoorbare werking verhouden zich tot elkaar als oorzaak en resultaat, als wezen en verschijnen zoals de filosoof zou zeggen; zij zijn identiek. Daarom zien wij ons berechtigd om talen te beschouwen als iets dat materieel bestaat, ook als wij het niet met de handen kunnen vastpakken en met het oog kunnen zien, maar vrijwel uitsluitende via het oor kunnen waarnemen.

dat zij zich in de loop van de tijd uitbreiden en de individuele talen of variëteiten met elkaar vechten om te overleven, oftewel Darwins (eigenlijk Spencers) *survival of the fittest*.

In der gegenwärtigen Lebensperiode der Menschheit sind vor allem die Sprachen indogermanischen Stammes die Sieger im Kampf ums Dasein; sie sind in fortwährender Ausbreitung begriffen und haben bereits zahlreichen anderen Sprachen den Boden entzogen. Von der Menge ihrer Arten und Unterarten zeugt der oben angedeutete Stammbaum derselben.⁴⁷

Schleicher (1863, 28) neemt in zijn tekst bijna een op een Darwins theorie over en zegt zelfs het volgende: „An diesen Worten Darwins [d.i. over de strijd om het bestaan, MK] braucht man auch nicht ein einziges zu ändern um sie auf die Sprachen anzuwenden.”⁴⁸

Hij probeert te tonen dat op precies dezelfde manier ook de ontwikkeling van talen beschreven kan worden. Zo maakt hij (1863, 14-16) gebruik van de metafoor van een boom die Darwin (1859 [2006, 321]) al introduceerde Alter (1999, 29, 75). Deze aanpak is in de taalwetenschappelijke traditie ook onder de naam STAMBOOMTHEORIE bekend en baseert zich op vroegere werken van filologen, zoals Jones (1786 [1824]),⁴⁹ von Schlegel

⁴⁷ Nederlandse vertaling (MK): In het actuele tijdperk van de mensheid zijn vooral de talen van de Indogermaanse stam de winnaars van de strijd om het bestaan. Zij breiden zich voortdurend uit en de basis onder talrijke andere talen weggehaald. Van het aantal van hun soorten en subsoorten getuigt hun boven vermelde stamboom.

⁴⁸ Nederlandse vertaling (MK): Aan deze woorden van Darwin hoeft men geen enkel woord te veranderen om ze op talen toe te passen.

⁴⁹ Sir William Jones wordt vaak (Alter 1999, 8) gewaardeerd als de eerste persoon die de gemeenschappelijke oorsprong van de Indo-Europese talen bediscussieerde. In zijn lezing uit het jaar 1786 gepubliceerd in Jones (1824, 28-29) constateert hij het volgende:

The Sanscrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and the forms of grammar, than could pos-

(1808) of Bopp (1816).⁵⁰ Blijkbaar was Schleichers metafoor zeer succesvol in de taalwetenschap en is ook vandaag nog zeer populair wanneer de genetische (weer dezelfde biologische metafoor) relaties in taalfamilies (moedertaal, dochtertalen, zustertalen, etc.) getoond worden.

Sleichers poging taal als een soort organisme te zien werd relatief snel als problematisch ontmaskerd. Een van de grootste tekortkomingen is het feit dat talen los van hun sprekers behandeld waren. Maar zoals al door Schleichers tijdgenoten, de neogrammatici (Hüning 1993, 282; Keller 1990 [2003, 74]), en later bijvoorbeeld door Hopper (1987) getoond werd, bestaan er geen talen of talige structuren buiten de interactie van individuele sprekers.

Dat betekent echter niet dat de notie van evolutionaire ontwikkeling van talen helemaal werd verworpen. Evolutionair denken blijft tot nu toe een wezenlijk bestanddeel van de historische taalwetenschap en de evolutionaire principes kunnen (en worden) met min of meer succes op de taalverandering toegepast, zoals in de volgende subsecties wordt getoond.

sibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists; there is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and the Celtic, though blended with a very different idiom, had the same origin with the Sanscrit; and the old Persian might be added to the same family [...].

Vreemd genoeg, hoewel von Schlegel (1808, iii) in de eerste zin van de voorrede van zijn boek *Über die Sprache und Weisheit der Indier* Jones als een bron expliciet noemt, deelt hij niet zijn idee dat er een gemeenschappelijke moedertaal van de Indo-Europese taalfamilie moet bestaan. In plaats hiervan ziet von Schlegel het Sanskriet als de oorspronkelijke taal waarvan de andere Indo-Europese talen afgeleid zijn.

⁵⁰ Terwijl von Schlegel (1808) de genetische verwantschap van de talen als een rij ziet, zodat het Duits de dochtertaal van het Latijns is, het Latijns weer van het Grieks en het Grieks van het Sanskriet, erkent Bopp (1816) dat het niet het geval is en postuleert een gemeenschappelijke oertaal van alle Indo-Europese talen. Dankzij zijn (her)ontdekking wordt Franz Bopp ook als de vader van de Indo-Europese taalwetenschap gewaardeerd (Alter 1999, 10).

Daarvoor wordt echter nog op enkele andere aspecten van het evolutionaire denken in het algemeen en in het bijzonder in de taalwetenschap ingegaan. Darwin (1859 [2006]) wist bijvoorbeeld nog überhaupt niets van genen, die pas later in de 19de eeuw door Gregor Mendel (*1822 †1884) ontdekt en rond 1900 bekend werden.

De ontdekkingen dat genen voor de genetische ontwikkelingen van biologische organismen verantwoordelijk zijn, leidden later ook in de taalwetenschap tot de zoektocht naar zulke eenheden in talen, d.w.z. naar talige genen. Een impuls was in dit opzicht bijzonders het werk van de bioloog Richard Dawkins (1976 [2006, 189]) die het volgende observeerde:

Cultural transmission is analogous to genetic transmission in that, although basically conservative, it can give rise to a form of evolution. Geoffrey Chaucer could not hold a conversation with a modern Englishman, even though they are linked to each other by an unbroken chain of some twenty generations of Englishmen, each of whom could speak to his immediate neighbours in the chain as a son speaks to his father. Language seems to 'evolve' by non-genetic means, and at a rate which is orders of magnitude faster than genetic evolution.

De observatie volgend dat er naast de biologische evolutie ook nog een ander soort evolutie aan de gang is, introduceerde Dawkins het begrip MEME die de kleinste eenheid van de niet-biologische evolutie is. Een meme⁵¹ volgens hem (1976 [2006, 192]) „conveys the idea of a unit of cultural transmission, or a unit of imitation.”

Analoog met de genetica, die zich met de studie van genen bezig houdt, onderzoekt de memetica de ontwikkelingen van memen. Als voorbeelden

⁵¹ De bekende memen op het internet gelden als een afzonderlijk soort memen, omdat deze niet door toevallige, dat wil zeggen evolutionaire, veranderingen ontstaan zijn, maar door het bewuste aanpassen (Shifman 2013).

noemt Dawkins een rij van verschillende fenomenen: een melodie, een idee, mode, architectonische stijlen, maar ook religieuze godsdiensten.

Zulke verschijnselen zijn ook niet uitsluitend menselijk. Dawkins (1976 [2006, 189-190]) beschrijft bijvoorbeeld een situatie van een populatie van vogels in Nieuw Zeeland. Hun vogelgezang verschilt op basis van geografie. Het betreft een groep die op een eiland leeft, zingt op een bepaalde manier, terwijl een andere groep op een ander eiland weer een beetje anders zingt. Er kon bewezen worden dat het vogelgezang van de jonge vogels gedeeltelijk door het gezang van de oudere generatie beïnvloed wordt, maar tegelijkertijd ook door het gezang van de vogels die in de buurregio's leven. Zo kunnen in tijd zelfs nieuwe melodieën ontstaan, die noch de ouders, noch de andere vogels konden zingen. Het gezang wordt dus niet genetisch doorgegeven, maar wordt analoog aan de menselijke cultuur overgeleverd en ontwikkeld.

Op deze opvatting van evolutie bouwend, ontwikkelde bijvoorbeeld Ritt (1995) zijn eigen visie op taalverandering. Deze theorie wordt op taalverwerving gebaseerd en ziet fonemen als de replicatoren, oftewel die eenheden die zich voortplanten, in het taalveranderingsproces. Taalverwerving wordt als de succesvolle replicatie van gehoorde fonemen tot de hersenen uitgelegd, waarbij tijdens de replicatie ook subtiele mutaties kunnen optreden die in het gevolg voor de fonetische veranderingen verantwoordelijk zijn.

Ritts aanpak beantwoordt de vraag over de manier van het plaatsvinden van taalverwerving, d.w.z. wat betekent het dat een spreker een foneem verwerft, door de excitatie van bundels van neuronen. Zo is volgens Ritt (1995, 4) de taal als een biologisch fenomeen gepresenteerd (vgl. Schleicher 1863; 1865; Chomsky 2000; 2002), hoewel hij op hetzelfde moment ook benadrukt dat de taal tot deze neuronale basis niet gereduceerd kan worden. Ritts inleidende artikel (1995) werd later ook als een uitgewerkte theorie (2009) gepubliceerd.

Een soortgelijke benadering van taalverandering koos ook William Croft (2000). Zoals Dawkins (1976 [2006]) memen naar het voorbeeld van genen introduceerde, zo kwam Croft met het begrip LINGUEEM. Een lingueem is volgens hem (2000, 28) „the particular linguistic structure as embodied in a specific utterance”, dat wil zeggen, de kleinste reproduceerbare eenheid van een taal en dat is een actuele talige uiting, dus een taalhandeling. Al dergelijke uitingen binnen één taalgemeenschap worden volgens Croft als één taal gezien. Bij het reproduceren van linguemenen kan het soms tot variatie komen, dat wil zeggen de geuite lingueem wijkt van zijn vroegere instanties af. Zulke afwijkingen gebeuren regelmatig en meestal worden zij helemaal niet geregistreerd. Zodra een dergelijke verandering wel wordt waargenomen en vaak weer gereproduceerd, kan men over een geval van taalverandering spreken, dat wil zeggen een mutatie van een lingueem. Analoog aan de evolutietheorie gelden ook in Crofts model de algemene principes van evolutie, dus van REPRODUCTIE, PROPAGATIE en SELECTIE.

Hoewel op de voorafgaande pagina's de evolutietheorie alleen zeer beknopt behandeld kon worden en niet alle belangrijke thema's konden worden aangeboord, kon de ontwikkeling van de evolutionaire gedachten tenminste aangeduid worden. Het evolutionaire denken was al heel vroeg tijdens de 19de eeuw en later tegen het einde van de 20ste eeuw van groot belang voor de studie van taal en van taalverandering, zoals hier geschetst werd. Aan de ene kant brengt de overname van begrippen uit de evolutionaire biologie een serie voordelen, aan de andere kant bergt deze beïnvloeding tegelijkertijd ook potentiële risico's. Een voorbeeld van zulke problemen biedt het feit dat er geen overeenstemming heerst in de taalwetenschap, wat precies de talige pendanten van de dragers van evolutie in de natuur, d.w.z. van de genen, zijn. Ook bij het vergelijken van slechts twee versies van evolutionaire taalwetenschappelijke modellen worden de verschillen tussen Ritt (1995; 2009) en Croft (2000) duidelijk. Enerzijds

fonemen als replicatoren, anderzijds linguemen en hele uitingen. Op dit en soortgelijke thema's wordt nog in (§2.4.3) dieper ingegaan.

2.4.2 Taal als een fenomeen van de derde soort

In de voorafgaande subsectie was sprake van analogieën tussen biologie en linguïstiek. Dat leidt tot de vraag wat de positie van taal in de wereld is. Is het legitiem om analogieën tussen de ontwikkeling van een taal en een organisme te zoeken? Vergelijken kan men dan eigenlijk alles. Is de taal dus een natuurlijk object, zoals bijvoorbeeld Schleicher (1863; 1865) of Chomsky (2000; 2002) voorstellen of is de taal een kunstmatig product van mensen?

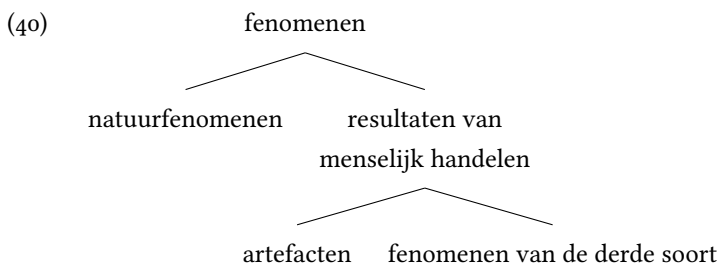
Waarschijnlijk de bekendste taalwetenschapper die dit probleem behandelde, Rudi Keller (1990 [2003, 39]), bouwt op de gedachten van de econoom Friedrich August von Hayek (*1899 †1992) over de natuur van economie. Keller vraagt zich af, tot welke van beide soorten de menselijke taal behoort. Hij onderzocht of het een natuurlijk object of een door mensen gemaakt werktuig is. Zijn antwoord was dat taal tot geen van beide fenomenen behoort en dat taal een apart FENOMEEN VAN DE DERDE SOORT representeert.

In de volgende alinea's wordt Kellers theorie⁵² kort behandeld. De situatie van het denken over de natuur van taal karakteriseerde Keller (1990 [2003, 62]) als een gevangenis van tweedelingen. Deze gevangenis ziet men bijvoorbeeld in de redenering van Schleicher (1863, 6), zoals Keller (1990 [2003, 75-76]) toont, namelijk dat taal onafhankelijk van menselijke intenties is. Taal is niet door mensen ontwikkeld en is daarom een natuurlijk fenomeen. De gevangenis is te vinden in de dichotomie dat als taal niet opzettelijk, of niet natuurlijk, ontwikkeld is, dit fenomeen van natuur, zoals

⁵² Een goede samenvatting van Keller en een vergelijking met andere theorieën van taalverandering biedt verder bijvoorbeeld Hüning (1993), die ook de verschillende opvattingen van causaliteit en teleologie in taalverandering beschrijft.

andere natuurfenomenen, moet zijn ontstaan. Als een uitweg uit deze dichotomie slaat Keller (1990 [2003, 85]) een derde soort van fenomenen voor, die precies het wezen van de menselijke taal beschrijft.

Naast natuurfenomenen zoals de Alpen, bloemen, rivieren of bijentaal en naast artefacten, objecten die door opzettelijk menselijk handelen zijn ontstaan, zoals het Esperanto, papierbloemen, de euro, slaapsteden of het Morse bestaan er nog fenomenen van de derde soort. Zij zijn aan de ene kant resultaten van menselijk handelen, maar geenszins resultaten van menselijke intenties zoals de taal, inflatie of een file. Deze trichotomie wordt in (40) geïllustreerd.

En hoewel Keller in zijn model de wereld in drie duidelijke en goed identificeerbare categorieën opdeelt, moet men zich automatisch afvragen of er in deze driedeling ook niet plaats voor grijze gebieden is. Een grote tekortkoming van Kellers groepering kan bijvoorbeeld zijn focus op mensen zijn. Tot welke van de drie categorieën behoort communicatie van dieren? Of hoe zullen dierlijke artefacten zoals de nesten van de vogels of de dammen van de bevers worden geanalyseerd?

Zulke verschijnselen zijn zonder twijfel geen natuurfenomenen maar zij zijn tegelijkertijd ook geen resultaten van menselijk handelen. In de context van dit boek kan op dergelijke kwesties helaas niet gedetailleerd worden ingegaan, maar het is desalniettemin belangrijk om dat in gedachten te houden. Daarom is het misschien gepaster om Kellers drie soorten

fenomenen niet te beschouwen als drie afzonderlijke en eenduidig afgegrensde categorieën maar veeleer als een continuüm zoals in (41). Een doorslaggevend criterium zou dan misschien de intentionaliteit van de fenomenen kunnen zijn.

(41) natuurfenomenen > fenomenen van de derde soort > artefacten

Om terug te komen op Kellers oorspronkelijk model, wordt nu een voorbeeld van zijn fenomeen van de derde soort genoemd. Zelf (1990 [2003, 90]) beschrijft hij op deze manier een file. Het verschijnsel dat het verkeer langzamer of stilstaand wordt, is niemands intentie, maar toch komt het door de onvoorziene consequenties van de opzettelijke handelingen van de verkeersdeelnemers tot een filevorming.

De eerste auto op de snelweg ziet een gevaar. Met de intentie geen auto-ongeluk te krijgen (opzettelijk menselijk handelen) remt hij daarom van 100 km/u tot 95 km/u. De tweede auto ziet deze auto en remt ook af, maar nu een beetje te veel om niet tegen de eerste auto te botsen. De tweede auto remt daarom bijvoorbeeld tot 85 km/u. De derde auto moet weer een beetje langzamer rijden en de vierde nog langzamer enzovoorts. Het gevolg is dat de twintigste auto tot stilstand komt en alle daaropvolgende auto's ook en er een file ontstaat. Door niemand beoogd, maar desondanks een gevolg van de opzet van een aantal verkeersdeelnemers om niet in gevaar te komen gecreëerd.

Een soortgelijk voorbeeld (Keller 1990 [2003, 34-35]) is het gedrag van mensen die een kunstenaar op een plein willen zien. De toeschouwers hebben één doel, namelijk hem goed kunnen zien. Gelijktijdig willen zij ook niet het zicht voor de anderen belemmeren. Als gevolg van dit collectieve doel, waarnaar alle toeschouwers streven, ontstaat een fenomeen van de derde soort dat niemand beoogde. In het geval van de kunstenaar op het plein is dat de kring van mensen rondom de kunstenaar. Om het ontstaan van dit soort fenomenen te kunnen beschrijven, maakt Keller (1990 [2003,

97]) gebruik van een begrip uit de economie van Adam Smith (*1723 †1790) en legt het proces uit met behulp van de ONZICHTBARE HAND (1990 [2003, 101]).

Eine Invisible-hand-Erklärung erklärt Explanandum, ein Phänomen der dritten Art, als die kausale Konsequenz individueller intentionaler Handlungen, die mindestens partiell ähnliche Intentionen verwirklichen.⁵³

In deze sectie is tot nu toe een relatief lange inleiding tot het evolutionair denken in de taalwetenschap gepresenteerd. Daarnaast is ook kort over de positie van taal precies tussen natuurlijke fenomenen en menselijke artefacten gesproken. Deze twee thema's zijn belangrijk voor de notie van taalverandering zoals het in dit boek begrepen wordt.

Ten eerste worden hier taalverandering en grammaticalisatie in het bijzonder als een evolutionair proces voorgesteld als een proces dat een geleidelijk karakter heeft. Ten tweede wordt hier taalverandering als een proces behandeld dat onafhankelijk van menselijke intenties voortschrijdt. Hoe precies taalverandering beschreven kan worden als een proces dat de principes van evolutie volgt, wordt nog in deze sectie later bediscussieerd.

Eerst nog enkele woorden over het graduele karakter van taalverandering. Met deze problematiek hebben bijvoorbeeld Traugott & Trousdale (2010) zich bezig gehouden. Een van hun opmerkingen is de noodzakelijkheid om elk historisch proces in de taal vanuit twee perspectieven te zien: het macro-perspectief en het micro-perspectief. In dit licht zijn diachrone processen in een taal normaliter aan de oppervlakte gradueel (een continuüm zonder scherpe grenzen) maar op het microscopische niveau ziet men kleine sprongetjes, oftewel abrupte veranderingen. Traugott &

⁵³ Nederlandse vertaling (MK): Een verklaring door de onzichtbare hand verklaart een explanandum, een fenomeen van de derde soort, als een causaal gevolg van individuele intentionele handelingen, die minstens gedeeltelijk soortgelijke bedoelingen realiseren.

Trousdale (2010, 20-21) schrijven dat „most instances of change involve small micro-steps that are in fact discrete and therefore abrupt (in a tiny way)”. Daarmee onderscheiden zij zich van de oudere generatieve visies (Lightfoot 1979) van taalverandering, die ook op het macro-niveau abrupte, catastrofale sprongen vertonen. Deze macroscopische sprongen worden door de afwijkende taalvererving van de nieuwe generatie van sprekers veroorzaakt.

Een dergelijke dubbele kijk op de taalverandering lijkt op foto's met hoge definitie. Hoewel de fotografie van een relatieve afstand scherp is (gradueel, niet discreet, continuüm), ziet men bij een nauwkeurige analyse altijd nog de individuele pixels (abrupt, discreet, scherpe grenzen). Zoals Hüning (1993, 295) argumenteert, is deze dubbele optiek ook in Keller (1990 [2003, 126]) te zien:

Die Mikroebene ist die Ebene der Handlungen der beteiligten Individuen samt der relevanten Bedingungen, unter denen sie handeln; die Makroebene ist die der Sprache im hypostasierenden Sinne. [Der kumulative Prozess bildet] die Brücke zwischen Mikro- und Makroebene [...].⁵⁴

Aan de ene kant, d.w.z. op micro-niveau, zijn er de sprekers die hun doelen willen verwezenlijken, de menselijke intenties. Hun handelen wordt door talige en niet-talige, d.w.z. natuurlijke of maatschappelijke, condities beïnvloedt. Aan de andere kant zijn er de consequenties die kunnen ontstaan door de opstapeling van individuele handelingen op micro-niveau.

Wezenlijk voor het ontstaan van een fenomeen van de derde soort, in dit geval van de menselijke taal, is dus de samenwerking van een voldoende

⁵⁴ Nederlandse vertaling (MK): Het microniveau is het niveau van de handelingen van de betrokken individuen inclusief de relevante voorwaarden, waaronder ze plaats vinden. Het macroniveau is het niveau van de taal in haar concrete vorm. Het cumulatieve proces is de brug tussen het micro- en macroniveau [...].

aantal⁵⁵ individuen met in voldoende mate soortgelijke⁵⁶ intenties. Pas het bereiken van een kritische massa - zowel qua aantal sprekers als ook qua gedeelte intenties - brengt het proces op gang.

De rol van de samenwerking van individuele sprekers voor de ontwikkeling (of voor het bestaan) van talige structuren werd - hoewel niet in samenhang met evolutie of met de theorie van de onzichtbare hand - door Paul Hopper (1987) benadrukt. In zijn concept van EMERGENTE GRAMMATICA wordt de interactie tussen sprekers de centrale rol toegekend in de ontwikkeling, stabilisatie, verandering en ondergang van grammaticale regels (Hopper ⁵⁷ gebruikt de notie GRAMMATICA in een tamelijk algemene betekenis van talige structuren).

Met het oog op zulke dynamische visie van grammatica en van de menselijke taal in het algemeen draagt von Mengden (2016), geïnspireerd door Croft (2000), in zijn tekst de algemene principes van evolutie op de historische ontwikkeling van de taal over. De algemene principes van evolutie vat von Mengden (2016, 151-152) als ten eerste VARIATIE (42 a), ten tweede SELECTIE (42 b) en reproductie en ten derde (42 c) ERFELIJKHEID samen:

- (42) (a) VARIATIE: geen enkele uiting is identiek met een vroegere instantie van dezelfde uiting

⁵⁵ Het is niet noodzakelijk dat alle leden van een groep bij het onzichtbare hand-proces meedoen. Er bestaat tegelijkertijd ook geen minimaal aantal mensen die moeten meedoen om het proces in gang te zetten. Hoe groot de deelverzameling van de hele groet moet zijn, wordt o.a. door de talige of niet talige condities of ook door het fenomeen dat verwacht wordt beïnvloed (Keller 1990 [2003, 127]).

⁵⁶ De intenties van de individuele sprekers moeten ook niet identiek zijn, het is voldoende dat zij soortgelijk en met elkaar compatibel zijn. (Keller 1990 [2003, 128])

⁵⁷ There is no question that “grammar“ is an infuriatingly elusive notion, and that it is very easy to have a clear idea about what “grammar” is in the sense of being able to give an abstract definition of it, but quite another to apply that definition consistently in practice. This asymmetry suggests that the notion of grammar is intrinsically unstable and indeterminate [...]. (Hopper 1987, 154-155)

- (b) CONVENTIONALISATIE: sommige varianten worden succesvol doorgegeven en geconventionaliseerd, sommige niet
- (c) ETYMOLOGIE: enkele uitingen kunnen als genetische voortzettingen van uitingen uit vroegere tijdperken worden geïdentificeerd

Zo'n brede opvatting van evolutie bij von Mengden is echter niet compleet nieuw. Stevick (1963) kwam tot hetzelfde resultaat. Het doel van zijn artikel was de al te biologische opvatting van evolutie te wijzigen die in de eerste helft van de twintigste eeuw in de linguïstiek scherpe kritiek uitlokte. Net als von Mengden, pleit Stevick tegen het gelijkstellen van evolutie met biologische evolutie en abstraheert de beginselen die zowel talige als ook biologische veranderingen gemeenschappelijk hebben. Op deze manier lukte hem het evolutionaire idee van biologische evolutie bij Darwin te emanciperen. Nadat Stevick de verschillen tussen evolutie in biologie en in taalkunde bediscussieerde, sluit hij (1963, 169) af met de volgende woorden.

[L]inguistic change belongs to cultural evolution, which is superimposed on biological evolution. But these two evolutions, however different, are in no way contradictory: they are particular developments of the general model of persistence with modification of complex systems.

Hoewel beide taalwetenschappers, von Mengden en Stevick, in beginsel dezelfde argumenten gebruiken en dezelfde conclusies trekken, komt in de bibliografie van von Mengden (2016) Stevicks artikel (1963) niet voor. Zekere parallelen zijn ook in de historische contexten van beide artikels en in hun denken over dit thema. Stevick (1963, 159-160) ziet zich gedwongen, evolutionaire gedachten van hun biologische achtergrond te bevrijden. Die leidde daartoe dat deze idee in de taalwetenschap bijna geheel ontkend

werd. In dezelfde geest probeert von Mengden (2016, 152) de discussie over talige exaptatie onafhankelijk van het biologische voorbeeld (Gould & Vrba 1982) te voeren.

Grammaticalisatie kan vanuit het evolutionaire perspectief als het ontstaan van grammaticale regels begrepen worden. Anderzijds zal het begrip *ontstaan* niet impliceren dat elk proces van grammaticalisatie een doel, een eindtoestand, heeft, die gecreëerd moet worden. Het werd al meerdere keren in deze tekst opgemerkt dat processen van taalverandering niet deterministisch, niet telisch zijn en dat zij uit principe geen eindpunt mogen hebben. Het tegendeel verdedigen - hoewel alleen op retorische manier - bestempelde Haspelmath (1999a, 188) als ‘teleological fallacy’. Het niet-deterministische karakter betekent dat op elk tijdstip in de geschiedenis van een gegeven taal alle constructies een gegeven functie hebben, die zij ook volledig kunnen uitoefenen. Er zijn geen overgangsstructuren die slechts gedeeltelijk functioneren. De karakteristiek van sommige structuren als een overgang van een vroegere naar een latere vorm of functie is enkel contrastief mogelijk en daarom zijn diachroon gezien alle structuren altijd alleen als een overgang van A naar B te zien. Dat wordt door Hopper (1987, 141) zelf op de volgende manier gezegd.

[G]rammar, [...] like speech itself must be viewed as a real-time, social phenomenon, and therefore [...] temporal; its structure is always deferred, always in a process but never arriving, and therefore emergent [...].

Met hetzelfde doel argumenteert bijvoorbeeld ook Lass (1997) tegen de notie van adaptatie van talige structuren aan hun omgeving. Hij (1997, 366) meent dat een toestand van een talige structuur altijd per definitie geschikt is voor het actuele doel.

Since all languages (by definition) [...] are ‘functional’ to the extent that they are used by speech-communities for their nor-

mal transactions, it is impossible to talk without contradiction of any change [...] ‘serving’ a linguistic function. Since [...] all language-states are equifunctional, change cannot ‘improve’ a language state, or ‘meet needs’ that are not already met ([...] except in the trivial case of lexis).

Voordat het laatste deel van deze sectie wordt behandeld, wordt hier nog kort de emergente natuur van taal met een voorbeeld uit de geschiedenis van de Germaanse talen (naar Keller 1990 [2003, 213-214]) geïllustreerd. Er is een groep van ongeveer honderd miljoen sprekers van een gegeven taal. Een woord van deze taal heeft ongeveer vijf klanken. In één dag bereikt het aantal gesproken woorden in doorsnee ongeveer twee duizend en normaliter spreekt een middelmatige spreker van deze taal één uur per dag.

Als wij de articulatie van één enkele klank onder de loep nemen en bijvoorbeeld tweehonderd jaar lang bestuderen, komen wij tot het volgende resultaat. Gezamenlijk 10^8 (honderd miljoen) sprekers produceerden 10^4 klanken (vier duizend klanken per dag) over een periode van 7×10^4 dagen (ongeveer twee honderd jaar). In totaal werd dus in deze populatie 7×10^{16} (zeventig miljoen miljard) klanken gearticuleerd.

Binnen deze enorme som van klanken bevindt zich ook de klank /p/. Hoewel zeker niemand van de honderd miljoen mensen ooit de intentie had deze klank op een bepaalde manier te veranderen, kwam het in de loop van de twee eeuwen gradueel toch zover dat in sommige contexten deze klank niet meer als /p/ maar meer en meer als /f/ uitgesproken werd. In de historische taalwetenschap wordt deze verandering als de EERSTE GERMAANSE KLANKVERSCHUIVING bekend. Hier werd deze verandering alleen niet meer als een macroscopische ontwikkeling van /p/ > /f/, maar als een fenomeen van de derde soort gepresenteerd, omdat de verandering door niemand gepland werd, maar toch door heel veel onmerkbaar kleine veranderingen veroorzaakt werd.

2.4.3 Kritiek op het biologisme

In het laatste deel van deze sectie wordt nu op de belangrijkste kritiekpunten van de evolutionaire aanpak in taalwetenschap ingegaan.

De eerste vraag is of de biologische metaforen daadwerkelijk ook enkel als metaforen of als feiten in taalwetenschap worden gebruikt. Waarschijnlijk zal geen enkele moderne taalkundige zich nog met de interpretatie van Darwins evolutietheorie door Schleicher (1863) identificeren. Desondanks bestaat er een reeks van een beetje minder radicale advocaten van de biologische evolutie in linguïstiek (Croft 2000; Ritt 1995; 2009; Lass 1990; 1997; Haspelmath 1999a). Naast deze onderscheiding tussen metafoor en realiteit inzake evolutie in taalwetenschap, duikt nog een verdere belangrijk onderscheid op. Het verschil tussen de evolutie van het menselijke vermogen om te spreken aan de ene kant (biologische evolutie) en de daaropvolgende ontwikkeling van de menselijke taal zelf aan de andere kant. Dit boek houdt zich uitsluitend met de tweede soort van evolutie bezig.

In het antwoord op Haspelmaths artikel (1999a) identificeert Esa Itkonen (1999, 219) het gevaar dat een metafoor uit een gegeven vak een op een in een ander vak wordt overgenomen. Haspelmath (1999a, 187) vindt dat de notie van adaptatie, zoals de term in de biologie wordt gebruikt, ook voor de studie van taalverandering van toepassing is. Hij (1999a, 190) beargumenteert verder dat, zoals biologische adaptatie het aanpassen van de organismen aan hun omgeving betekent, ook adaptatie in taalverandering het aanpassen van de taal aan de behoeftes van de sprekers betekent. Sprekers geven de voorkeur aan talige structuren die voor hen in een bepaald opzicht nuttig zijn. En hier is al een van de grootste fouten die Itkonen (1999, 220) ziet. Namelijk, dat hoewel een organisme zich niet bewust is van de nuttige natuur van zijn genen, een spreker van een taal weet of een structuur van die taal voor hem of haar voordelig is of niet. Hij schrijft het volgende:

An analogy between genes and humans could be understood in one of two ways: either genes behave like humans [...] or humans behave like genes [...]. Both options should be rejected. Why? Because they are false.

Beide mogelijkheden negeren de rol van intelligentie en bewustzijn van de sprekers die over hun taalgebruik kunnen nadenken en vervolgens hun taal ook kunnen aanpassen. Daarentegen hebben genen geen eigen cognitie om te kunnen beslissen of hun eigenschappen voor- of nadelig zijn voor hen of voor de organismen die hun bezitten. Het gevolg van het realiseren van dit feit moet, volgens Itkonen (1999, 221), zijn om zulke analogieën af te leggen, omdat deze metaforen (meestal) geen extra informatie leveren en bovendien kunnen zij nog de blik op reeds verzamelde informatie verstoren.

Itkonen vraagt zich ook af waarom deze vergelijkingen van taalwetenschap en biologie überhaupt gemaakt worden en constateert dat het een soort minderwaardigheidsgevoel van linguïstiek (samen met andere geesteswetenschappen) ten opzichte van de natuurwetenschappen is. Een soortgelijke houding erkent ook Lass (2003, 49), die tegelijkertijd ook betoont dat deze vak-jaloezie kenmerkend is voor alle relatief nieuwe wetenschappen.

De oudere en/of de meer prestigieuze vakken worden dan als inspiratiebronnen genomen. Alter (1999) bemerkt overigens dat de huidige situatie, wanneer taalwetenschap als de juniorpartner in de verhouding met natuurwetenschappen geldt, precies andersom was toen Darwin zijn evolutietheorie publiceerde.

Hij bediende zich van taalwetenschappelijke kennis en observaties om zijn nieuwe theorie op een serieus empirisch fundament te steunen. Op deze manier beargumenteert ook Schleicher (1863, 17) dat de taalkundigen het voordeel hebben dat zij over lange periodes van gedocumenteerde ontwikkelingen van talen beschikken, terwijl de natuurwetenschappers hun bewijzen eerst moeizaam moeten vinden:

Die Beobachtung ist in Beziehung auf Entstehung neuer Formen aus früheren auf sprachlichem Gebiete leichter und in grösserem Maasstabe anzustellen, als auf dem der pflanzlichen und thierischen Organismen. Ausnahmsweise sind wir Sprachforscher hier einmal im Vortheile gegen die übrigen Naturforscher. Wir vermögen wirklich an manchen Sprachen geradezu nachzuweisen, dass sie in mehrere Sprachen, Mundarten, u. s. f. auseinander gegangen sind. [...] Wir kennen [...] das Altlateinische [...] und [...] das uralte Indisch. [...] So haben wir festen und sicheren Beobachtungsgrund. [...] Wir wissen also geradezu aus vorliegenden Beobachtungsreihen, dass die Sprachen sich verändern so lange sie leben [...].⁵⁸

Later schrijft Darwin (1871 [2013, 46]) zelf de volgende opmerking.⁵⁹

The formation of different languages and of different species, and the proofs that both have been developed through a gradual process, are curiously the same.⁶⁰

Dat hoeft overigens niet altijd het geval te zijn. Simon (2010, 41) ziet bijvoorbeeld idealiter de winst van een dergelijke aanpak voor het ontwikkelen van interdisciplinaire denkstrategieën, die meerdere processen op

⁵⁸ Nederlandse vertaling (MK): De observatie van het ontstaan van nieuwe vormen uit oudere is op spraakgebied makkelijker en in grotere mate mogelijk dan bij plantaardige of dierlijke organismen. Bij wijze van uitzondering zijn wij taalonderzoekers in dit geval eens in het voordeel ten opzichte van de overige natuurwetenschappers. Wij kunnen aan de hand van sommige talen bijna bewijzen dat zij zich tot meerdere talen, dialecten, enzovoorts ontwikkelden. [...] Wij kennen [...] het Oud-Latijn [...] en [...] het oeroude Indisch. [...] Op deze manier hebben wij een vaste en veilige grondslag voor onze observatie. [...] Wij weten dus op basis van onderhavige observaties dat zich talen veranderen zolang zij leven [...].

⁵⁹ Dergelijke opmerkingen van niet-taalkundigen zoals Darwin of Lyell zullen volgens Alter (1999, 5) niet als een argument genomen maar gelden enkel als een illustratie van de beïnvloeding van de natuurwetenschappen door de negentiende-eeuwse linguïstiek.

⁶⁰ In de herziene druk van zijn boek uit het jaar 1874 gebruikt Darwin in plaats van *curiously the same* de uitdrukking *curiously parallel* (Alter 1999, 100).

een zeker niveau van abstractie inderdaad beter kunnen verduidelijken. Tot dezelfde opvatting komt ook Mendívil-Giró (2006), die taalverandering niet als een ontwikkeling analoog aan biologische evolutie ziet, maar als twee homologe ontwikkelingen. Talen en organismen zijn volgens hem niet twee afzonderlijke entiteiten die alleen in sommige aspecten vergelijkbaar of analoog zijn. Er is correspondentie tussen organismen en talen, omdat het om twee dingen gaat die tot een groep behoren. Zij zijn niet enkel analoog, zij zijn in principe hetzelfde.

Desondanks creëerde het gedeeltelijk door jaloezie en gedeeltelijk door de wens naar interdisciplinariteit veroorzaakte streven naar analogie tussen taalwetenschap en natuurwetenschappen in het algemeen en biologie of genetica in het bijzonder, ook vaak verdere problemen. Enkele dergelijke potentiële problematische posities worden in wat volgt nader beschreven.

Ten eerste wordt het primaat van Darwin voor de evolutietheorie behandeld en wat deze rol voor de taalwetenschap met zich brengt. Zoals in het begin van deze sectie kort vermeld wordt, neemt het Lamarckisme, de voorganger van Darwins (1859 [2006]) evolutietheorie, aan dat verworven kenmerken aan het nageslacht doorgegeven kunnen worden.

Dit principe wordt vaak met Lamarcks voorbeeld van de smid geïllustreerd. Omdat deze smid urenlang elke dag met de hamer werkt, worden daardoor zijn armen sterker. Als hij later kinderen krijgt, zullen hun spieren, volgens Lamarcks theorie, ook sterker zijn. In de biologie kreeg toch met het verschijnen van *De oorsprong der soorten* Darwins alternatieve visie op de evolutie de overhand.

Hoewel de hedendaagse genetica dit mechanisme niet geheel verwierp, wordt het niet als de basis van evolutie gezien. Zoals echter ook enkele linguïsten (Andersen 2006b, 80; Haspelmath 1999a, 193; Janda & Joseph 2003, 65) aantoonde, moet taalverandering in principe de Lamarckse theorie volgen. Wanneer een generatie van sprekers een nieuw talig kenmerk (hetzij een grammaticale structuur of een lexicale eenheid) ontwikkelt,

waarover de voorgaande generatie niet beschikte, wordt dit kenmerk probleemloos verder aan de volgende generatie doorgegeven. Op deze manier is het in eerste instantie mogelijk om een talige innovatie, bijvoorbeeld een gegrammaticaliseerde constructie, te ontwikkelen, stabiliseren en uit te spreiden.

Ten tweede wordt hier op de problemen omtrent de potentiële analogie (of homologie) van talen en organismen qua het begrip *SOORT* een blik geworpen. Dit begrip wordt namelijk zelfs in biologie als problematisch gezien en laat zich daarom niet zonder problemen op taalwetenschap overdragen.

Als de klassieke definitie van een soort in biologie wordt een groep van individuen gebruikt die gelijk genoeg zijn om te kunnen reproduceren en vruchtbare afstammelingen ter wereld kunnen brengen. Mendívil-Giró (2006; 2014) gaat er daarom vanuit dat een linguïstische soort (*E-TAAL*) een groep van idiolecten (*I-TAAL*, Mendívil-Giró 2014, 81)⁶¹ moet zijn die

⁶¹ Volgens Mendívil-Giró (2014, 81-82) wordt met het begrip *I-TAAL* het idiolect van een persoon - en niet de persoon, d.w.z. de spreker, zelf - bedoeld. Eén persoon kan namelijk in het geval van een meertalig individu over meer dan één *I-taal* beschikken. Precies zoals de biologische soort paard de groep van alle paarden is, zo is ook de linguïstische soort taal, d.w.z. de *E-taal*, de verzameling van alle *I-talen* die soortgelijk genoeg op het lexicale en grammaticale niveau zijn.

Mendívil-Giró (2014, 85) gaat nog verder en ziet de *UNIVERSELE GRAMMATICA* (UG, Chomsky 2002, 11) - niet te verwarren met de *LANGUAGE FACULTY* in Hauser, Chomsky & Fitch (2002) - als het equivalent van het biologische DNA. En zoals het DNA uit een aantal genen bestaat, zo bestaat de UG uit een reeks van parameters die bij Mendívil-Giró (2014, 85) de pendanten van genen zijn. In dit opzicht verschilt zijn visie van die van andere taalkundigen (Croft 2000; Ritt 1995) die in de enkele bestanddelen (bijvoorbeeld uitingen, fonetische realisaties) van de *I-talen* de pendanten van genen willen zien.

Deze veel te veel op de biologie gebaseerde analogie (zie kritiek boven) negeert ook de mogelijke politieke of sociale, beïnvloeding van de waarneming *TAAL* door de sprekers. Een goed voorbeeld is het uiteenvallen van Joegoslavië en van het Servo-Kroatisch en het door deze situatie gemotiveerde doorzetten van de nieuwe nationale talen in de opvolgerstaten (Servisch, Kroatisch, Bosnisch, Montenegrijns). Alle vier zullen waarschijnlijk dezelfde (of heel soortgelijke) UG en parameters tonen en alle vier zijn ook onderling verstaanbaar. Toch gelden zij - sociolinguïstisch gezien - als verschillende talen. Vgl. *AUSBAU-TALEN* en *ABSTAND-TALEN* bij Kloss (1975).

door hun wederzijdse verstaanbaarheid gekenmerkt zijn. In beide vakken zijn overigens de grenzen tussen enkele soorten niet altijd scherp (vgl. bijvoorbeeld ezels en paarden in biologie en bijvoorbeeld Tsjechisch en Slowaaks in de taalwetenschap).

Daarboven waarschuwen Dresher & Idsardi (1999, 214-215) voor een te simplistische opvatting van de overgave van talige kenmerken aan een nieuwe generatie. Terwijl door middel van seksuele of asexuele reproductie kenmerken direct worden doorgegeven, is er bij het leren van een taal door kinderen nog een tussenstap. De kinderen moeten namelijk, hoe ook Croft (2000, 29) toegeeft, deze kenmerken uit hun input abstraheren. En zoals Dresher & Idsardi (1999, 215) nog beklemtonen, beschikken hierbij kinderen, anders dan in het geval van hun genen, niet alleen over één moeder en één vader maar over een groot aantal van ouders.

Het ene probleem hier kan zijn dat de verstaanbaarheid van twee talen niet altijd wederzijds hoeft te zijn, maar soms ook asymmetrisch is. Aan de ene kant op het macro-niveau, d.w.z. bijvoorbeeld het Tsjechisch is voor sprekers van het Slowaaks beter verstaanbaar dan het Slowaaks voor sprekers van het Tsjechisch. Aan de andere kant ook op het micro-niveau, d.w.z. de sprekers van een taal die enkel over passieve taalvaardigheden in een andere taal beschikken.

Het criterium van wederzijdse verstaanbaarheid wordt ook door Croft (2000, 12), een van de verdedigers van de letterlijke evolutionaire opvatting van taalverandering, verworpen, omdat het alleen een potentieel attribuut is. In plaats hiervan stelt hij voor om over communicatieve interactie te spreken. Dit begrip ligt meer nadruk op het sociale gedrag van de sprekers en houdt zich meer aan de realiteit.

Exemplarisch spreekt Croft over Servisch en Kroatisch. Beide talen zijn aan de ene kant wederzijds verstaanbaar maar aan de andere kant wegens de recente politieke ontwikkelingen op de Balkan spreken de sprekers van de talen niet met elkaar. Hoewel zijn voorstel het voordeel heeft dat

het naar een reële en niet alleen een potentiële situatie verwijst, blijft het probleem van de asymmetrie onopgelost. Het andere probleem is ook dat de kenmerken in het geval van biologische soorten uitsluitend verticaal, dus binnen één afstammingslijn, worden overdragen en bijvoorbeeld een tijger op deze manier geen genen van een antilope kan krijgen, terwijl bij linguïstische soorten de transfer van kenmerken zowel verticaal, dus genetische verwantschap, als ook horizontaal, oftewel door taalcontact, mogelijk is en bijvoorbeeld het Portugees relatief gemakkelijk door het Chinees beïnvloed wordt. Daarboven kunnen door het taalcontact niet alleen enkele lexemen uitgeleend - of overdragen - worden, maar ook hele grammaticale structuren (Gast & van der Auwera 2012; Heine 2009).

De kwestie van de metafoer van talen als organismen of soorten wordt kritisch ook door Mufwene (2001; 2008) behandeld. Hij (2001, 148-153) voert een aantal argumenten aan tegen de opvatting van taal als organismen. In een van zijn kritiekpunten verwijst hij (2001, 149) naar het fuzzy karakter van talen - geïllustreerd bijvoorbeeld door het bestaan van continua tussen enkele variëteiten van een taal - vergeleken met de scherpe grenzen tussen individuele organismen. Hij (2001, 171) pleit daarom voor de opvatting van talen als parasitische soorten.

Op deze manier wordt ook gegarandeerd dat talen niet los van hun sprekers worden gezien: precies als parasieten, hebben ook talen om te kunnen overleven een gastheer nodig. In het geval van talen spelen precies deze rol de mensen, de sprekers van de gegeven taal. Tegelijkertijd keurt hij (2008, 26) van de vergelijking tussen evolutie van talen en evolutie van dieren af en onderstreept de analogieën met virussen. Maar ook hier blijft Mufwene niet dogmatisch en geeft toe dat talen niet per se biologische soorten zijn maar soorten sui generis, d.w.z. linguïstische soorten. Dat is volgens hem ook een van de redenen waarom de studie van talige evolutie ook voor de studie van biologische evolutie voordelig kan zijn.

Hierbij dringt zich automatisch de vraag op waarom zal de metafoor van talen als soorten - hoewel er sprake van een bijzondere aard van soorten is - niet helemaal opgegeven. Het zou daarom waarschijnlijk zuiverder zijn te constateren dat talen gewoon geen organismen en geen soorten zijn. Aan de andere kant vallen de boven beschreven gemeenschappelijke trekken van de ontwikkelingen, d.w.z. evolutie, van talen en de ontwikkelingen, d.w.z. evolutie, van biologische soorten niet te ontkennen.

En deze overeenkomsten zijn ook de sleutel om al die kritische stemmen die in deze subsectie gepresenteerd waren te relativiseren. Er wordt namelijk steeds daarvan uitgegaan dat evolutie primair een biologische aangelegenheid is en dat de overdracht op bijvoorbeeld de menselijke cultuur of op de taal alleen secundair zijn. De reden hiervoor is duidelijk. Het was namelijk een bioloog, Charles Darwin, die als de grondlegger van de evolutietheorie geldt. Zouden de evolutionaire principes voor de eerste keer zo succesvol door een taalwetenschapper geformuleerd zijn, zouden wij waarschijnlijk vandaag niet voor het probleem staan wat als soorten of organismen in de taal geldt en wat niet.

Maar de situatie is doch een beetje anders. Zoals von Mengden (2016) en Stevick (1963) voor hem concludeerde, is evolutie niets dat primair of zelfs uitsluitend voor biologie van toepassing is. Als evolutionair kunnen dus alle processen worden aangeduid die de algemene principes van evolutie volgen. En deze beginselen kunnen wij zowel in de natuur als ook in de ontwikkeling van mode of juist in de ontwikkeling van de menselijke taal identificeren.

2.5 Samenvatting

Dit hoofdstuk behandelde het thema grammaticalisatie uit verschillende perspectieven. In (§2.1) werd constructiegrammatica als een relatief nieuwe stroming in de taalbeschrijving kort geïntroduceerd nadat de vraag behan-

deld werd hoe de studie van grammaticalisatie van het constructivistische model kan profiteren en wat voor problemen deze aanpak oplevert.

Het thema van (§2.4) was de integratie van de evolutietheorie tot de studie van taal en talige structuren. Deze vrij omvangrijke sectie begon met een algemene inleiding tot evolutietheorie vanuit een historisch perspectief, waarbij de belangrijkste werken op dit gebied voorgesteld werden. Als een van de belangrijke punten van dit hoofdstuk werd ook de uitwisseling van geesteswetenschappen en natuurwetenschappen in het algemeen geïllustreerd door de beïnvloeding van taalwetenschap door evolutionaire biologie en omgekeerd. Later werden sommige aspecten van de evolutionaire visie op taalverandering verduidelijkt.

Aan de andere kant kwamen echter ook enkele speciale thema's die nauwer met grammaticalisatie samenhangen, aan bod. In (§2.2) werd bijvoorbeeld op de vraag ingegaan hoe de relatie tussen de zogenaamde primaire en secundaire grammaticalisatie te karakteriseren is. Er werd getoond dat beide processen in principe twee afzonderlijke ontwikkelingen representeren en niet dat, zoals algemeen wordt aangenomen, secundaire grammaticalisatie enkel de voortzetting van primaire grammaticalisatie is.

Daarmee en met de algemene evolutietheorie samenhangend werd in (§2.3) nog de problematiek van exaptatie in taalgeschiedenis en de verhouding van dit proces tot grammaticalisatie onder de loep genomen. Het begrip van exaptatie is namelijk een verder voorbeeld van een reeks van terminologische innovaties wat de linguïstiek aan de evolutionaire biologie te danken heeft. In (§2.4) werd echter de soms te enge relatie tussen evolutionaire biologie en tussen taalwetenschap in twijfel getrokken doordat de opvatting van talen als linguïstische soorten afgeweerd werd. Nadat de discussie van deze probleemstelling uit meerdere perspectieven belicht werd, werd het volgende geconstateerd: talen zijn enerzijds met biologische soorten door de gemeenschappelijke evolutionaire trekken van hun ontwikkeling vergelijkbaar, maar het is niet genoeg om het ene fenomeen

als een onderdeel van het andere te categoriseren. Dat betekent dat talen niet een speciale biologische soort zijn evenals biologische soorten niet een aard taal zijn.

Met behulp van dit theoretische fundament worden in het volgende hoofdstuk concrete voorbeelden van grammaticalisatie geanalyseerd. Er worden enkele voorbeelden van grammaticale innovaties in de naamwoordelijke (§3.1), werkwoordelijke (§3.2) en pragmatische (§3.3) sfeer van het Nederlands voorgesteld.

Hoofdstuk 3

Ontwikkelingen van de Nederlandse grammatica

In de voorafgaande hoofdstukken werd de term grammaticalisatie zowel in zijn historische ontwikkeling als ook in relatie tot de actuele opvattingen ervan gepresenteerd. De historische achtergrond en de veranderingen van de meningen over het niet-stabiele karakter van de grammatica en van de taal zelf wordt als de diachrone beschouwing van de taal aangeduid, waartegenover het synchrone principe van de taal gesteld wordt.

Tenslotte werd met de herontdekking van grammaticalisatie (§1.4) duidelijk dat er in de taal niets stabiel is en dat zelfs grammatica en de grammaticale regels van een taal steeds veranderd worden. Toen, d.w.z. in de jaren tachtig van de 20ste eeuw, was dat een radicale innovatie in vergelijking met de opinies van de generativisten die een strikt synchrone kijk op de taal verdedigden, omdat zij een bepaald moment probeerden te modelleren en te verklaren. Oorspronkelijk waren zij ook niet geïnteresseerd in taalverandering omdat de opinie de overhand kreeg, dat taalverandering uitsluitend

tijdens taalverwerving plaatsvindt (Lightfoot 1979), d.w.z. alleen bij het overgeven van de taal van een generatie aan een andere. Deze opinie werd in de loop van de tijd verworpen. Langzaam treedt dan de opinie naar voren, die ook in dit boek gepresenteerd wordt, dat het taalsysteem tussen de sprekers altijd opnieuw onderhandeld moet worden.

Waarschijnlijk de radicaalste versie van deze opvatting werd door Hopper (1987) door zijn concept van EMERGENTE GRAMMATICA vertegenwoordigd, maar ook volgens Weber (1997). Hopper (1987, 148) beschrijft de menselijke taal niet als een vast systeem dat elke spreker in zijn hoofd met zich meedraagt, zoals in de Chomskyaanse traditie geconstateerd wordt, maar als een constant gezamenlijk streven naar een zodanig systeem: “[t]here is [...] no ‘grammar’ but only ‘grammaticalization’”.

Door de aanname van opkomende grammaticale structuren in plaats van vaste structuralistische systemen wordt de rol van grammaticalisatie voor de studie van de taal en van taalverandering nog belangrijker. Om dat te onderstrepen en de theoretische discussies van de voorafgaande hoofdstukken te illustreren, worden nu tien kleine casestudy’s uit de verre maar ook uit relatief recente geschiedenis van het Nederlands gepresenteerd. Er worden historische ontwikkelingen in de nominale sfeer (§3.1), ontwikkelingen van verbale constructies (§3.2) en ontwikkelingen in de sfeer van het discours (§3.3) geanalyseerd.

3.1 Nominale sfeer

In deze sectie wordt grammaticalisatie van nominale constructies in het Nederlands onderzocht: negatie (§3.1.1), bepaalde en onbepaalde lidwoorden (§3.1.2), voorzetsels (§3.1.3) en fixatie van woordvolgorde in naamwoordgroepen (§3.1.4).

3.1.1 Ontkenning

In het eerste deel van deze sectie wordt een van de belangrijkste ontwikkelingen op het nominale gebied van het Nederlands onderzocht, namelijk de ontwikkeling van ontkenning, oftewel negatie. Otto Jespersen (1917, 4) die zich met dit thema bezighield, gaf ook zijn naam aan de zogenaamde JESPERSEN-CYCLUS, d.w.z. de cyclische ontwikkeling van negatie.

The history of negative expressions in various languages makes us witness the following curious fluctuation: the original negative adverb is first weakened, then found insufficient and therefore strengthened, generally through some additional word, and this in turn may be felt as the negative proper and may then in course of time be subject to the same development as the original word.

Die door Jespersen beschreven ontwikkeling wordt pas later door Dahl (1979, 88) als Jespersen-cyclus aangeduid:

Since we are dealing with a cyclical process in the sense that we go from a single particle to a double and back again, we may refer to this kind of development as ‘Jespersen’s Cycle’.

Zoals van der Auwera (2012, 405) opmerkt, werd dit soort cyclische beweging al een paar jaar voor Jespersen beschreven, namelijk door Antoine Meillet (1912) in zijn invloedrijke artikel over grammaticalisatie. Zoals reeds in (§1.2) vermeld liet Meillet (1912, 140) zich waarschijnlijk door de werken van von der Gabelentz (1901) inspireren en hij beschreef de ontwikkeling van negatie als een spiraal (§1.1) in plaats van Jespersen-cyclus.

Deze beschrijving correspondeert ook beter met het karakter van de ontwikkeling, omdat aan het einde van het proces niet precies dezelfde constructie staat als in het begin, zoals de benaming *cyclus* suggereert, maar alleen hetzelfde type constructie. In dit verband stelt van der Auwera

(2012, 206) de retorische vraag of in plaats van Jespersen-cyclus de term MEILLET-SPIRAAL niet beter zou zijn.

Het traditionele voorbeeld van de zogeheten Jespersen-cyclus - of volgens van der Auwera Meillet-spiraal - is de ontwikkeling van negatie in het Frans. In het Latijn werd negatie oorspronkelijk door het partikel *non* uitgedrukt wat later in het Frans tot *ne* werd. Dat is de eerste stap van de Jespersen-cyclus, namelijk de verzwakking - hier de fonologische verzwakking - van de oorspronkelijke negatie. Deze verzwakte vorm moest toen door een ander woord, door het zelfstandig naamwoord *pas* 'stap' versterkt worden. Hoe deze versterking waarschijnlijk functioneerde, toont van der Auwera (2012, 403) door een vergelijking van twee Nederlandse zinnen, waarbij (43 a) zwakker genegeerd wordt dan (43 b).

- (43) (a) *Hij bewoog niet.*
(b) *Hij bewoog niet één stap.*

Nog later werd de versterking verplichtend en de constructie stabiliseerde zich zoals in de hedendaagse standaardvariëteiten van het Frans (43 b). De cyclische beweging keert terug door de verdere ontwikkeling, waardoor het oorspronkelijke partikel in gesproken Frans (44 c) verdwijnt (van der Auwera 2009, 38).

- (44) (a) *Il ne peut venir ce soir.*
hij NEG₁ kan komen vanavond
'Hij kan vanavond niet komen.'
- (b) *Il ne peut pas venir ce soir.*
Hij NEG₁ kan NEG₂ komen vanavond
'Hij kan vanavond niet komen.'
- (c) *Il peut pas venir ce soir.*
hij kan NEG₂ komen vanavond
'Hij kan vanavond niet komen.'

In het Nederlands wordt een gemeenschappelijke Germaanse ontwikkeling aangetroffen die hetzelfde ontwikkelingspad als het Frans is gegaan. Van der Auwera (2012, 411) toont de volgende stappen van de verandering:

- (45) (a) *Ic en kan komen.*
- (b) *Ic en kan niet komen.*
- (c) *Ik kan niet komen.*

Daarbij zal ook nog worden betoond dat zelfs het negatiepartikel *niet*, dat tot de versterking van *en* diende, een samensmelting (§1.5.5) van twee woorden *en/ne* en *wicht*⁶² is, zoals Szczepaniak (2011, 45) aan de hand van het voorbeeld van het Duits toont. Verder toont zij (2011, 48) dat in het Middelhoogduits een reeks bestond van verschillende zelfstandige naamwoorden die tot versterking van de verzwakte negatie gebruikt konden worden: *niht ein blat, niht ein strô, niht ein bast, niht ein hâr* of *niht eine bône*. De situatie in het Middelnederlands in dezelfde tijd was met de situatie in het Middelhoogduits vergelijkbaar. Mooijaart & van der Wal (2008, 85) lijsten uitdrukkingen zoals *niet een haer, niet een stro* of *niet een twint* op.

In het Nederlands net als in andere standaardvariëteiten van de Germaanse talen met de uitzondering van het Afrikaans (46) waar de dubbele ontkenning in de norm werd. De redenen waarom zich in de Nederlandse standaardtaal de variant van negatie doorzette, die géén dubbele ontkenning toelaat, kunnen hier helaas niet nader beschreven worden.

- (46) *Hy kan nie Afrikaans praat nie.*
 hij kan NEG₁ Afrikaans spreken NEG₂
 ‘Hij kan geen Afrikaans spreken.’

⁶² Het woord *wiht* in het Oudhoogduits evenals het Oudnederlandse cognaat *wiht* in de betekenis van *wezen* of *ding* is ook in de moderne taal overgeleverd. Het Nederlands kent bijvoorbeeld het woord *het wicht* of *de booswicht* en in het Duits is ook de uitdrukking *der Bösewicht* te vinden. Deze situatie kan weer gelden als een voorbeeld van Hoppers (1991, 22) LAYERING, d.w.z. de co-existentie van de oorspronkelijke lexicale of grammaticale uitdrukking met de nieuwe gegrammaticaliseerde constructie.

Andere Nederlandse variëteiten, zoals sommige dialecten, vereisen aan de andere kant dubbele negatie. Van der Auwera (2009, 47) toont in wat volgt enkele voorbeelden uit het Belgische Brabants, waar enkelvoudige negatie niet de norm is en waar meerdere ontkenningsspartikels in één zin kunnen optreden zonder dat de betekenis van die zin positief zou zijn.

- (47) (a) *Hij wil geen soep niet meer eten niet.*
- (b) *Els wil niet dansen en ze wil niet zingen ook niet.*
- (c) *Ik heb niemand niet gezien niet.*
- (d) *Ik heb niets gekregen niet.*

In vergelijking met de bovenstaande zinnen bestaat in het Nederlands ook de mogelijkheid om door twee negatie-elementen een positieve betekenis van de zin te construeren. Op deze manier wordt de voorbeeldzin in (48 a) gelezen. Hier geldt inderdaad het argument dat soms (van der Wal & van Bree 1992, 168) als reden voor de verbanning van een dubbele negatie uit de standaardtaal vanuit de 17de eeuw wordt aangegeven. Er wordt naar het feit verwezen dat volgens de regels van de logica twee ontkenningen elkaar opheffen. Daarom heeft de zin (48 a) dezelfde betekenis als (48 b).

- (48) (a) *Het is niet onaangenaam.*
- (b) *Het is aangenaam.*

3.1.2 Bepaalde en onbepaalde lidwoorden

In deze subsectie wordt het thema van de oorsprong van lidwoorden, zowel van onbepaalde, als ook van bepaalde lidwoorden, behandeld. Het Nederlands beschikt, net als de meeste Germaanse talen, met uitzondering van het IJslands, over een systeem van lidwoorden dat drie mogelijke varianten van de naamwoordgroep mogelijk maakt. In deze talen kunnen zelfstandige naamwoorden of zonder lidwoord of met een onbepaald lidwoord of met een bepaald lidwoord optreden.

De categorie van lidwoorden schijnt, volgens onderzoekers (Haspelmath 2001) die zich met de problematiek van taalbonden bezighouden, een relatief uniek kenmerk van de Europese talen te zijn. De meeste Europese talen, daaronder alle Romaanse, alle Germaanse en sommige Slavische talen, bijvoorbeeld het Bulgaars, Macedonisch en enkele Russische dialecten, bezitten minstens een zekere vorm van lidwoorden.

Door de aan- of afwezigheid van lidwoorden kunnen deze talen aan de zelfstandige naamwoorden de categorie van bepaaldheid tonen. Het ontstaan van lidwoorden is daarom tegelijkertijd ook het ontstaan van een verplichtende categorie van bepaaldheid in deze talen. Bepaaldheid kan volgens Krámský (1972) op drie manieren geuit worden: ten eerste door syntactisch onafhankelijke woorden, zoals de lidwoorden in het hedendaags Nederlands, ten tweede door een gebonden affix direct aan het zelfstandig naamwoord te koppelen, zoals in de Scandinavische talen, in het Roemeens of in het Bulgaars en ten slotte in talen zonder systeem van lidwoorden door indirecte uitdrukking van de syntactische context van het zelfstandig naamwoord.

Bekend is dat het bepaalde lidwoord nog voor het onbepaalde lidwoord is ontstaan. Deze volgorde kan door bewijzen uit het Oudengels of Oudhoogduits ondersteund worden en ook de situatie in het IJslands, waar de zelfstandige naamwoorden alleen met bepaalde lidwoorden kunnen worden gecombineerd, spreekt voor deze hypothese. van den Toorn et al. (1997, 60) schrijven over lidwoorden in de Oudnederlandse periode, d.w.z. tot ongeveer 1200, dat er in het begin nog geen onbepaalde lidwoorden in de teksten te vinden waren, maar de bepaalde lidwoorden *ther/the*, *thiu/thie/the* en *thaz* aan de andere kant al bekend waren. Voor het Oudhoogduits toont Szczepaniak (2011, 64) aan dat de taal toen tot de derde groep van Krámský (1972) behoorde, omdat de bepaaldheid uit de context afgeleid moest worden. Op deze manier is het woord *sunu* in (49 a) als bepaald te lezen, omdat het om een bepaalde zoon, om Jezus, gaat, maar in (49 b) moest de tekst

echter onbepaald gelezen worden, omdat geen bepaalde zoon bedoeld was. Het contrast valt vooral door de moderne Nederlandse (of Duitse) vertaling op.

- (49) (a) *dhazs fater endi sunu endi heilac gheist got sii*
dat vader en zoon en heilig geest god zijn
'dat de Vader en de Zoon en de Helige Geest God zijn'
- (b) *sunu uurdit uns chigeban*
zoon wordt ons gegeven
'een zoon zal ons worden gegeven'

De voorstappen van de latere onbepaalde lidwoorden zijn in het Oudnederlands de telwoorden *ein*, *en* en *eines*, die zich in de loop van deze periode al langzaam tot moderne onbepaalde lidwoorden ontwikkelen. Daarom waren in het Oudnederlands (van den Toorn et al. 1997, 60) zinnen mogelijk, waar het onbepaalde lidwoord soms optreedt (50 a) en soms niet (50 b).

- (50) (a) *Min wine is mir also ein gebundelin mirron*
mijn wijn is me als een bundeltje mirre
'mijn geliefde is mij als een bundeltje mirre'
- (b) *Min wine is mer worthan ethele winthruvo uan*
mijn geliefde is me geworden edel wijndruif van
Cypro
Cyprus
'mijn geliefde is mij een edele wijndruif van Cyprus geworden'

In de periode van het Vroegmiddelnederlands, ongeveer tussen de jaren 1200 en 1350, zijn er al grote overeenstemmingen met het hedendaagse systeem van het Nederlands zichtbaar, zoals van den Toorn et al. (1997, 122) vermeldden. De bepaalde lidwoorden hebben de vorm *die/de* zowel voor mannelijke als ook voor vrouwelijke zelfstandige naamwoorden en *dat/'t* voor het onzijdige geslacht en de onbepaalde lidwoorden of *een* of *ene*. Zij benadrukken ook het feit dat de bepaalde lidwoorden uit semantisch

verzwakte aanwijzende voornaamwoorden *die* en *dat* zijn ontstaan, terwijl de onbepaalde lidwoorden oorspronkelijk gewone telwoorden waren.⁶³ De vorm van het neutrale bepaalde lidwoord het werd volgens van den Toorn, Pijpenburg, van Leuvensteijn & van der Horst (1997, 220) pas tijdens het latere Middelnederlands, tussen 1350 en 1550, gedocumenteerd. Dit systeem werd in de opvolgende eeuwen gestabiliseerd en niet meer wezenlijk veranderd.

De boven beschreven ontwikkeling van aanwijzende voornaamwoorden en van telwoorden tot bepaalde en onbepaalde lidwoorden dient als een typisch voorbeeld van een grammaticalisatie-proces. Uit de oorspronkelijke, lexicale functie, in het geval van de onbepaalde lidwoorden het feit dat het achtereenvolgende zelfstandige naamwoord precies één keer voorkomt, ontwikkelde zich de aanduiding van onbepaaldheid.

Tijdens het proces moest de oorspronkelijke betekenis, d.w.z. telwoord, aanwijzend voornaamwoord, semantisch en deels ook fonetisch verzwakt worden, wat een lagere graad van integriteit volgens Lehmann (1982 [2015]) betekent.

Door verdere fonologische processen zijn de homonieme, d.w.z. het aanwijzende voornaamwoord en het bepaalde lidwoord aan de ene kant en het telwoord en het onbepaalde lidwoord aan de andere kant, van elkaar gegaan zodat zij niet meer ambigue blijven.

De verschillende Germaanse talen zijn in dit proces ook verschillend ver gegaan. Zo bewaarde zich in het Nederlands het telwoord *een* steeds dezelfde vorm als het lidwoord *een*. Met behulp van orthografische middelen en door klemtoon kan de ambiguïteit echter verhinderd worden zoals de voorbeelden in (51 a) en (51 b) illustreren.

⁶³ Over de status van de lidwoorden in het Gotisch, de oudste schriftelijk bewaarde Germaanse taal, schrijven van der Wal & van Bree (1992, 69) dat deze taal al bepaalde lidwoorden kende die, hoewel ze nog dezelfde vorm hadden als de oorspronkelijke aanwijzende voornaamwoorden, d.w.z. *sa* voor *de* of *die* en *þata* voor *het* of *dat*. Het onderscheid tussen lidwoorden en voornaamwoorden was daarom contextafhankelijk.

- (51) (a) *Neem een fles wijn mee.*
(b) *Neem één fles wijn mee. Meer hebben wij niet nodig.*

In het geval van de bepaalde lidwoorden zijn de verschillen in het hedendaagse Nederlands nog markanter, zodat het onderscheid van het aanwijzende voornaamwoord (52 a) en (52 b) van het bepaalde lidwoord (52 c) en (52 d) helemaal niet problematisch is.

- (52) (a) *Die man in de zwembroek ken ik heel goed.*
(b) *Dat huis aan de oever vind ik helemaal niet mooi.*
(c) *Jouw vader werd de medewerker van de maand.*
(d) *De Amerikaanse president werkt in het Witte Huis.*

In het Engels werd het verschil door fonologische en grafische veranderingen van de oorspronkelijke vorm nog duidelijker: *a/an* (53 a) tegen *one* (53 b) en *the* (53 c) tegenover *that* (53 d).

- (53) (a) *This is a cat.*
(b) *My aunt has only one cat.*
(c) *The cat does not understand language change.*
(d) *The cat that my aunt owns is a Siamese cat.*

In het Duits moet het verschil grotendeels echter uit de context opge maakt worden, omdat het telwoord *ein/eine/ein* dezelfde vorm heeft als het onbepaalde lidwoord *ein/eine/ein* en het aanwijzende voornaamwoord *der/die/das* identiek is met de bepaalde lidwoorden *der/die/das*. In de gesproken taal wordt dit verschil echter duidelijker door fonologische reductie van de grammaticaliseerde vorm (54 a) in vergelijking met (54 b).

- (54) (a) *Ich habe zu Hause eine Katze.*
(b) *Ich habe zu Hause 'ne Katze.*

De ontwikkelingen van lidwoorden in de Germaanse talen die hier alleen geschetst werden, bewijzen dat tijdens grammaticalisatie allereerst de functie van het talige teken veranderd moet worden en pas later de formele zijde van het teken volgt. Dat spreekt tegen de veronderstellingen van de linguïsten (Lehmann 1982 [2015]; Hopper & Traugott 1993; 2003; Norde 2009), die beweren dat grammaticalisatie op de basis van de formele eigenschappen van de gegeven talige tekens kan worden gemeten.

Desondanks zijn de fonologische veranderingen niet noodzakelijk en zij zijn in verschillende talen in verschillende mate van toepassing zodat de verschillen tussen de oorspronkelijke en de gegrammaticaliseerde vorm verschillend groot zijn. De ontwikkeling van de lidwoorden wordt in de literatuur (Lehmann 1982 [2015]; Szczepaniak 2011) met behulp van een grammaticalisatie-pad getoond om de verschillende stadia te laten zien. In (55) wordt een voorbeeld van een dergelijk grammaticalisatie-traject uit Szczepaniak (2011, 70) gepresenteerd.

- (55) aanwijzend voornaamwoord > verzwakt aanwijzend
 voornaamwoord > bepaald lidwoord > geaffigeerd lidwoord >
 nominale markering

Het Nederlands bereikte samen met de rest van de West-Germaanse talen de derde fase van de ontwikkeling, de vorm van een bepaald lidwoord, terwijl in de Scandinavische talen het bepaalde lidwoord ook geaffigeerd wordt. Het Zweedse naamwoord *bok* 'boek' wordt als bepaald door een affix gemarkeerd, d.i. *bok-en*. Volgens Szczepaniak (2011, 71) wordt de laatste stap, namelijk het lidwoord als markering van zelfstandige naamwoorden, in de Germaanse talen niet consecutief gebruikt. Desondanks kunnen voorbeelden van zulke gebruiken ook in het Nederlands gevonden worden: bij nominalisatie door conversie, d.w.z. *lopen* wordt tot *het lopen*, waarbij de status van een zelfstandig naamwoord door de aanwezigheid van het lidwoord *het* wordt gekenmerkt.

3.1.3 Nieuwe voorzetsels

In dit hoofdstuk wordt nu het ontstaan van het prepositionele systeem van het Nederlands behandeld. Op bepaalde wijze markeert het ontstaan van dit systeem een verandering die kenmerkend zijn voor de gehele ontwikkeling van de Indo-Europese talen in de laatste millennia, namelijk, de overgang van synthetische taalsystemen tot analytische vormen. Zo karakteriseert het ontstaan van preposities de overgang van het Oudnederlands of vroeger nog het Oergermaans tot het moderne Nederlands, die met de ontmanteling van de synthetische relaties tussen enkele zinsdelen gepaard gaat. Zo kon in het Oudnederlands nog een zin als in (56) worden gebruikt, terwijl een dergelijke constructie in het hedendaagse Nederlands onmogelijk geworden is (van der Horst 2008, 149).

- (56) *sithor siu mannes uuarth*
sedert zij man.GEN werd
'sedert zij van een man werd, d.i. sedert zij trouwde'

In het moderne Nederlands bleven synthetisch uitgedrukte relaties uitsluitend in vaste verbindingen, zoals *de vrouw des huizes* in plaats van een prepositionele constructie *de vrouw van het huis* bewaard en zij zijn niet meer productief. Het gebruik en creëren van nieuwe preposities is daarentegen in hoge mate productief en er ontstaan zelfs nieuwe preposities door grammaticalisatie.

Deze ontwikkeling had ook invloed op de Nederlandse syntaxis en in het bijzonder op de fixatie van de woordvolgorde in de zin. Dit thema wordt in (§3.3.2) gedetailleerder behandeld. In (§1.2) werd in verband met Meillets artikel (1912, 147-148) over dezelfde verandering in de Romaanse talen gesproken: de varianten van de Latijnse zin *Petrus Paulum caedit* die in het moderne Frans niet meer mogelijk zijn.

In de volgende alinea's worden enkele voorbeelden van Nederlandse preposities behandeld die als resultaten van grammaticalisatieprocessen

te analyseren zijn. Zoals in deze tekst vaker vermeld werd, is grammaticalisatie ook als een heranalyse van een lid van een open categorie tot een lid van een gesloten categorie te definiëren. In het geval van preposities of voorzetsels is - als ook in het algemeen - het woord *gesloten* alleen relatief te begrijpen, zoals ook Norde (2010, 134) bemerkt. In het Nederlands is een reeks van zogeheten primaire of prototypische voorzetsels te vinden, zoals *van, voor, op, aan, door, met* of *in*, die bijna geen zelfstandige betekenis meer hebben. Hun desemantisatie, de verzwakking van de semantische integriteit van het talige teken, is groot en zij dragen alleen in de combinatie met andere tekens aan de algemene betekenis bij. Toch zijn er in de Nederlandse taal ook zulke preposities die als secundaire voorzetsels gekarakteriseerd kunnen worden.

Deze voorzetsels zijn meestal complexere constructies die zelf ook nog enkele primaire preposities bevatten. Voorbeelden van zulke preposities zijn constructies zoals *met betrekking tot, in vergelijking met, ten zuiden van, op basis van of in plaats van*. Szczepaniak (2011, 93) merkt op dat deze relatief nieuw gegrammaticaliseerde preposities van de oudere preposities zich door hun graad van syntagmatische verbondenheid (§1.5.5) onderscheiden. Op deze manier kan dan geconstateerd worden dat een dergelijk voorzetsel als om reden van syntagmatisch niet zo verbonden is als het voorzetsel vanwege, omdat deze prepositie als één eenheid beschouwd wordt en daarom ook als één woord geschreven wordt.

Volgens van den Toorn et al. (1997, 128) zijn de secundaire voorzetsels relatief vaak al in het Vroegmiddelnederlands te vinden. Zij maken erop attent dat deze voorzetsels oorspronkelijk uit bijwoorden komen, d.w.z. het bijwoord *binnen* werd gegrammaticaliseerd om als voorzetsel *binnen* te kunnen fungeren (57).

- (57) *Hi nam sijn sweert in sijn hant binnen*
 hij nam zijn zwaard in zijn hand binnen
 ‘Hij nam zijn zwaard in zijn hand’

Hoewel de indruk kan ontstaan dat alleen de secundaire voorzetsels door grammaticalisatie zijn ontstaan, is ook de oorsprong van een aantal primaire voorzetsels in grammaticalisatieprocessen te zoeken. Bijvoorbeeld het voegwoord *terwijl*, dat van de Middelnederlandse constructie *te der wilen dat* komt, of de variant van *terwijl*, *wijl*, met zijn cognaten in het Engels *while* en in het Duits *weil*. Dit waren oorspronkelijk zelfstandige naamwoorden met de betekenis van ‘een tijdstip’ (58 a). Semantische resten ervan zijn in het Nederlands nog te zien in de woorden, zoals in het archaïsche *langwijlig*, in de vaste verbinding *bij tijd en wijle* of in de iets archaïsche zelfstandig naamwoorden *wijl*, eventueel *wijle*.

De volgende voorbeelden maken weer een grammaticalisatie-pad zichtbaar met behulp van het al eerder beschreven fenomeen van layering, d.w.z. de co-existentie van gegrammaticaliseerde en niet gegrammaticaliseerde vormen: (58 a) toont de oorspronkelijke lexicale betekenis, (58 b) toont een vorm van het woord *wijl* als een uitdrukking van gelijktijdigheid en ten slotte (58 c) toont een ouderwets causaal voegwoord met de cognaat in het Duitse voegwoord *weil* (59 c).

- (58) (a) *Een wijl geleden was hij nog hier.*
(b) *Terwijl ik las, belde mijn moeder op.*
(c) *Het is onnodig daar af te spreken wyl de man nog leefd.*

Een soortgelijke ontwikkeling als in het Nederlands laat zich ook in de andere Germaanse talen beschrijven. In (59 a) wordt de oorspronkelijke lexicale betekenis van het niet gegrammaticaliseerde zelfstandig naamwoord getoond, waarbij in (59 b) de betekenis van gelijktijdigheid te zien is en in (59 c) het nog verder gegrammaticaliseerde onderschikkende voegwoord getoond wordt.⁶⁴

⁶⁴ In de ontwikkeling van het Duitse voegwoord *weil* wordt vooral in de taal van sociale media zoals Twitter een nieuwe stap toegevoegd. Waarschijnlijk onder de invloed van het

- (59) (a) *Es dauerte nur eine Weile.*
 het duurde alleen een wijl
 ‘Het duurde alleen een moment.’
- (b) *Derweil er mit den Kindern spielte, arbeitete sie.*
 terwijl hij met de kinderen speelde werkte zij
 ‘Terwijl hij met de kinderen speelde, werkte zij.’
- (c) *Ich musste weg, weil es schon zu spät war.*
 ik moest weg omdat het al te laat was
 ‘Ik moest weg, omdat het al te laat was.’

In het Engels ontwikkelde zich het zelfstandig naamwoord *while* in (60 a) nog verder tot een uitdrukking van gelijktijdigheid (60 b), net als in het Nederlands (58 b) en in het Duits (59 b). Aan de andere kant vindt men in het hedendaags Engels niet de causale betekenis van *while*, zoals het in het Nederlands (58 c) en in het Duits (59 c) het geval is.

Engels en de constructies zoals *I am going to have hot chocolate because reasons*, heeft zich ook het Duitse *weil*, dat semantisch en functioneel met het Engelse *because* overeenstemt, tot een blijkbaar nieuw type woordsoort dat niet meer een typisch voorzetsel is, ontwikkeld. In het Duits op Twitter zijn recentelijk ook constructies zoals (i) te vinden.

- i. Nicht da, weil Geld und krank.
 ‘Niet daar want geld en ziek.’

De situatie in het Duits werd door Anatol Stefanowitsch (2014) op zijn taalwetenschappelijke blog beschreven. Hij schrijft deze ontwikkeling aan het taalgebruik in de sociale media toe. Soortgelijke constructies zijn ook in het Nederlands niet onbekend en worden ook vooral in de sociale media vaak gebruikt.

Aan de andere kant is deze ontwikkeling waarschijnlijk niet zo nieuw als Stefanowitsch suggereert. Zoals van der Horst (2005, 19) opmerkt, is het ontstaan van dit soort constructies al in de jaren zestig van de 20ste eeuw te zoeken. Hijzelf lijst enkele voorbeelden zoals (ii) die rond het jaar 2000 ontstonden maar wijst expliciet ook op vroegere vermeldingen.

- ii. Volgende week is het weer feest, want 2 december.

Opmerkelijk is ook nog dat zowel van der Horst als ook Stefanowitsch en anderen vermoeden een bredere verschuiving in het gebruik van zulke causale voegwoorden en wijzen op vergelijkbare ontwikkelingen in meerdere talen. van der Horst (2005, 20) lijst in dit verband de volgende talen op: Engels, Frans, Duits, Italiaans, Roemeens, Russisch, Hongaars en Koreaans.

(60) (a) *He left a while ago.*

(b) *While I was in the shower, he prepared the dinner.*

Zoals in deze subsectie getoond werd, zijn voorzetsels, hoewel zij traditioneel tot de zogeheten gesloten categorieën worden gerekend, een woordsoort die steeds groeit en die in de geschiedenis van het Nederlands een bijzonder belangrijke rol kreeg door het ontvouwen van de analytische taalstructuren.

3.1.4 **Woordvolgorde in naamwoordgroepen**

In deze subsectie wordt nu een blik geworpen op de rol van context voor grammaticalisatie en in het bijzonder op de consequenties voor de woordvolgorde in naamwoordgroepen. Het feit dat vaak niet alleen een gegeven talig teken gegrammaticaliseerd wordt zonder een gegeven talig teken in een gegeven omgeving, was al in (§1.5.4) een thema. Himmelmann (2004) maakt erop attent dat bijvoorbeeld het telwoord of het aanwijzende voornaamwoord uitsluitend vóór een zelfstandig naamwoord tot een onbepaald of bepaald artikel gegrammaticaliseerd werd, maar dat deze elementen in andere contexten een andere ontwikkeling doormaakten. Een voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling in een andere context werd in (9 a) en (9 b) (§1.5.4) beschreven, waar in het Faeröers het aanwijzend voornaamwoord, de cognaat van het Nederlandse *dat*, in een gegeven context tot een onderschikkend voegwoord werd. Hetzelfde laat zich ook voor het Nederlands bewijzen.

Zoals al een keer vermeld werd, was waarschijnlijk de grootste ontwikkeling van de Indo-Europese talen, hier op het voorbeeld van de Germaanse talen, in het bijzonder van het Nederlands, de langzame afbouw van de synthetische structuren en de overgang tot het analytische type. Verschillende talen zijn verschillend ver gegaan op dit pad: het Afrikaans of het Engels liggen zo op het ene uiterste, terwijl het IJslands, Faeröers en Duits

op het andere staan. In het algemeen gaat de ontwikkeling van analytische constructies hand in hand met de fixatie van woordvolgorde, omdat de individuele zinsdelen niet meer hun thematische rollen door morfologische middelen kunnen uitdrukken.

Dit verlies wordt vervolgens gecompenseerd door het toewijzen van de thematische rollen aan zekere posities in een syntagma. Dit thema wordt in (§3.3.2) nader bediscussieerd, maar hier wordt een verwante problematiek behandeld - de fixatie van woordvolgorde binnen naamwoordgroepen.

Ten eerste wordt de positie van bijvoeglijke naamwoorden onder de loep genomen en ten tweede de positie van een bijvoeglijke bepaling in genitivus behandeld. In het Nederlands als ook in andere talen bestaat er meestal een default-positie voor bijvoeglijke naamwoorden (61 a), d.w.z. of vóór het zelfstandig naamwoord, in prepositie, of ná het zelfstandig naamwoord, in postpositie. Een andere positie (61 b) is echter niet acceptabel en treedt alleen in versteende constructies (61 c) op.

- (61) (a) *het prettige weer*
- (b) **het weer prettige*
- (c) *God almachtig*

Andere talen kunnen met de positie van bijvoeglijke naamwoorden ook anders omgaan, zodat er weliswaar een standaardpositie is, maar er aan de andere kant ook een andere mogelijke positie bestaat. Deze posities wordt meestal voor bijzondere contexten gereserveerd en draagt met zich vaak een betekenisverschil, zoals in de Franse constructie in (62 a) *grand* letterlijk 'groot' betekent, waarbij in (62 b) naar de belangrijkheid wordt verwezen.

- (62) (a) *un homme grand*
een man groot
'een grote man'

- (b) *un grand homme*
 een groot man
 ‘een belangrijke man’

Naar het voorbeeld van het Frans wordt in het Engels de gewone positie (63 a) met de afwijkende positie (63 b) gecontrasteerd, waar het adjectief expressief gebruikt wordt.

- (63) (a) *He was an extraordinary artist.*
 (b) *He was an artist extraordinaire.*

In het Oudnederlands, volgens van den Toorn et al. (1997, 60-61), van de 10de eeuw stabiliseert zich al langzaam de volgorde in nominale groepen in de vorm, die ook in het moderne Nederlands te zien is, namelijk het lidwoord of het bezittelijk voornaamwoord voor het adjectief en het adjectief wederom voor het zelfstandig naamwoord.

Aan de andere kant zijn er ook nog constructies te vinden, waar deze volgorde sterk varieert. Zo werden bezittelijke voornaamwoorden in de postpositie gevonden (64 a), maar ook bijvoeglijke naamwoorden (64 b) en soms ook combinaties van lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden (64 c) en (64 d).

- (64) (a) *wine min*
 geliefde mijn
 ‘mijn geliefde’
 (b) *wiuo sconesta*
 wijf schoonste
 ‘schoonste vrouw’
 (c) *ther min wine*
 die mijn geliefde
 ‘mijn geliefde’

- (d) *in themo thinemo primitiuo horto*
in die jouw eenvoudig tuin
'in jouw eenvoudige tuin'

In de loop van de Middelnederlandse periode werd het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden die op de zelfstandige naamwoorden volgen steeds zeldzamer, zoals van der Wal & van Bree (1992, 134) en ook van den Toorn et al. (1997, 122, 220) bewezen. Het opmerkelijke aan de gepostponeerde adjectieven (65 b) was het feit dat zij in tegenstelling tot de gepreponeerde adjectieven (65 a) onverbogen voorkwamen.

- (65) (a) *die goede ridder*
de goed ridder
'de goede ridder'

- (b) *die ridder goet*
de ridder goed
'de goede ridder'

De ontwikkeling tot een stabiele volgorde in de naamwoordgroepen die al in het Oudnederlands sterk was, werd in de Vroegmiddelnederlandse tijd nog sterker en de standaardvolgorde was toen al aan de moderne volgorde identiek zoals de voorbeelden (66 a) en (66 b) tonen (van den Toorn et al. 1997, 122). Zo gaan aanwijzende voornaamwoorden zoals *dit*, bezittelijke voornaamwoorden zoals *dinen* en bijvoeglijke naamwoorden zoals *vorseide* meestal aan het zelfstandig naamwoord zoals *name*, *lant* vooraf.

- (66) (a) *dit vorseide lant*
(b) *sech mi dinen gerechten name*

Afwijkingen zoals in (67 a) van de standaardvolgorde zijn volgens van den Toorn et al. (1997, 123, 220) steeds schaarser en in het Laatmiddelnederlands, ongeveer tussen 1350 - 1550, komen zij alleen in bijzondere gevallen voor, zoals in (67 b) en (67 c). Deze constructies werden in ieder geval na de Middelnederlandse periode niet meer gebruikt.

- (67) (a) *hi vant in die boeke sijn*
 hij vond het in de boeken zijn
 ‘Hij vond het in een van zijn boeken’
- (b) *Henric van Gheer huys*
 Henric van Gheer huis
 ‘het huis van Henric van Gheer’
- (c) *Lubbert de Walen hoghe huys*
 Lubbert de Walen hoog huis
 ‘het hoge huis van Lubbert de Walen’

Hoewel de situatie met volgorde in naamwoordgroepen in het Nederlands reeds in het Oudnederlands relatief duidelijk scheen, d.w.z. constructies geprefereerd met bijvoeglijke naamwoorden vóór de zelfstandige naamwoorden, is de situatie met genitieven in haar dynamiek een andere.

In de Oudnederlandse tijd, toen de afwijkende volgorde van bijvoeglijke naamwoorden al als zeldzaam beschouwd werd, waren volgens van den Toorn et al. (1997, 61, 123) zowel prenominale (68 a) als ook postnominale (68 b) (van den Berg 1971, 11-12) posities van genitieven gelijkwaardig en deze tolerantie heerst ook in het Middelnederlands.

- (68) (a) *daer men des volcs wesen bi verstaet*
 waar men van het volk het wezen bij verstaat
 ‘waar men het wezen van het volk door begrijpt’
- (b) *nem drie uncien van den pulver der wortelen*
 neem drie ons van het poeder van de wortels
 ‘neem drie ons van het poeder van de wortels’

De hier beschreven verschillende posities van de genitivus reflecteren niet de verschillende functies die de tweede naamval in het Oudnederlands en Middelnederlands had. Voor een beter overzicht van het gebruik van genitivus, moet echter een historische grammatica, bijvoorbeeld van der Horst (1994, 15-18), worden geraadpleegd. Afsluitend kan in verband

met het thema van genitieven worden geconstateerd dat hiervan na de Middelnederlandse periode steeds minder gebruik werd gemaakt, totdat zulke constructies in het hedendaagse Nederlands nagenoeg uitgestorven zijn en uitsluitend in een aantal verstarde uitdrukkingen en archaïserende zinswendingen voorkomen.

In deze contexten zijn ook in relatief moderne teksten zowel prenominaal (69 a) (van der Lubbe 1958, 137) als ook postnominaal (69 b) (van der Lubbe 1958, 138) gebruikte genitieven te vinden. In het moderne Nederlands treedt, volgens Haeseryn et al. (1997a, 163), de genitivus productief alleen maar op in de prenominale bezittelijke constructies met eigennamen (69 c) en sommige soortnamen (69 d).

Maar ook in de synthetische bezittelijke constructies kan de genitivus door analytische constructies (69 e) en (69 f) vervangen worden. Deze ontwikkeling weerspiegelt de algemene richting van de Nederlandse taalgeneeskunde, die van het synthetische tot het analytische karakter overgaat.

- (69) (a) *der levenloze dingen heimlijk leven*
(b) *de primitieve kennis der natuur bij het oude Joodse volk*
(c) *Henks fiets*
(d) *dominees doordringende stem*
(e) *de fiets van Henk*
(f) *Henk z'n fiets*

Op het eerste gezicht mag de gepresenteerde situatie de indruk wekken dat de genitief in het hedendaagse Nederlands op grond van de typologische verandering niet meer productief kunnen zijn.⁶⁵ Zodra men het gebruik van de genitief gedetailleerder bestudeerd, wordt de besluit niet meer zo duidelijk. Het is helaas niet mogelijk hier alle aspecten van de discussie

⁶⁵ Mijn dank hiervoor gaat uit naar prof. dr. Matthias Hüning (Vrije Universiteit Berlijn) die mij erop attent maakte.

te presenteren, maar zoals bijvoorbeeld Scott (2014, 95-208) toonde, zijn genitieve constructies in het moderne Nederlands in bepaalde contexten altijd nog productief gebruikt. Enkele voorbeelden uit Scott (2014, 163-167, 194) worden in de volgende voorbeelden getoond.

- (70) (a) *een groot respect voor de keizer der saxofoonblazers*
- (b) *de irritantste puzzel aller tijden*
- (c) *toch ontkomen wij niet aan de mystieke werking van het merendeel dezer voorstellingen*
- (d) *de stoere en lenige wonderen ener verbijsterende techniek waarvan wij zijn omringd*
- (e) *en des referees zontje spreidde meer etiquette tentoon dan Kurt van Eeghem in zijn hoogdagen*
- (f) *het probleem der overbevolking in de gevangenissen moet inventiever worden aangepakt*

Het feit dat in dergelijke constructies zelfs morfologische congruentie tussen beide delen van de genitieve constructies bestaat, d.w.z. het gebruik van der met mannelijke en van des met vrouwelijke naamwoorden, is volgens Scott (2014, 207) in vergelijking met andere Germaanse talen een uniek kenmerk van het Nederlands.

3.1.5 Samenvatting

In de voorafgaande subsecties werden enkele belangrijke ontwikkelingen in het kader van de nominale sfeer van het Nederlands vanaf de Oudnederlandse periode tot en met de moderne taalsituatie beschreven: in (§3.1.1) negatie, in (§3.1.2) lidwoorden, in (§3.1.3) voorzetsels en in (§3.1.4) volgorde in nominale groepen. Van grote betekenis was hierbij altijd het opsporen van grammaticalisatieprocessen die het taalsysteem steeds veranderen.

Op deze manier werd getoond hoe zich aan de ene kant oorspronkelijk lexicale eenheden tot grammaticale eenheden, bijvoorbeeld zelfstandige naamwoorden tot voorzetsels en voegwoorden of telwoorden tot lidwoorden, ontwikkelen en aan de andere kant eenheden met een grammaticale functie een nieuwe functie krijgen, bijvoorbeeld de ontwikkelingen van de nieuwe voorzetsels.

3.2 Verbale sfeer

Zoals in (§3.1) de nominale sfeer van het Nederlands onderzocht werd, zo wordt in de volgende subsecties de verbale sfeer van het Nederlands onder de loep genomen om het verloop van grammaticalisatieprocessen, die in (§1) en (§2) theoretisch behandeld werden, te kunnen illustreren.

Daarbij wordt in (§3.2.1) het ontstaan van nieuwe synthetische constructies door grammaticalisatie kort bediscussieerd aan de hand van het voorbeeld van zogeheten zwakke werkwoorden en in (§3.2.2) wordt de overgang van deze synthetische constructies weer tot analytisch gebouwde werkwoordelijke tijden gepresenteerd.

Ten slotte worden in (§3.2.3) ook de ontwikkelingen modale werkwoorden behandeld. Met een discussie over het thema analytische en synthetische structuren in de ontwikkeling van het Nederlands tussen de Middelnederlandse periode en het moderne Nederlands hield bijvoorbeeld Duinhoven (1997, 510-515) zich bezig.

3.2.1 Zwakke werkwoorden

In dit hoofdstuk wordt nu de ontwikkeling van de zogeheten zwakke werkwoorden beschreven die het imperfectum, naast het presens een van de twee hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord (Haeseryn et al. 1997a, 69), met behulp van een dentaal suffix gevormd worden. De zwakke werkwoorden krijgen in het imperfectum het suffix *-te/-de* of *-ten/-den* (Haeseryn et al. 1997a, 72). Op deze manier onderscheiden zij zich van de zogeheten sterke werkwoorden die in het imperfectum gebruik van ablaut maken.

Zoals Szczepaniak (2011, 112) opmerkt, was de ontwikkeling en stabilisatie van het systeem van zwakke werkwoorden en van het gebruik van het dentaalsuffix al in de oudste fasen van alle Germaanse talen afgesloten. Dit werd bijvoorbeeld door verschillende runeninscripties ondersteund, zoals

de Gallehus-hoorns, ongeveer 400 na Christus, waar het woord *tawiðo*, het imperfectum van het werkwoord *maken*, oftewel *maakte*,⁶⁶ optreedt. Het Oudnederlands beschikt al over een stabiel systeem *macon - macoda - gemacot* (van den Toorn et al. 1997, 55), zoals het ook in het hedendaagse Nederlands *maken - maakte - gemaakt* bestaat. Voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkeling van het dentale suffix *-te* zie Hill (2004) of Kiparsky (2009).

Deze synthetische constructie van een stem maak en een suffix *-te* is een typisch voorbeeld van grammaticalisatie, namelijk een semantisch-functionele verandering, en van de navolgende formele ontwikkelingen volgens het patroon van Lehmann (1982 [2015]). Het wordt algemeen aangenomen dat het suffix *-te/-de* oorspronkelijk de verleden vorm van het Germaanse zelfstandige werkwoord **dōn/*dēn* met de betekenis van het hedendaagse *doen* was.

Zo reconstrueert Kiparsky (2009, 109) de drie fasen van de ontwikkeling van het werkwoord tellen als voorbeelden van drie fasen van een grammaticalisatie-process, d.w.z. een autonoom teken (71 a), een cliticum (71 b) en uiteindelijk een niet-autonoom suffix (71 c).

- (71) (a) [[*tal-i*] [*ðeðōm*]] zelfstandig werkwoord
 (b) [[*tal-i*] -*da*] cliticum
 (c) [*zel-i-t-a*] suffix

Dat deze ontwikkeling inderdaad plaatsvindt en niet een lege reconstructie is, wordt ook door het taalmateriaal uit de Gotische teksten bewezen. Hierin bleven in sommige vormen van het preteritum nog de oudere vormen van het oorspronkelijke Germaanse hulpwerkwoord *doen* zichtbaar.

Zo is bijvoorbeeld bij van Bree (1987, 38) de vorm *salbô-dedum* te zien, waar het suffix nog de niet gereduceerde vorm *-dedum* in plaats van het

⁶⁶ Het hele inschrift luidt *ek hlewagastiR holtingaR horna tawido* (von Polenz 1978, 25), d.w.z. *ik Hlewagastiz Holtijaz, maakte deze hoorn* (vertaling MK).

modernere *-da* heeft dat in de singularis *salbô-da* optreedt. Het zelfstandige werkwoord *doen* zelfs is, zoals Szczepaniak (2011, 115) vermeldt, in het Gotisch niet gedocumenteerd.

De situatie van de Oudnederlandse zwakke werkwoorden in het imperfectum wordt in (72 a) geïllustreerd (van den Toorn et al. 1997, 57). In het Middelnederlands (72 b) lijkt de conjugatie al grotendeels op de situatie in het moderne Nederlands (72 c).

- (72) (a) *ic macoda, wi macodon*
(b) *ic maecte, wi maecten*
(c) *ik maakte, wij maakten*

Aan de andere kant bleven in het Oudnederlands bij het zelfstandig werkwoord *duon*, ‘doen’, de oorspronkelijke vormen die tot het ontstaan van het dentale suffix leidden, langer onveranderd, zoals in (73) te zien is (van den Toorn et al. 1997, 58).

- (73) *he deda, sia dâdon*

Het grammaticalisatie-pad (3) in (§1.4) houdt voor de grammaticaliseerde elementen ook rekening met het geval dat de formele reductie van deze elementen te ver gaat en zij geheel verdwijnen.

Zowel in het Luxemburgs als ook in de zuidelijke varianten van het Duits is het inderdaad zo dat de grammaticaliseerde vorm van *doen* door analytische vormen zoals het perfectum vervangen wordt.

Dat kon gebeuren omdat het imperfectum oorspronkelijk, zoals ook in het hedendaagse Engels of Zweeds, een modale functie uitoefende. Daarom zijn de zinnen in (74 b) en (74 d) niet mogelijk met een bepaling van tijd in tegenstelling tot de zinnen in (74 a) en (74 c).

Daar waar het perfectum verdween of aan het verdwijnen is, zoals in sommige niet standaardvarianten van het Duits, kreeg het imperfectum de

oude temporele functie en werd tot een gelijkwaardige alternatief van het perfectum, zoals in (74 e), (74 f), (74 g) en (74 h).

- (74) (a) *I called him yesterday.*
(b) **I have called him yesterday.*
(c) *Igår arbetade jag inte.*
gisteren werkte ik niet
'Gisteren werkte ik niet.'
(d) **Igår har jag inte arbetad.*
gisteren heb ik niet gewerkt
'Gisteren heb ik niet gewerkt.'
(e) *Ich machte mir keine Sorgen.*
ik maakte me geen zorgen
'Ik maakte me geen zorgen.'
(f) *Ich habe mir keine Sorgen gemacht.*
ik heb me geen zorgen gemaakt
'Ik heb me geen zorgen gemaakt.'
(g) *Een week geleden studeerde ik nog niet.*
(h) *Een week geleden heb ik nog niet gestudeerd.*

In het Engels verdween bij sommige werkwoorden van het type *cut* of *put*, de uitgang *-ed* wegens fonologische redenen, zoals Szczepaniak (2011, 117) opmerkt. Waarschijnlijk om reden van de afbouw van het perfectum in de gesproken taal in het Duits worden ook, in plaats van de perfectum-vormen van het hulpwerkwoord in de voltooid verleden tijd (75 a), de imperfectum-vormen gebruikt, zoals in (75 b) te zien.⁶⁷ Gedetailleerd houden zich Litvinov & Radčenko (1998) met deze constructies in de Duitse literatuurtaal bezig.

⁶⁷ In sommige contexten is het gebruik van de constructie met het zogeheten dubbele perfectum zelfs noodzakelijk om een semantisch verschil te tonen.

Zo is bijvoorbeeld het verschil tussen de zinnen (i) en (ii) in aantoonende wijs duidelijk, d.w.z. het gaat om gelijktijdigheid in (i) en om voortijdigheid in (ii), maar dit verschil verdwijnt

- (75) (a) *Ich hatte das Buch schon gelesen.*
(b) *Ich habe das Buch schon gelesen gehabt.*

Een soortgelijke ontwikkeling als in het Duits is ook in de geschiedenis van het Nederlands te vinden. Dit zette zich echter in tegenstelling tot het Duits niet in het hedendaagse Nederlands door. Coussé (2008, 102) vindt meerdere voorbeelden van zulke constructies vanaf de late 15de tot de eerste helft van de 18de eeuw: *betalt heeft gehadt* in 1482 (76 a), *hadde gedient ende voldaeen gehadt* in 1561 (76 b) en *heeft geëffectueert gehadt* in 1735 (76 c). Deze voorbeelden zijn desondanks relatief schaars en beperkt tot een afgesloten periode.

- (76) (a) *dat Jan Pietersz als drapeniere Hüge Boll zijn volre betaelt heeft gehadt*
(b) *al en hadde hij off zij den tijt van de twee jaeren gheen meester gedient ende voldaeen gehadt*
(c) *hoe dat soodanigh geadmitteerden procureur heeft geëffectueert gehadt den eedt daertoe by de heeren borgemeesteren schepenen ende raedt geordonneert luydende als volght*

in irrealis, d.w.z. (iii) en (iv), zodra het dubbele perfectum zoals in (v) niet gebruikt wordt. Voor een gedetailleerde discussie zie Litvinov & Radčenko (1998) of Henning (1999).

- i. *Weil der Zug Verspätung hatte, trank er bereits einen Kaffee, als ich am Bahnhof ankam.*
- ii. *Weil der Zug Verspätung hatte, hatte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.*
- iii. *Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.*
- iv. *Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken, als ich am Bahnhof ankam.*
- v. *Wenn der Zug Verspätung gehabt hätte, hätte er bereits einen Kaffee getrunken gehabt, als ich am Bahnhof ankam.*

Het werkwoord *doen* functioneert ook in het moderne Nederlands als een hulpwerkwoord, zoals in het Germaans, voordat het tot een cliticum, respectievelijk tot een suffix veranderd werd. Her werkwoord *doen* werd namelijk als hulpwerkwoord van causaliteit (Haeseryn et al. 1997a, 46) samen met *laten* grammaticaliseerd, zoals in (77 a) getoond.

Daarnaast beschikt *doen* ook over andere functies, zoals de omschrijvende functie (77 b), waarbij het werkwoord met infinitief zonder te gecombineerd wordt (Haeseryn et al. 1997b, 1021). Deze functie van *doen* herinnert aan de functie van *do*-support in het Engels waar zulke constructies (77 c) de standaard zijn. Een soortgelijke functie volgens Haeseryn et al. (1997b, 1286) toont *doen* in (77 d), wat ook in het Duits (77 e) voorkomt.

- (77) (a) *Het doet me denken aan mijn jeugd.*
(b) *Doe jij vandaag stofzuigen?*
(c) *Do you Hoover also in the cellar?*
(d) *Bijten doet hij niet, hoor!*
(e) *Beißen tut er nicht.*

Zoals boven getoond werd, is het werkwoord *doen* in de ontwikkeling van de Germaanse talen een belangrijk middel om nieuwe informatie te kunnen coderen. Szczepaniak (2011, 112-113) constateert dat de zeer algemene betekenis van het werkwoord veroorzaakte dat dit werkwoord de ideale kandidaat voor grammaticalisatie was. Tegelijkertijd werd weer op de cyclus van synthetische en analytische constructies gewezen, wat de vraag met zich meebrengt of inderdaad synthetische structuren resultaten van analytische structuren zijn.

3.2.2 Analytische werkwoordelijke constructies

Aan het einde van de voorafgaande subsectie werd de vraag gesteld of de analytische constructies altijd de basis voor synthetische constructies

vormen (vgl. Givóns zinspreuk *today's morphology is yesterday's syntax*). In (§3.2.1) werd getoond dat minstens in het geval van het perfectum van de zwakke werkwoorden in de Germaanse talen het inderdaad zo was.

In deze subsectie worden nu andere analytische werkwoordelijke constructies onder de loep genomen om een vergelijking te maken. De constructies die in dit hoofdstuk worden behandeld, d.w.z. constructies met het hulpwerkwoord *hebben* en *zijn* en constructies met het hulpwerkwoord *worden*, hebben (nog) niet het stadium van een suffix bereikt zoals het bij het perfectum het geval was.

De oudste temporele uitdrukking in het Nederlands zijn de zogeheten sterke werkwoorden, die hun verleden tijd met behulp van ablaut, een verandering van een klinker, uitdrukken, zoals *komen - kwam - gekomen*.

De eerste innovatie van dit systeem kwam met het ontstaan van de zwakke werkwoorden met een dentaal suffix, zoals het in (§3.2.1) werd beschreven. Nu wordt de tweede innovatie van het systeem beschreven, het ontstaan van analytische vormen van het perfectum, zoals *dromen - hebben gedroomd*.

Deze constructies werden (Haspelmath 2001, 1495) zelfs als een van de unieke kenmerken van de Europese talen geïdentificeerd. In de literatuur heerst er weliswaar geen unanieme mening over het precieze verloop van de grammaticalisatie van perfectieve constructies, maar het is waarschijnlijk in het Oudnederlands (78 a) (van den Toorn et al. 1997, 62) of Oudhoogduits (78 b) (Szczeplaniak 2011, 131) in het geval van het Duits ontstaan, omdat het Gotisch alleen twee werkwoordelijke tijden bezat: presens en perfectum (van Bree 1987, 30). Volgens van den Toorn et al. (1997, 62) was het proces in de Middelnederlandse periode echter nog niet beëindigd.

- (78) (a) *Hebban olla uogala nestas hagunnan*
hebben alle vogels nesten begonnen
'Alle vogels zijn nesten begonnen'

- (b) *phigboum habeta sum giflanzotan, in sinemo*
 vijgenboom had als geplant in zijn
uuingarten
 wijngaard
 ‘iemand had een vijgenboom in zijn wijngaard geplant’

De hedendaagse analytische werkwoordelijke constructies met een voltooid deelwoord en een hulpwerkwoord waren oorspronkelijk waarschijnlijk combinaties van het werkwoord *hebben* of *zijn*⁶⁸ gevolgd door een object en een bepaling van gesteldheid (van der Horst 2008, 401). Het ging oorspronkelijk waarschijnlijk om bezittelijke constructies met een lexicaal werkwoord *hebben* zoals de hedendaagse constructies *ik heb [oftewel ik bezit] een gewassen auto* en dergelijke. Dat dit zo moest zijn, bewijzen, volgens van den Toorn et al. (1997, 62), gedocumenteerde zinnen uit het Middelnederlands, (79 a) en (79 b), waar nog niet ondubbelzinnig de betekenis van het perfectum is.

- (79) (a) *datti sijn swaert hadde verloren*
 dat hij zijn zwaard had verloren
 ‘dat hij zijn zwaard kwijt was’
- (b) *Sinen broeder..., dien hi hadde vercoren sere*
 zijn broeder die hij had bemind zeer
 ‘Zijn broeder die hij zeer liefhad.’

In sommige gevallen is deze ambiguïteit ook nog in het moderne Nederlands (80) te zien, waarop bijvoorbeeld van der Horst (2008, 402) wijst. De zin

⁶⁸ De problematiek van de keuze tussen het hulpwerkwoord *hebben* en *zijn* wordt in dit boek niet verder nagegaan. Er wordt alleen in dit verband op gewezen dat deze vraag gedetailleerd bijvoorbeeld in Haeseryn et al. (1997a, 73-82) behandeld wordt. Er zal ook nog worden toegevoegd dat ook de mogelijkheden van de keuze tussen de twee mogelijke hulpwerkwoorden in de loop van de tijd hebben veranderd, zodat sommige werkwoorden die oorspronkelijk *zijn* vereisten vandaag met *hebben* gecombineerd worden en vice versa (van der Horst 2008, 402-403). In het Engels en in de Scandinavische talen zette zich bijvoorbeeld bijna overal het werkwoord *hebben* als het standaard-hulpwerkwoord door.

heeft twee mogelijke lezingen: ten eerste dat de persoon in het verleden haar haar opstak of ten tweede dat de persoon haar haar nu in opgestoken toestand heeft.

(80) *Zij heeft het haar opgestoken.*

De geschiedenis van de perifrastische werkwoordelijke tijden volgt een traditioneel grammaticalisatie-pad, zoals het bijvoorbeeld bij Hopper (1991) en Heine (2003) beschreven werd.

Hopper (1991, 22) beschreef in zijn artikel vijf principes van grammaticalisatie: Ten eerste stratificatie, de co-existentie van meerdere mogelijkheden in een taal. Ten tweede divergentie, de onafhankelijke ontwikkeling van het oorspronkelijke talige teken en het gegrammaticaliseerde talige teken. Ten derde specialisatie, specialisatie van het gegrammaticaliseerde talige teken voor een bepaalde functie. Ten vierde persistentie, het voortleven van de oorspronkelijke eigenschappen van het niet gegrammaticaliseerde talige teken in het nieuw gegrammaticaliseerde talige teken. Ten vijfde decategorisatie, de overgang van een categorie, in dit geval van een zelfstandig werkwoord, tot een andere categorie, in dit geval de categorie van hulpwerkwoorden.

Zo werd het oorspronkelijk lexicale zelfstandig werkwoord tot een hulpwerkwoord gegrammaticaliseerd, dat in het taalsysteem enerzijds samen met het oorspronkelijke werkwoord en anderzijds met andere grammaticale mogelijkheden bestaat. De specialisatie van het gegrammaticaliseerde *hebben* bestaat daarin dat zich *hebben* in de functie van hulpwerkwoord van het perfectum tegen concurrenten zoals *eigen* doorzette, zoals de Oudhoogduitse voorbeelden (81 a), (81 b) en (81 c) uit Szczepaniak (2011, 134-135) tonen. De persistentie van het gegrammaticaliseerde werkwoord bestaat uiteindelijk in het feit dat het nog in de oude betekenis van ‘bezitten’ gebruikt kan worden.

- (81) (a) *waz er selbo hiar nu quit, thaz eigut ir*
 wat hij zelf hier nu zegt dat bezitten jullie
gehōrit
 gehoord
 ‘Wat hij zelf hier zegt, dat hebben jullie gehoord.’
- (b) *so wir eigun nu gisprochan*
 zoals wij bezitten nu gesproken
 ‘Zoals wij nu hebben gezegd.’
- (c) *vuir eigen gesundot*
 wij bezitten gezondigd
 ‘Wij hebben ons gezondigd.’

Zoals uit de vergelijking van (79 b) en de zinnen (81 a), (81 b) en (81 c) blijkt, generaliseerde zich de betekenis van het lexicale werkwoord *hebben* in de loop van de tijd, zodat het later niet alleen met concrete voorwerpen gecombineerd kan worden, maar ook met abstracta. Dit spreekt voor het semantische verbleken, vermindering van de semantische integriteit (§3.1) tijdens de grammaticalisatie.

Verdere ontwikkeling van het perfectum leidde tot een verschuiving van de oorspronkelijk, en in het Engels of Zweeds nog steeds, voornamelijk aspectuele functie tot een bijna uitsluitend temporele functie (Haeseryn et al. 1997a, 121-125), zoals in (56) werd getoond. Een ander soort verandering van de analytische werkwoordelijke constructies is later de vervanging van de synthetische vormen van het hulpwerkwoord door analytische vormen, waarop reeds in (78 b) voor het Oudhoogduits en voor het Middelnederlands (79 a) en Vroegnieuwlands (79 b) werd gewezen.

In de rest van dit hoofdstuk wordt nu kort een blik op de ontwikkeling van de analytische vormen van het passivum geworpen, dat tenminste formeel enkele overeenstemmingen met het perfectum aanwijst. Een van de parallellen met het perfectum is het feit dat het passief ook de ontwikkeling van synthetisch tot analytisch karakter doormaakte. Volgens van der Horst

(2008, 405) bezat het Gotisch een synthetisch passief. Synthetische lijdende vormen zijn nog regelmatig in het Zweeds (82 a) en (82 b) zoals in andere Scandinavische talen te vinden.

(82) (a) *Dörren öppnas.*
de deur wordt geopend
'De deur wordt geopend.'

(b) *Dörren öppnades.*
de deur werd geopend
'De deur werd geopend.'

De andere parallel met de ontwikkeling van het perfectum is het gebruik van hetzelfde hulpwerkwoord zijn. Zo werd volgens van der Horst (2008, 404) zowel in het Oudnederlands als ook in het Middelnederlands oorspronkelijk het hulpwerkwoord *zijn* gebruikt om passieve constructies te vormen, zoals *was gedient* in (83 a).

(83) (a) *Dus leidine met hem in di zale, daer hem was gedient wale.*

(b) *Alsoe galinus weit ende u tuijcht dat sanies daer in vergadert worde.*

De combinaties zoals *vergadert worde* (83 b) met het hulpwerkwoord *worden* nemen pas vanaf de 15de eeuw toe, hoewel zij al vroeger gedocumenteerd zijn.⁶⁹ Hierbij kwam het feit dat in het Nederlands (Haeseryn et al. 1997b, 959, 1403) in (84 a), (85 a) en in het Duits in (84 b), (85 b) dat zowel het hulpwerkwoord *zijn* als ook *worden* voor het vormen van het passivum gebruikt kunnen worden. In het Engels (84 c), (85 c) zette zich het hulpwerkwoord

⁶⁹ Voor de situatie in het Duits over de verhouding tussen *zijn* en *worden* als hulpwerkwoorden van het passief, geeft Szczepaniak (2011, 143) dat in het Oudhoogduits bijna 70% van de werkwoorden met *zijn* voorkwamen en alleen 30% met *worden*. In het Middelhoogduits is het gebruik van beide hulpwerkwoorden in evenwicht en voor het hedendaagse Duits constateert Szczepaniak de verhouding 25% tot 75% ten gunste van het hulpwerkwoord *worden*.

weorthan ‘worden’ niet door en het werkwoord *to be* werd gegeneraliseerd voor alle passieve constructies. Daarom moet het verschil tussen de perfectieve en imperfectieve betekenis van de constructie in plaats van het hulpwerkwoord door middel van een progressieve constructie *is being* in (84 c) worden uitgedrukt.

- (84) (a) *De auto wordt gerepareerd.*
(b) *Das Auto wird repariert.*
(c) *The car is being repaired.*
(d) *Bilen blir reparerad.*
de auto blijft gerepareerd
‘De auto wordt gerepareerd.’

Zowel in (84 d) als ook (85 d) is ter vergelijking nog een voorbeeld uit het Zweeds waar het werkwoord *bli* ‘blijven’ werd grammaticaliseerd om de imperfectieve betekenis van het passief naast de perfectieve betekenis van het hulpwerkwoord *vara* ‘zijn’ te coderen.

- (85) (a) *De auto is gerepareerd.*
(b) *Das Auto ist repariert.*
(c) *The car is repaired.*
(d) *Bilen är reparerad.*
de auto is gerepareerd
‘De auto is gerepareerd.’

Het ontstaan van de analytische werkwoordelijke constructies in de loop van de tijd, dat in dit hoofdstuk werd behandeld, illustreert aan de ene kant weer een van de vele grammaticalisatieprocessen in het Nederlands, die over het algemeen parallelle tendenties in alle Germaanse talen bewijst. Aan de andere kant echter tonen de individuele grammaticalisatieprocessen wezenlijke verschillen. In dit hoofdstuk werden geenszins alle mogelijkheden om passieve zinnen te vormen behandeld en degene die behandeld

zijn, werden ook niet in alle details beschreven. Deze subsectie was echter bedoeld als een schets van de ontwikkelingen van een autonoom lexicaal werkwoord tot een afhankelijk grammaticaal hulpwerkwoord tegen de achtergrond van de theorie van grammaticalisatie.

3.2.3 Modale hulpwerkwoorden

Het laatste deel van de sectie over grammaticalisatie in de verbale sfeer van de Nederlandse taal is de beschrijving van de ontwikkelingen van een bijzondere groep werkwoorden, van modale hulpwerkwoorden. Haeseryn et al. (1997a, 46) kent de volgende modale hulpwerkwoorden: *kunnen*, *moeten*, *(be)hoeven*, *mogen*, *willen*, *zullen*, *blijken*, *lijken*, *schijnen*, *heten*, *dunken*, *voorkomen* en *toeschijnen*.

Hier wordt nu het ontstaan van deze groep werkwoorden beschreven, voor de recente ontwikkelingen zie (§3.2) en Nuyts (2011; 2013). Zoals Van Ostaeyen & Nuyts (2004, 20) schrijven is er relatief weinig onderzoek gedaan met betrekking tot de synchrone en diachrone situatie van de modale hulpwerkwoorden in het Nederlands en de belangrijkste studies zijn bijvoorbeeld Duinhoven (1994) en Nuyts (1996; 2001, 228).

Voor een overzicht van de situatie van modale werkwoorden in andere Germaanse talen, vgl. Mortelmans, Boye & van der Auwera (2009). In verband met grammaticalisatie en in vergelijking met het systeem van het Duits en het Engels schrijven Van Ostaeyen & Nuyts (2004, 12) over het Nederlandse systeem van modale werkwoorden, dat het Nederlands wat betreft de graad van grammaticalisatie tussen de Engelse en de Duitse modale werkwoorden staat.

Voordat nu iets meer over de ontwikkeling van het Nederlandse systeem van modale hulpwerkwoorden wordt gezegd, worden nu een paar basisbegrippen met betrekking tot modaliteit kort ingevoerd. De twee belangrijkste noties in verband met modaliteit zijn de twee mogelijke soorten

modaliteit, te weten de OBJECTIEVE MODALITEIT EN EPISTEMISCHE MODALITEIT. Zoals de naam al zegt, wordt door objectieve modaliteit de objectieve mogelijkheden uitgedrukt. Het modale hulpwerkwoord *moeten* in de zin (86) uitgesproken worden in een context, wanneer een groep mensen erover spreekt, wie de afwas moet doen, heeft objectieve betekenis omdat de zin op objectieve feiten is gebaseerd. Als dezelfde zin echter een persoon gebruikt in de situatie dat deze persoon geluiden uit de keuken hoort en daarom denkt dat Piet de afwas moet doen, gaat het om epistemische modaliteit, d.w.z. de zin baseert zich niet op objectieve feiten maar op subjectieve oordelen van de spreker. Het verschil tussen de objectieve en epistemische (ook soms subjectieve) modaliteit wordt uit de omschrijvingen van de twee mogelijke lezingen van (87 a) in (87 b) duidelijk.

(86) *Piet moet de afwas doen.*

(87) (a) *Piet is nu aan de beurt om de afwas te doen.*

(b) *Ik ben me vrij zeker dat Piet de afwas doet.*

De mening die in de bovengenoemde literatuur gepresenteerd wordt, gaat ervan uit dat de evolutie van de modale werkwoorden een typisch voorbeeld van grammaticalisatie voorstelt. Duinhoven (1994) beargumenteert uitsluitend theoretisch en conceptueel en beschrijft de mogelijke wegen van een lexicaal werkwoord tot een modaal hulpwerkwoord, waarbij Nuyts (1996; 2001) met historische voorbeelden werkt die grotendeels het model van Duinhoven (1994) ondersteunen. Van Ostaeyen & Nuyts (2004, 21) presenteren hoe de werkwoorden *kunnen* 'mentale capaciteit hebben, kennen' (88 a), *mogen* 'sterk zijn' (88 b), *moeten* 'meten, de grenzen bepalen' (88 c), *zullen* 'iemand iets schuldig zijn' (88 d) hun modale betekenis kregen.

(88) (a) *kunnen* > dynamisch > deontisch > epistemisch

(b) *mogen* > dynamisch > deontisch > epistemisch

(c) *moeten* > dynamisch > deontisch > evidentieel

(d) *zullen* > deontisch > temporeel > epistemisch⁷⁰

Oorspronkelijk, in het Oudnederlands en de respectievelijke perioden van de andere Germaanse talen, hadden de modale werkwoorden een lexicale betekenis die volgens Van Ostaeyen & Nuyts (2004, 21) deels ook nog in de hedendaagse taal voorkomt zoals in (89 a) of (89 b).

(89) (a) *Hij kan Frans.*

(b) *Hij kan kunstjes met een bal.*

Als de tweede trap in de ontwikkeling kwam in het Middelnederlands het ontstaan van de objectieve modale functie van de hedendaagse modale werkwoorden. Deze fase werd zo gekarakteriseerd dat de oorspronkelijk autonome werkwoorden nu samen met een ander werkwoord optreden, dat door het modale werkwoord gemodificeerd wordt. In dezelfde tijd, d.w.z. in het Middelhoogduits, ontstond de objectieve modaliteit ook in het Duits, zoals Szczepaniak (2011, 168) toont. In (90 a) (Van Ostaeyen & Nuyts 2004, 123) wordt het werkwoord *conen* in de lexicale betekenis gebruikt, d.w.z. hier wordt het feit behandeld dat iemand die iets niet beheerst, iets niet kan. Daarentegen wordt in de Middelnederlandse zin in (90 b) (Van Ostaeyen & Nuyts 2004, 124) al hetzelfde werkwoord *conen* als een hulpwerkwoord gebruikt, in dit geval met het gemodificeerde hoofdwerkwoord *lopen* alleen geïmpliceerd.

⁷⁰ De drie soorten modaliteit gebruikt door Nuyts worden in Boogaart (2009, 213) geïllustreerd door de volgende drie Nederlandse zinnen waar het modale werkwoord *kunnen* gebruikt werd:

i. *Gedachten kun je niet lezen.*

ii. *Van mij kunt u rustig naar huis gaan.*

iii. *Kan dat ze hem ergens gevonden hebben?*

- (90) (a) *dat veel liede sijn die en geen latijn en*
 dat veel lieden zijn die NEG geen Latijn NEG
conen noch en verstaen
 kunnen noch NEG verstaan
 ‘dat er veel mensen zijn die geen Latijn kunnen spreken noch
 verstaan’
- (b) *si liep vore wat si conde*
 zij liep voor wat zij kon
 ‘zij liep vooruit zo goed als zij kon (lopen)’

In het Vroegnieuwnederlands ontwikkelt zich het modale systeem langzaam tot de huidige situatie en zo kunnen zinnen zoals (91) (Van Ostaeyen & Nuyts 2004, 163) gevonden worden, waar de spreker reeds zijn eigen subjectieve mening met behulp van de modale werkwoorden tot uiting brengt.

- (91) *'t kan sijn Mevrouw, dat gij wen gij u bruijgom*
 het kan zijn mevrouw dat u als u uw bruidegom
sie, Don Jan vergeten sult, en slijten u verdriet
 ziet Don Jan vergeten zult en slijten uw verdriet
 ‘het kan zijn mevrouw dat als u uw bruidegom ziet dat u Don Jan
 vergeten zult en uw verdriet verslijten zal’

Szczepaniak (2011, 165) illustreert de ontwikkeling van de modale hulpwerkwoorden met de drie soorten context van Diwald (2002), die in (§3.2) werd voorgesteld, de niet-typische context, de kritische context en de isoleerende context. Zo werd in het Middelnederlands de modale betekenis niet typisch en moest uit de context gehaald worden. In de loop van de tijd stabiliseerde zich deze niet-typische betekenis en een kritische context ontstond, die de modale lezing als favoriet heeft, maar de oorspronkelijke lezing nog toelaat en daarom ambigu blijft (86). Ten slotte wordt een constructie, in dit geval de modale lezing van de hedendaagse modale hulpwerkwoorden, zo stabiel dat alle andere contexten bijna uitgesloten zijn en de modale betekenis op deze manier van de andere geïsoleerd werd.

3.2.4 Progressieve constructies met *aan het*

Deze subsectie focust op de grammaticalisatie van de Nederlandse progressieve constructie met *aan het*. De nadruk wordt hier op het ontstaan van een systematisch middel om aspectuele betekenis uit te drukken. Daardoor wordt echter niet gezegd dat er in de Nederlandse taal geen andere mogelijkheden zijn om aspect aan te duiden. Naast de lexicale middelen zoals bezig zijn met en de constructie *aan het V zijn* beschikt het Nederlands nog bijvoorbeeld over de aspectuele duratieve constructie *zitten/lopen/liggen/staan + te + infinitief* die ook een voorbeeld van grammaticalisatie is. In dit geval wordt een lexicaal werkwoord tot een hulpwerkwoord gegrammaticaliseerd waardoor de oorspronkelijke betekenis van het gegeven werkwoord of verzwakt of helemaal verdwijnt. Een goede analyse van dit soort constructie presenteert bijvoorbeeld Lemmens (2005). Hij constateert dat er duidelijke verschillen tussen de individuele hulpwerkwoorden *zitten*, *liggen*, *staan*, *lopen* en *hangen* te identificeren zijn die met name aan de graad van verzwakking van hun oorspronkelijke lexicale betekenis toe te schrijven zijn. In het bijzonder is het volgens Lemmens waar in het geval van *hangen* (2005, 186) of *lopen* (2005, 212). Het hulpwerkwoord *lopen* komt vaak - maar niet altijd - in combinaties met werkwoorden voor die een beweging impliceren, zoals in (92).

(92) *Ze liepen de hele dag te sjouwen met kartonnen dozen.*

Uit het onderzoek van Lemmens (2005, 191) blijkt ook nog dat het werkwoord *zitten*, hoewel niet zo frequent als *staan*, wordt als het enige hulpwerkwoord van dit soort vaker aspectueel dan niet aspectueel gebruikt. Het is echter belangrijk om te onderstrepen dat zich in het Nederlands tot nu toe geen algemeen aspectueel hulpwerkwoord stabiliseerde en dat de keuze in hoge mate van de context afhankelijk is. Naast de evidente syntactische verschillen (Booij 2002, 306-313), onderscheidt nog zowel de hoge mate van variatie als ook de preciezere beschrijving van de handeling

de constructie met aan het en de constructie met *zitten, staan*, etc., zoals Lemmens (2005, 184) toont. Deze verschillen zijn in (93 a) en (93 b) te zien.

(93) (a) *Ik was aan het lezen. Ik was aan het wachten. Ik was aan het slapen.*

(b) *Ik zat te lezen. Ik stond te wachten. Ik lag te slapen.*

Aan de andere kant toont Lemmens (2005, 185) ook voorbeelden zoals (94) waar de activiteit door het hulpwerkwoord niet echt gepreciseerd wordt.

(94) *Wat zit ik hier toch rond te lopen?*

In de rest van deze sectie wordt de aandacht echter aan de progressieve constructie *aan het V zijn* besteed. Het Nederlands (Booij 2004; 2008) onderscheidt zich in dit opzicht niet van andere Germaanse talen, zoals het Duits (95 a) (Booij 2004, 98) of Afrikaans (95 b) (Booij 2008, 81). De situatie in het Afrikaans, een dochtertaal van het Nederlands, wordt in Breed & Brisard (2013) geanalyseerd. Hoewel het Duits (Szczepaniak 2011, 158-165) inderdaad over een soortgelijke constructie beschikt, behoort zij echter niet in tegenstelling tot het Nederlands tot de standaardtaal.⁷¹ Met verdere vergelijkingen van de Germaanse talen op basis van hun progressieve constructies hielden bijvoorbeeld Van Pottelberge (2004; 2005; 2007) en Krause (2002) zich gedetailleerd bezig.

(95) (a) *Ich war noch am Arbeiten.*
ik was nog aan het werken
'Ik was nog aan het werken.'

(b) *Sy is aan die weg-gaan.*
Zij is aan de weggaan
'Zij gaat weg.'

⁷¹ De positie van deze constructie in het Standaardhoogduits verandert relatief snel en zoals Szczepaniak (2011, 158) en Van Pottelberge (2004, 184) schrijven, dringt deze vorm langzaam niet alleen tot de geschreven taal door, maar ook tot leerboeken van Duits als een vreemde taal.

Zoals Szczepaniak (2011, 159) opmerkt, is de progressieve vorm in het Duits een compensatie van het verdwijnen van de aspectuele functies van het perfectum waarvan in (§3.2.2) sprake was. Dat is ook van toepassing op de situatie in het Nederlands. In tegenstelling tot het Engels, waar de progressieve vormen redelijk vrij met andere werkwoordelijke vormen gecombineerd kunnen worden, gelden in het Nederlands enkele beperkingen. Zo schrijft Booij (2004, 99) dat de handeling die door het werkwoord uitgedrukt wordt, een zekere duur moet hebben om voor de *aan het*-constructie in aanmerking te kunnen komen, zie de volgende voorbeelden.

- (96) (a) *Jan is aan het fietsen.*
- (b) *Jan is aan het eten.*
- (c) **Jan is aan het wonen in Amsterdam.*
- (d) **Jan is de finish aan het bereiken.*

De Nederlandse constructie kan ook, zoals Booij (2008, 84) toont, in vergelijking met het Engels (97 a), niet in passieve zinnen worden gebruikt (97 b).

- (97) (a) *The paper was being read.*
- (b) **De krant was aan het lezen geworden.*

Szczepaniak (2011, 160) zegt dat de constructies zoals de *aan het*-progressief oorspronkelijk een locatieve betekenis hadden en dat zij een typisch voorbeeld van grammaticalisatie zijn, dus een graduele ontwikkeling van een lexicale uitdrukking tot een grammaticale constructie. Van Pottelberge (2005, 173) schrijft aan de andere kant dat deze mening niet zeker is en dat de constructie waarschijnlijk al in het Middelnederlands (98 a) (Van Pottelberge 2005, 177) en Middelhoogduits (98 b) (Van Pottelberge 2005, 174) een progressieve betekenis had en daarom niet als een voorbeeld van grammaticalisatie in de traditionele zin kan gelden. Als het zo is, spreekt

Van Pottelberges argumentatie voor een geval van secundaire grammaticalisatie, d.w.z. de verdere ontwikkeling van een reeds grammaticaal talig teken.

- (98) (a) *Want doe alst was ant graken,*
want toen als het was aan het aanbreken van de dag
luudde hi zire clocken clanc ende in enen stilren
luidde hij zijn belgeluid en in een stiller
zanc.
gezang
‘Want toen de dag aanbrak, liet hij zijn belgeluid en een stiller
gezang weerklinken.’
- (b) *Fand wir king Philips, der am herausreiten*
vonden wij koning Philips die aan het uitrukken
was.
was
‘Wij vonden koning Philips, die aan het uitrukken was.’

Van Pottelberge (2005, 177) stelt verder vast dat ook in de 16de eeuw de constructie nog relatief schaars was en dat de vermoedelijke locatieve betekenis ontbreekt zoals het voorbeeld (99) toont.

- (99) *Als de sluijs aent loopen is can zij wel zoo veel*
als de sluis aan het lopen is kan zij wel zo veel
waters uijtloosen alsse verswellegen mach.
water weglaten als zij verzwelgen mag
‘Als de sluis werkt, kan hij zo veel water weglaten als hij
verzwelgen kan.’

Gebaseerd op de bovengenoemde voorbeelden en argumenten ziet Van Pottelberge (2005, 178) de oorsprong van de progressieve constructie met *aan het* in het Nederlands en met *am* in het Duits echter in de genominaliseerde infinitief dan in een locatieve constructie die voor het Engels⁷²

⁷² De oorsprong van de functioneel soortgelijke Engelse progressieve constructie van de soort *to be V-ing* zijn in de literatuur (Kranich 2010; Ziegeler 2006) ook relatief vaak

soms genoemd word naar het voorbeeld van *lopen* en *het lopen* (Booij 2004; 2008; Szczepaniak 2011). Hoewel de opinies over de oorsprong van de progressieve constructie met *aan het* in het Nederlands niet unaniem gedeeld worden, is het waar dat in het hedendaagse Nederlands de constructie grammaticaliseerd is en dat de constructie in plaats van lexicale uitdrukkingen gebruikt wordt om *aan te tonen* dat een handeling op het moment van het spreken wordt uitgevoerd.

- (100) (a) *Op dit moment is hij de krant aan het lezen.*
(b) *At the moment, he is reading the newspaper.*
(c) *Op dit moment leest hij de krant.*
(d) **At the moment, he reads the newspaper.*

Dat het zo is, wordt ook duidelijk door vergelijking met het Engels waar de grammaticalisatie verder blijkt te zijn. Waar in het Nederlands het niet-progressieve presens ook met lexicale middelen kan gecombineerd worden (100 c) om progressiviteit uit te drukken, is dat in het Engels (100 d) niet meer mogelijk. Zoals Van Pottelberge (2007, 127) schrijft kunnen in het Nederlands niet-progressieve vormen elke progressieve constructie met *aan het* vervangen.

3.2.5 Samenvatting

In deze sectie over grammaticalisatie in de verbale sfeer van het Nederlands werden enkele wezenlijke ontwikkelingen in de geschiedenis van de Nederlandse taal bediscussieerd: het ontstaan van het dentale suffix *-te/-de* bij

bediscussieerd en als een van de mogelijk bronnen van de hedendaagse constructie geldt ook een locatieve constructie. Hoewel in het Engels de locatieve basis van de constructie echter onwaarschijnlijk schijnt, blijft dit in het Nederlands en in Duits wel mogelijk. Voor de locatieve oorsprong van de constructie in het Nederlands en in het Duits spreekt vooral het nominale karakter van de constructie, terwijl in het Engels de constructie echter van werkwoordelijke natuur is.

de zogeheten zwakke werkwoorden (§3.3.1), het ontstaan van analytische werkwoordelijke constructies zoals het perfectum met de hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn*, en de analytische lijdende vorm (§3.2.2). Verder werd de ontwikkeling van een bijzondere soort hulpwerkwoorden, van de modale hulpwerkwoorden behandeld (§3.2.3). Ten slotte kwam het ontstaan van de progressieve constructie met *aan het* (§3.2.4) aan bod. Hoewel de meerderheid van de beschreven werkwoordelijke constructies analytisch zijn en in het algemeen de ontwikkeling van het Nederlands in de richting van analytische vormen gaat, werd aan de hand van de zogeheten zwakke werkwoorden getoond dat er ook ontwikkelingen in de tegenovergestelde richting te vinden zijn. Er werd ook aangetoond dat met betrekking tot de ontwikkelingen in de verbale sfeer het Nederlands te vergelijken is met andere Germaanse talen, die zich ook in dezelfde richting ontwikkelen.

3.3 Pragmatische sfeer

In wat volgt, wordt het ontstaan van talige tekens behandeld die niet altijd en niet automatisch tot grammatica worden gerekend. Er zal rede zijn van PRAGMATICALISATIE, d.w.z. de ontwikkeling die tot het ontstaan van discours markeerders en modale partikels leidt. Desalniettemin hebben dergelijke tekens toch een grammaticale functie. Zij zorgen voor het structureren van de samenhang tussen andere talige tekens. Met andere woorden: zij hebben een relationele betekenis die typerend is voor grammaticale talige tekens (Diewald 2010; 2011). Soms wordt pragmatisering als een type grammaticalisatie beschouwd (Diewald 2011), maar soms ook als een apart proces (Aijmer 1997). In feite wordt de term gebruikt om twee afzonderlijke processen aan te duiden hoewel er tot nu toe in de literatuur geen goede definitie van pragmatisering bestaat (Diewald 2011, 373).

Aan de andere kant ontkennen zelfs de taalwetenschappers die de ontwikkeling van DISCOURS MARKEERDERS als een onderdeel van grammaticalisatie zien, niet dat er tussen beide processen een aantal verschillen zijn. Terwijl het ontbreken van een prototypisch grammaticaal teken, bijvoorbeeld het hulpwerkwoord *heb* in de uitdrukking *ik heb gegeten*, een uitdrukking ongrammaticaal maakt, is dat niet het geval bij elementen in de pragmatische sfeer. Het ontbreken van de discours of modale markeerder *maar* in de volgende uitdrukking heeft niet hetzelfde effect in *maar ik heb gegeten*. Fraser (1988, 22) merkt in dit verband het volgende op:

[T]he absence of the Discourse Marker does not render a sentence ungrammatical and/or unintelligible. It does, however, remove a powerful clue about the commitment the speaker makes regarding the relationship between the current utterance and the prior discourse.

In dit boek wordt het proces van pragmatisering in lijn met Diewald (2011) als een speciaal soort grammaticalisatie geanalyseerd. Hoewel dit

proces absoluut op individuele aspecten⁷³ van grammaticalisatie verschilt, gaat het wel om een functioneel-semanticke verandering van een talig teken.

In relatie tot pragmaticalisatie wordt daarnaast vaak het begrip SUBJECTIFICATIE of INTERSUBJECTIFICATIE gebruikt. Subjectificatie kan volgens De Smet & Verstraete (2006, 365) gedefinieerd worden als een proces waarin een element of een constructie een nieuwe betekenis krijgt die alleen door het verwijzen naar het subject te interpreteren is. Als voorbeeld hiervan noemen De Smet & Verstraete (2006, 373) het Nederlandse bijvoeglijk naamwoord *leuk*. Oorspronkelijk (101 a) werd het woord gebruikt om een bepaalde temperatuur van water, d.i. zoals het moderne *lauw* ‘niet te heet en niet te koud’, aan te duiden. Later (101 b) werd deze betekenis uitgebreid zodat het woord ook in relatie tot personen voorkwam en de rustige natuur van een persoon uitdrukte. In (101 c) wordt het woord al in zijn hedendaagse betekenis gebruikt, d.w.z. als een positieve - subjectieve - beoordeling die niet uitsluitend betrekking heeft op personen.

- (101) (a) *Het wrijven van den huid met leuk water en zout ... is een oud en best geneesmiddel.*
- (b) *Een leuke Hollander zegt kalmpjes scherpe, spottende dingen, met een klein glimpje in zijn oog en een plooipte om zijn mond, en dan gaat hij weg, en om een hoekje, daar begint hij te grinniken in zijn ééntje.*
- (c) *Dát was een leuke verrassing!*

⁷³ Een van deze onderscheiden is bijvoorbeeld de ontwikkeling van de parameter structurele omvang. Zoals in (§1.5.4) beschreven werd, hebben enkele studies (Norde 2012) getoond dat zich deze parameter in de tegenovergestelde richting ontwikkelde als in Lehmanns parameter-model (Lehmann 1982 [2015, 2]) verwacht werd. De structurele omvang wordt namelijk groter dan bij de ontwikkeling van een vrij woord tot een suffix. De ontwikkeling van een vrij woord tot een modifier van een hele zin of van hele teksten, pragmaticalisatie dus, heeft hetzelfde uitgangspunt maar een tegenovergesteld eindpunt.

Een ander proces dat bijvoorbeeld door Traugott (2003) geschetst wordt als een vervolg op subjectificatie in een soort subjectificatie-pad (objectief > subjectief > intersubjectief), is intersubjectificatie. Dit proces houdt in dat een element of een constructie zo gebruikt wordt dat de betekenis alleen op basis van de interpretatie door de geadresseerde begrijpelijk wordt (Traugott 2003, 129; 2010, 34). Voor de interpretatie is samenwerking tussen de spreker en de ontvanger, oftewel de geadresseerde, nodig. En hoewel dit principe altijd aanwezig is in de menselijke taal, zoals ook Traugott (2003, 128) onderstreept, krijgt het een centrale positie door het proces van intersubjectificatie. Een voorbeeld van de intersubjectieve functie zijn de Nederlandse partikels, zoals *toch* in (102). De intersubjectiviteit van dit tussenwerpsel nodigt de ontvanger uit om te reageren, maar het draagt niet bij aan de objectieve betekenis van de zin. d.w.z.: het feit dat er een succes was, hangt niet af van de aan- of afwezigheid van het intersubjectieve woord.

(102) *Viel wel mee, toch?*

In dit boek is helaas geen ruimte voor een volledige theoretische discussie over de relatie tussen pragmaticalisatie en grammaticalisatie, de rol van pragmatische structuren in het grammaticale systeem en voor een discussie over de verhouding tussen subjectificatie en intersubjectificatie.

Een diepgaander debat over deze problematiek wordt bijvoorbeeld geboden door De Smet & Verstraete (2006), Nuyts (2012), Traugott (1989; 2010) of Diewald (2011; 2012).

Om tenminste een korte toelichting te geven over de relatie tussen pragmaticalisatie en grammaticalisatie wordt verwezen naar Degand & Simon-Vandenberghe (2011, 293). In hun artikel proberen de auteurs een simpel antwoord te geven op deze vraag. Zij concluderen dat grammaticalisatie „the best possible explanation for the developments described, on condition that grammar is given a wider sense” lijkt te zijn. Deze bre-

dere opvatting van de definitie van grammatica wordt bijvoorbeeld door Diewald (2011) aangehangen.

In de volgende subsecties worden vier casestudy's gepresenteerd die het proces van pragmaticalisatie in het Nederlands illustreren. In (§3.3.1) wordt de historische ontwikkeling van de markeerder *dus* behandeld en in (§3.3.2) wordt de ontwikkeling van verscheidene discours markeerders uit imperatieven beschreven.

3.3.1 Discours markeerder *dus*

In deze eerste subsectie wordt een blik geworpen op de diachronie van het pragmatische partikel *dus* waarbij de studies van Evers-Vermeul & Stukker (2003), Evers-Vermeul (2010) en van De Sutter (2010) als basis worden gebruikt. In de literatuur worden drie fasen in de ontwikkeling van *dus* geïdentificeerd. Ten eerste (103) de referentialiteit van *dus* in het Middelnederlands (Evers-Vermeul & Stukker 2003, 111).

(103) *Als Reinout dat sach dede hy wapenen alle die binnen den castele waren ende sat op Beyer ende sijn broeders saten op ander paerden: dus rede si int Fransche heer ende Reinout reet voer.*

‘Toen Reinout dat zag liet hij allen die binnen het kasteel waren bewapenen en ging op Beiaart zitten en zijn broedrs gingen op andere paarden zitten: zo reden ze in het Franse leger en Reinout reed voorop.’

Het kenmerk van de tweede fase (104) is het gebruik van *dus* voornamelijk als een causaal connectief in de 16de eeuw (Evers-Vermeul & Stukker 2003, 112).

(104) *Waar de kapel komt, is altijd feest, dus daar maak je prachtige dingen mee.*

Het gebruik van *dus* als discours markeerder (105) is dan typerend voor het moderne Nederlands van de 20ste eeuw (Evers-Vermeul & Stukker 2003, 130).

- (105) *Op het moment dat de eerste burger zich openlijk afvroeg wie de openingshandeling wilde verrichten, ging een groot aantal vingers de lucht in. Het werd dus Hilde Zoer.*

Zoals ook bij de ontwikkeling van andere uitdrukkingen, is de eerste trap van de grammaticalisatie van *dus* de verschuiving van de lexicale eenheid (103) naar een grammaticale - of tenminste relationele - betekenis (104).

Met betrekking tot de relationele betekenis van een partikel zoals *dus* spreekt Elffers (1992, 75) over de verschillende functies van *toch* en over het referentiegebied van deze markeerder. Als het referentiegebied, dat wil zeggen het kader waarin het partikel de referentiële functie uitoefent, beperkt is, ligt de betekenis dichterbij de objectieve betekenis van de zin waarin het partikel voorkomt.

Een voorbeeld hiervan biedt de zin (106 a) uit (Elffers 1992, 63). In het geval van een ruimer referentiekader (106 b) uit Elffers (1992, 70) wordt eerder de subjectieve waardering van de uiting door de spreker geaccentueerd.

- (106) (a) *Jan komt tóch.*

- (b) *Ik vind Kees en Willy toch zulke hartelijke mensen!*

De lexicale *dus* werd in de dertiende eeuw uitsluitend in de betekenis van 'op deze manier' anaforsch gebruikt (Evers-Vermeul & Stukker 2003, 130). Parallel daaraan is de zinsverbindende functie ontstaan zodat *dus* twee uitingen causaal met elkaar kan verbinden, zoals de voorbeelden (106 a) en (106 b) tonen. Dit betreft niet noodzakelijk alleen hele zinnen zoals (107 a) en (107 b) illustreren.⁷⁴

⁷⁴ Dit gebruik van het partikel *dus* herinnert ons aan de nieuwe functies van *omdat* en *want* in de vorm *goede, want dure sigaren*, zoals beschreven in (§3.1.3).

- (107) (a) *Een mondain, dus duur restaurant.*
(b) *Zijn hart slaat nog, dus hij is niet dood.*

De oorspronkelijke anaforische functie van *dus* is in het hedendaagse Nederlands niet meer aanwezig (108 a) en de functie van dit element werd door het partikel *aldus* (108 b) overgenomen.

- (108) (a) **De wedstrijd was een succes, dus de woordvoerder.*
(b) *De wedstrijd was een succes, aldus de woordvoerder*

De laatste stap in de ontwikkeling markeert volgens Evers-Vermeul & Stukker (2003, 130) de ontwikkeling in de 20ste eeuw.⁷⁵ In deze tijd ontwikkelde zich een nieuwe functie (105) van een discours markeerder. Het gebruik van dit partikel is subjectiever (subjectificatie) dan de twee andere functies (103) en (104) omdat de spreker door middel van dit innovatieve partikel *dus* zijn of haar eigen interpretatie van de tekst, de discours, geeft. In vergelijking hiermee is de causale functie van *dus* (107 a) of (107 b) minder subjectief omdat de relatie tussen beide taaluitingen voor alle sprekers toegankelijk is. De subjectieve interpretatie van de gepresenteerde informatie in (105) hoeft daarentegen niet voor alle sprekers duidelijk te zijn. In (109) parafraseert de spreker bijvoorbeeld de bekende informatie door het gebruik van *dus* (Evers-Vermeul 2010, 161).

- (109) *Hoe komt advertentie tot stand. De acquisitie zoekt adverteerders op, gaat winkeliers bij langs kledingzaken, meubelzaken, groentezaken, supermarkten etc. Ze vragen de teksten, wat dus in de advertentie moet komen te staan.*

⁷⁵ Haar bevindingen zijn door De Sutter (2010, 180) bekritiseerd omdat het niet duidelijk genoeg is wat precies DISCOURS MARKEERDER betekent. Hij maakt ons erop attent dat zelfs *dus* als verbinding van twee deelzinnen een rol voor het discours speelt. De causale relatie tussen twee uitingen kan volgens hem ook als structurering van het discours worden begrepen.

De drie beschreven fasen van de diachronie van *dus* zijn niet als drie afzonderlijke ontwikkelingen te interpreteren hoewel dat wel op die manier wordt uitgelegd. Zoals in dit boek al meerdere keren is benadrukt, speelt ambiguïteit altijd een belangrijke rol. Zo kon Evers-Vermeul (2010, 158) in alle door haar onderzochte tijdsperiodes nauwelijks eenduidige voorbeelden identificeren en stelt zij in plaats daarvan een serie van ambigue gevallen vast.

Naast het pure functionele perspectief (Evers-Vermeul 2010, 162-167) is de ontwikkeling van de syntactische eigenschappen van *dus* onder de loep genomen. Samenhangend met de cataforische functie van *dus*, zoals de voorbeelden in (110 a) en (110 b) tonen, die in het hedendaagse Nederlands niet meer bestaat en door *aldus* wordt uitgedrukt, is ook de bijbehorende plaats in de eerste van de twee door *dus* verbonden zinnen verloren gegaan. Evers-Vermeul (2010, 163) kon een dergelijke plaatsing van *dus* vanaf de 16de eeuw niet meer vinden.

(110) (a) *Die gigant wie lesent dus. Hi was lanc .x.*
 de reus wij lezen als volgt hij was lang 10
cubitus
 el
 ‘De reus, we lezen het als volgt: Hij was tien ellen lang.’

(b) *Want die wise man spriekt aldus. duo girigheid*
 want de wijs man spreekt als volgt doe gierigheid
van di. inde angst sal die laten.
 van je en angst zal je verlaten
 ‘Want de wijze man spreekt als volgt: Doe gierigheid van je en
 angst zal je verlaten.’

Ten slotte voert Evers-Vermeul (2010, 170-173) de retorische functies van *dus* aan die zij echter niet nader behandelt. Als voorbeeld hiervan toont zij Evers-Vermeul (2010, 163) de zin in (111) waarin het partikel in de zinsinitiële positie optreedt. Maar hoe zij met behulp van andere voorbeelden

kon tonen (zie ook de voorbeelden in deze subsectie), wordt *dus* normaliter echter in andere posities gebruikt.

(111) A: *Ik ben gisteren pas gekomen en ze vertrokken meteen naar hun buitenhuis.*

B: *Dus je bivakkeert daar helemaal alleen?*

Er worden twee mogelijke interpretaties (Evers-Vermeul 2010, 171) van dit gebruik van *dus* gegeven. Ten eerste kan de zinsinitiële positie de mogelijkheid voor spreker A blootleggen dat de conclusie van spreker B niet de enige is. Er wordt daardoor ruimte geboden aan andere interpretaties. Ten tweede bestaat de mogelijkheid *dus* in deze context als een soort markeerder van turn taking, van de volgende sprekersbeurt te interpreteren.

In deze subsectie is duidelijk geworden dat het partikel *dus* in de loop van de eeuwen sterk is veranderd. Dit is zelfs het geval als de discussie over de status van pragmaticalisatie en over de ontwikkelingen van discours markeerders in het kader van grammaticalisatie-studies buiten beschouwing gelaten wordt. Het voorbeeld van *dus* laat de eerder behandelde principes van grammaticalisatie duidelijk zien. Het gaat bijvoorbeeld om de specialisatie van grammaticale elementen die niet allemaal hun oorspronkelijke functie behouden. In het geval van *dus* was het de cataforische functie die aan het hedendaagse *aldus* werd overgelaten. Verder is bij de ontwikkeling van *dus* het stijgende subjectieve karakter van het teken te zien. Het cataforische of anaforische gebruik van het woord is objectief, terwijl *dus* gebruikt als een discours markeerder vaak op een subjectieve interpretatie van de spreker wordt gebaseerd. Van belang is in dit verband ook het feit dat de verschillende functies van een talig teken met elkaar co-existeren (LAYERING bij Hopper 1991), zoals *dus* in de functie van een connectief en een discours markeerder. Ten slotte toont de ontwikkeling van *dus* de verschuiving naar een (meer) relationeel, met andere woorden grammaticaal, karakter van het talige teken. Een dergelijke ontwikkeling

van een lexicaal woord *dus* naar een grammaticaal element *dus* correspondeert met de semantisch-functionele notie van grammaticalisatie die in dit boek beschreven wordt.

3.3.2 Van imperatieven tot discours markeerders

Nadat in de eerste subsectie een voorbeeld is beschreven van een discours markeerder die zich tot een bijwoord ontwikkelde, wordt in deze de aandacht gelegd op een alternatieve bron van discours partikels. De ontwikkeling van werkwoordelijke vormen, met name van imperatieven, tot discours structurerende elementen wordt behandeld. Zoals Van Olmen (2011, 1) opmerkt, werd aan dit soort processen in de, vooral Engelstalige, literatuur veel te weinig aandacht besteed hoewel dit fenomeen in Romaanse talen goed onderzocht is (vergelijkbaar met Van Olmen 2010, 224).

Normaliter wordt de gebiedende wijs van werkwoorden zoals *kijken* gebruikt om de aandacht van de hoorder op iets te richten. Een voorbeeld hiervan biedt de zin in (112) uit Van Olmen (2010, 225).

(112) *Kijk dat is Kahn ... Ook al wist je 't niet zie je dat het een Duitser is.*

In voorbeelden zoals (112) wordt de vorm van het werkwoord zo gebruikt dat de lexicale betekenis nog geheel aanwezig is en de bedoeling nog altijd is dat de hoorder iets ziet.

In een zin zoals (113 b) (Van Olmen 2010, 225) is aan de ene kant de lexicale betekenis ook nog present, maar aan de andere kant wordt het werkwoord metaforisch gebruikt. Zo verschuift de fysieke betekenis van *kijken* in (112) naar een meer abstracte interpretatie in (113 a). De betekenis van *kijken* in de voorbeelden van het type (113 b) of (113 c) kunnen volgens Van Olmen (2010, 227) best als synoniemen tot de werkwoorden *herinneren* of *denken aan* worden gelezen.

- (113) (a) *Kijk uit.*
 (b) *Ik mag toch vinden dat deze plaat gewoon niet goed genoeg is. Dream Theatre kan beter. Kijk maar naar wat ze op Train of Thought hebben gedaan.*
 (c) *Kijk maar wat er de laatste jaren gebeurd is.*

In andere contexten wordt een ambigue positie zichtbaar waarin de lexicale interpretatie van het werkwoord nog steeds mogelijk is, maar tegelijkertijd is er ook de mogelijkheid van een pragmatische lezing van het woord. Zo kan het werkwoord *kijken* in (114) als een bevel worden opgevat om te kijken naar de spullen van de spreker of als een discours markeerder begrepen worden. Op deze manier kan de spreker bijvoorbeeld de hoorder erop attenderen. De tweede mogelijke interpretatie wordt volgens Van Olmen (2010, 225) door het gebruik van *joh* en dergelijke formuleringen versterkt.

- (114) *Kijk Koos joh ik zie hier wat uh spul voor me liggen ... en daar wil ik gewoon één deal van maken.*

Van Olmen (2010, 229) constateert dat het partikel *kijk* vaak op de eerste positie van een zin of een taaluiting gebruikt wordt om belangrijke informatie te signaleren, zoals in (115 a). De discoursfunctie van *kijk* wordt hier duidelijk door de volgende stap in de uiting wanneer de spreker met *ik denk* zijn of haar redenering uitlegt. Tot dezelfde conclusie komt De Vriendt (1995, 155). Hij stelt vast dat vragen die volgen op de discours markeeders, zoals *kijk*, retorisch zijn zoals in (115 b) en het persoonlijke perspectief van de spreker reflecteren.

- (115) (a) *Nee dus je kunt niet zien aan wie die 't allemaal stuurt ... en kijk ik denk als je zo'n mailtje duizend keer rondstuurt dat er misschien allicht één of twee mensen zijn die reageren.*
 (b) *Kijk wat is duur? Om daar 'ns mee te beginnen.*

Voor het Nederlands identificeert Van Olmen (2010) nog twee andere functies van *kijk*. Ten eerste (2010, 230) als een floor-keeping-markeerder (116 a) en ten tweede in de zinsfinale-positie als een retrospectief partikel in (116 b) en (116 c).

In (116 a) aarzelt de spreker en weet hij of zij waarschijnlijk niet precies wat hij of zij wil zeggen. Door het gebruik van *kijk* probeert hij of zij een beetje tijd te winnen om zijn beurt in het gesprek niet te verliezen. In tegenstelling tot voorbeelden zoals (115 a) of (115 b) introduceert het gebruik van *kijk* in (116 b) of (116 c) geen nieuwe informatie, maar reflecteert het op al bekende feiten. In (116 b) uit Van Olmen (2010, 231) drukt de spreker door *kijk* zijn of haar verrassing uit over de pas gekregen boodschap. In (116 c) uit Van Olmen (2010, 231) wordt *kijk* gebruikt om te signaleren dat de hoorder werktuigelijk naar de spreker luistert en het woord functioneert op deze manier als een aansporing voor de gesprekspartner om verder te spreken. Het partikel *kijk* wordt hier met de interjectie *mm-hu* vergelijkbaar die later in het gesprek voorkomt. Beide voorbeelden betuigen uitstekend het subjectieve perspectief van de spreker ten opzichte van de uitingen.

(116) (a) *Dus ik wil uh kijk als ik een uh netto transactie zou moeten doen dat uh dat zein we dan toch niet zitten.*

(b) A: *'t Is aanstaande dinsdag?*

B: *Ja.*

A: *Aanstaande disdang al? Oh kijk.*

(c) A: *Die heeft ze mooi in de kamer staan.*

B: *Oh.*

A: *Heeft ze op een mooi tafelke staan ... En Jozef die is gesneuveld.*

B: *Ja kijk.*

A: *En daar heeft ze 't kopke van heeft ze in een bloempot gezet...*

Heb je dat niet gezien? Daar heeft ze 't nog over gehad. Die bloem is gauw uitgebloeid. Zie de dat?

B: *Mm-hu.*

Van Olmen (2010, 241) zegt niets in betrekking tot de vraag die in (§3.3) is beschreven: in hoeverre laat zich de ontwikkeling van discours partikels in termen van grammaticalisatie beschrijven?

Hij wilde geen kant kiezen in de discussie of pragmaticalisatie als een onderdeel van grammaticalisatie gezien moet worden (Diewald 2011) of als een aparte ontwikkeling los van grammaticalisatie (Aijmer 1997). Daarentegen probeert hij (Van Olmen 2010, 238-241) in het geval van *kijk* de zes parameters van Lehmann (1982 [2015]) te operationaliseren en concludeert dat deze slechts gedeeltelijk van toepassing zijn. In het bijzonder noemt hij (Van Olmen 2010, 239) de volgende feiten: *kijk* wordt niet fonetisch veranderd, maar wel gedeseantiseerd (vergelijkbaar met de parameter van integriteit in §1.5.1), *kijk* als een discours markeerder wordt samen met andere vergelijkbare partikels zoals *luister*, *wel* of *wacht* gegroepeerd (vergelijkbaar met de parameter van paradigmaticiteit in §1.5.2) en de positie van *kijk* wordt in enkele functies van het partikel gevestigd (vergelijkbaar met de parameter van syntagmatische variabiliteit in §1.5.6).

De rest van de parameters kan niet worden gebruikt om de ontwikkeling van het discours markeerder *kijk* te beschrijven: het partikel is niet verplichtend (vergelijkbaar met de parameter van paradigmatische variabiliteit in §1.5.3), de structurele omvang van *kijk* wordt eerder groter dan kleiner (vergelijkbaar met de parameter van structurele omvang in §1.5.4) en de syntagmatische verbondenheid (vergelijkbaar met de parameter van syntagmatische verbondenheid in §1.5.5) van *kijk* blijft onveranderd in vergelijking met de lexicale oorsprong van het partikel.

Verder toont de ontwikkeling van *kijk* de kenmerken van grammaticalisatie. In de functie van een discours markeerder wordt *kijk* bijvoorbeeld gedecategoriseerd. Het verliest daardoor de status van een werkwoord en

wordt in de nieuwe subjectieve pragmatische functie geconventionaliseerd, zoals ook Van Olmen (2010, 240) opmerkt.

Zoals reeds geconstateerd is, wordt het ontstaan van nieuwe pragmatische markeerders in dit geval onder GRAMMATICALISATIE geschaard zoals ook Diewald (2011) doet. GRAMMATICA wordt als een breed scala aan middelen opgevat om het discours te structureren. Op deze manier kunnen discours markeerders zonder problemen naast verschillende morfologische talige tekens met dezelfde theoretische middelen worden beschreven.

3.3.3 Samenvatting

In de twee voorgaande subsecties is de ontwikkeling van pragmatische markeerders in het kader van grammaticalisatie behandeld. De visie op het ontstaan van discours markeerders als parallel met het ontstaan van grammatische affixen wordt in de literatuur niet altijd gedeeld, zoals door de discussie in (§3.3) en de concrete behandeling van *kijk* in (§3.3.2) is aangetoond. Hoewel voor deze processen soms een apart begrip PRAGMATICALISATIE gebruikt wordt om aan te geven dat deze ontwikkeling andere principes heeft dan GRAMMATICALISATIE, wordt hier geclaimd dat het ontstaan van pragmatische middelen in een taal wel als een soort grammaticalisatie gezien kan worden.

Om dit standpunt te illustreren, zijn twee voorbeelden van discours markeerders in de pragmatische sfeer van de Nederlandse taal belicht. Ten eerste is in (§3.3.1) de ontwikkeling van het bijwoord *dus* tot het partikel *dus* behandeld. Ten tweede is in (§3.3.2) de grammaticalisatie van een werkwoordelijke vorm tot een discours markeerder onder de loep genomen. Net als in de nominale (§3.1) en verbale sferen (§3.2) van het Nederlands, wordt hier het toewijzen van een functie aan een lexicaal teken beschreven. Dit type semantisch-functionele verandering van een talig element wordt in dit boek als een centraal kenmerk van grammaticalisatie gezien.

Hoofdstuk 4

Concluderende opmerkingen

Op de voorafgaande pagina's was de aandacht geconcentreerd op een thema, op grammaticalisatie waarbij dit onderwerp vanuit drie verschillende perspectieven bediscussieerd werd.

Het eerste hoofdstuk hield zich met grammaticalisatie-studies bezig en bood een overzicht van de belangrijkste etappen van het wetenschappelijk onderzoek van grammaticalisatie. De drie wezenlijke stadiën van ongeveer honderd jaar taalkundige literatuur over grammaticalisatieprocessen werden door het werk van drie belangrijke linguïsten gemarkeerd: Antoine Meillet, Jerzy Kuryłowicz en Christian Lehmann. Deze drie personages symboliseren ook de drie tijdperken van de moderne taalkunde: de negentiende eeuw tot en met het verspreiden van het structuralisme, de eerste helft van de 20ste eeuw en de achteruitgang van de historische linguïstiek en ten slotte de nieuwe bloei daarvan. Terwijl Meillet als de grondlegger van grammaticalisatie-studies geldt en als de persoon gezien wordt die de

term zelf muntte, speelt Kuryłowicz een rol van een stadhouder. Hij staat hier als iemand die daartoe bijdroeg dat het thema niet in de vergetelheid raakte en dat het theoretische kader van grammaticalisatie-studies ook in de tijd van structuralisme werd verder ontwikkeld. De laatste van het drietal, Christian Lehmann, werd hier als iemand gezien die vanaf de jaren tachtig een centrale rol bij het herontdekken van grammaticalisatie voor de mainstream-taalwetenschap speelde.

Waar het eerste hoofdstuk eindigde, begint het tweede. Maar de nadruk lag hier meer op de positie van grammaticalisatie-studies in de moderne taalwetenschap en op de bijdrage van de studie van grammaticalisatie tot de ontwikkeling van het moderne denken over taalverandering.

Onder andere werd hier getoond hoe in het kader van constructie-grammatica verschillende grammaticalisatieprocessen kunnen gemodelleerd worden. Een wezenlijk deel van dit hoofdstuk stelde verder nog de discussie van het evolutionaire karakter van grammaticalisatie en van taalverandering in het algemeen voor. In samenhang daarmee werd op de algemene evolutionaire principes attent gemaakt voor alle emergente systemen en daarom ook voor de menselijke taal van toepassing zijn. Niet minder belangrijk was in de context van dit hoofdstuk de kwestie van de natuur van grammaticalisatie in verband met de vraag naar de relatie van primaire en secundaire grammaticalisatie.

Er werd geargumenteerd dat in de meeste teksten over grammaticalisatie de formele en de functionele perspectieven samenvallen wat als gevolg een vertekende waarneming van grammaticalisatieprocessen heeft. Symptomatisch hiervoor zijn de zogenoemde grammaticalisatie-padden die de ontwikkeling van een vrij (lexicaal) woord tot een niet-zelfstandig (grammaticaal) affix presenteren. Het probleem waarop in attent werd gemaakt was het vermengen van het formele niveau, d.w.z. de ontwikkeling van een vrij woord tot een affix, met het functionele niveau, d.w.z. de ontwikkeling van een lexicaal tot een grammaticaal element. Hoewel het

ontegengesteld waar is dat de ontwikkeling van een grammaticale functie vaak met bepaalde fonologische processen gepaard gaat, is het helemaal niet noodzakelijk zoals met behulp van enkele voorbeelden werd getoond. Daarom werd nadrukkelijk gepleit om GRAMMATICALISATIE uitsluitend tot de functionele verandering te beperken.

Nadat de theoretische aspecten van grammaticalisatie-studies in de twee eerste hoofdstukken bediscussieerd waren, konden op basis van dat fundament in het derde hoofdstuk enkele concrete voorbeelden van grammaticalisatieprocessen in het Nederlands voorgesteld. Er waren drie casestudy's over processen in de nominale sfeer, drie casestudy's over ontwikkelingen in de verbale sfeer en twee casestudy's over grammaticalisatieprocessen in het domein van het discours gepresenteerd. Doel was de talrijke verschuivingen in het grammaticale systeem van het Nederlands te tonen die ertoe leidden dat de Nederlandse grammatica de huidige vorm bezit.

Bijvoorbeeld werd de ontwikkeling van de Nederlandse ontkenning of het ontstaan van het moderne systeem van lidwoorden geschetst die enkele van de opvallendste innovaties in de naamwoordelijke sfeer illustre- ren. Verder werd de weg beschreven tot de hedendaagse mogelijkheden aspectualiteit en modaliteit in het Nederlands uit te drukken en ten slotte wordt ook het ontstaan geanalyseerd van een paar partikels waarmee het discours kan worden gestructureerd.

Wat het laatste punt, d.w.z. het ontstaan van discours markeerders, betreft, lopen de meningen van taalkundigen echter uiteen. Er heerst onenigheid over de vraag naar de status van discours markeerders. Maken ze naast grammaticaal affixen en analytische constructies ook een deel van de grammatica van een taal uit of moeten zij als aparte structuren in de taal gezien worden? Opbouwend op de functionele opvatting van grammaticalisatie die in dit boek verdedigd wordt, worden ook discours markeerders als resultaten van grammaticalisatie geanalyseerd. Op deze

manier wordt, ten minste impliciet, voor een brede definitie van grammatica geargumenteed die alle mogelijkheden bevat die de sprekers hebben om hun uitingen te structureren.

Altijd als het zinvol was, werd de situatie in het Nederlands met de situatie in andere Germaanse talen in vergelijking getrokken zodat op deze manier de Nederlandse grammatica in een bredere context kan worden geplaatst. Zo ontstond een plastisch beeld van het Nederlands dat toont aan de ene kant wat in het Nederlands niet gebeurde maar in andere talen wel en aan de andere kant konden op deze manier de potentiële mogelijkheden voor toekomstige ontwikkelingen in het Nederlands geïllustreerd worden.

Summary

This publication provides a general introduction to the study of grammaticalisation, which is understood here as the development of novel grammatical structures from either lexical or grammatical material. The aim of this book is twofold - to provide theoretical insight into the nature of grammaticalisation as well as related phenomena and to present a number of case studies of these processes in the history of the Dutch language.

In the first part, I present a concise review of the history of grammaticalisation research. I show how the current approaches have been built upon the results of the traditional historical linguistics of the 19th century. This section of the book ends with a critical discussion of the parametric model of grammatical change, which has gradually become the standard model for approaching grammaticalisation. I criticise the fact that the parametric model combines both formal and functional levels of the linguistic sign. Instead, I advocate considering only the functional level to better understand grammaticalisation.

The second part looks at grammaticalisation in light of some recent trends in linguistics, such as the growing importance of construction grammar or the application of evolutionary principles. First, I discuss the position of grammaticalisation within the constructionist framework. Although I admit that construction grammar does offer a handy tool for analysing

grammatical structures, I also point out that some of the issues with which the traditional grammaticalisation research struggled remain unaddressed. Second, I examine the relationship between primary and secondary grammaticalisation. I do not share the view that these two are consecutive processes, as is often claimed. Based on the consequent division of form and function, I question the usefulness of secondary grammaticalisation. Third, after briefly introducing the notion of biological exaptation, I take a closer look at its position in historical linguistics. Looking at some examples from the literature, I point out some inconsistencies in its definition and conclude that exaptation could be useful, but only when very strictly defined. A very broad definition would render the notion impractical. Lastly, taking the exaptation debate as a starting point, I discuss grammaticalisation and language (change) in general from the point of view of evolutionary theory.

The final part of the book offers ten short case studies covering various developments in the nominal, verbal, and pragmatic domain of Dutch grammar. This section of the book provides examples of how grammaticalisation changes the grammar system of a language, in this case Dutch. The case studies illustrate the typological change that the Dutch language has undergone - from the mainly synthetic character of Old Dutch to the predominantly analytical nature of contemporary Dutch. To make these changes even more visible, I compare them to those in other Germanic languages, such as Afrikaans, English, German, and Swedish. Among other historical changes, I take a closer look at the spread of the so-called weak verb forms during the Germanic period, the rise of the Dutch article system, the formation of the Dutch progressive construction, the origins of the Dutch system of modal auxiliaries, and the development of new discourse markers.

Bibliografie

- Aijmer, Karin. 1997. I think - An English modal particle. In Toril Swan & Olaf J. Westvik (eds.), *Modality in Germanic languages: Historical and comparative perspectives*, 1–48. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Alter, Stephen G. 1999. *Darwinism and the linguistic image*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- Andersen, Henning. 2001. Actualization and the (uni)directionality of change. In Henning Andersen (ed.), *Actualization*, 225–248. Amsterdam: John Benjamins.
- Andersen, Henning. 2005. Review of Joseph and Janda (2003). *Diachronica* 22(1). 155–176.
- Andersen, Henning. 2006a. Grammmation, regrammmation, and degrammmation: Tense loss in Russian. *Diachronica* 23(2). 231–258.
- Andersen, Henning. 2006b. Synchrony, diachrony, and evolution. In Ole Nedergaard Thomsen (ed.), *Competing models of linguistic change. Evolution and beyond*, 59–90. Amsterdam: John Benjamins.
- Andersen, Henning. 2008. Grammmaticalization in a speaker-oriented theory of change. In Thórhallur Eythórssón (ed.), *Grammmatical change and linguistic theory. The Rosendal papers*, 11–44. Amsterdam: John Benjamins.

- Arens, Hans. 1969. *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. Freiburg: K. Alber.
- Askedal, John Ole. 2008. 'Degrammaticalization' versus typology. Reflections on a strained relationship. In Thórhallur Eythórsson (ed.), *Grammatical change and linguistic theory. The Rosendal papers*, 45–79. Amsterdam: John Benjamins.
- Batllori, Montserrat, Maria-Luïsa Hernanz, Carme Picallo & Francesc Roca (eds.). 2005. *Grammaticalization and parametric variation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bisang, Walter. 2004. Grammaticalization without coevolution of form and meaning: The case of tense-aspect-modality in East and mainland Southeast Asia. In Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann & Björn Wiemer (eds.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*, 109–138. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Blom, Corrien & Geert Booij. 2003. The diachrony of complex predicates in Dutch: A case study in grammaticalization. *Acta Linguistica Hungarica* 50. 61–91.
- Boogaart, Rony. 2009. Semantics and pragmatics in construction grammar. In Alexander Bergs & Gabriele Diewald (eds.), *Context and constructions*, 213–241. Amsterdam: John Benjamins.
- Booij, Geert. 2002. Constructional idioms, morphology, and the Dutch lexicon. *Journal of Germanic Linguistics* 14(4). 301–329.
- Booij, Geert. 2004. De aan-het-infinitief-constructie in het Nederlands. In Johan de Caluwe, Georges de Schutter, Magda Devos & Jacques van Keymeulen (eds.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, 97–106. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde, Rijksuniversiteit Gent.

- Booij, Geert. 2008. Constructional idioms as products of linguistic change: The *aan het* + infinitive construction in Dutch. In Alexander Bergs & Gabriele Diewald (eds.), *Constructions and language change*, 81–106. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Booij, Geert. 2010. *Construction morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij, Geert & Matthias Hüning. 2013. Affixoids and constructional idioms. In Ronny Boogaart, Timothy Coleman & Gijsbert Rutten (eds.), *Extending the scope of construction-based grammar*, 77–105. Berlin: De Gruyter.
- Bopp, Franz. 1816. *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt am Main: K. J. Windischmann.
- Börjars, Kersti. 2003. Morphological status and (de)grammaticalisation: The Swedish possessive. *Nordic Journal of Linguistics* 26(02). 133–163. doi:10.1017/.
- Boye, Kasper & Peter Harder. 2012. A usage-based theory of grammatical status and grammaticalization. *Language* 88(1). 1–44.
- Breban, Tine. 2014. What is secondary grammaticalization? Trying to see the wood for the trees in a confusion of interpretations. *Folia Linguistica* 48(2). 469–502.
- Breban, Tine. 2015. Refining secondary grammaticalization by looking at subprocesses of change. *Language Sciences* 47. 161–171.
- Breban, Tine & Svenja Kranich (eds.). 2015. *What happens after grammaticalization? Secondary grammaticalization and other late stage processes*. Speciaal nummer van *Language Sciences*, 47 (2).

- Breed, Adri & Frank Brisard. 2013. Periphrastic progressive constructions in Afrikaans and Dutch: A comparison. Gepresenteerd op A German Sandwich 2013. Dutch between English and German. A Comparative Linguistic Conference. Katholieke Universiteit Leuven: Department of Linguistics. 11-12 januari 2013.
- Brinton, Laurel & Dieter Stein. 1995. Functional renewal. In Henning Andersen (ed.), *Historical linguistics 1993. Selected papers from the 11th International Conference of Historical Linguistics, ucla*, 33-47. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan L. 2011. Usage-based theory and grammaticalization. In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 69-79. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan L. & Paul J. Hopper (eds.). 2001. *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam: John Benjamins.
- Campbell, Lyle (ed.). 2001a. *Grammaticalization: A critical assessment*. Speciaal nummer van Language Sciences, 23 (2-3).
- Campbell, Lyle. 2001b. What's wrong with grammaticalization? *Language Sciences* 23(2-3). 113-161.
- Campbell, Lyle & Richard Janda. 2001. Conceptions of grammaticalization and their problems. *Language Sciences* 23(2-3). 93-112.
- Chomsky, Noam. 2000. *New horizons in the study of language and mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam. 2002. *On nature and language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Comrie, Bernard. 1980. Morphology and word order reconstruction: Problems and prospects. In Jacek Frisiak (ed.), *Historical morphology*, 83–96. The Hague: Mouton.
- Corbett, Greville G. 2006. *Features*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coussé, Evie. 2008. *Motivaties voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordvolgorde in het Nederlands*. Gent: Universiteit Gent. Doctoraalscriptie.
- Coussé, Evie. 2010. Grammaticalisatie in de ambtelijke formule ‘zoals voorzeid is’. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 126. 20–33.
- Coussé, Evie. 2013. The grammaticalization of the have perfect in Dutch - a corpus study of contextual extension and semantic generalization. *Language Sciences* 36(March). 103–112.
- Croft, William. 2000. *Explaining language change: An evolutionary approach*. Harlow: Longman.
- Croft, William. 2001. *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Dahl, Östen. 1979. Typology of sentence negation. *Linguistics* 17. 79–106.
- Dahl, Östen. 2001a. Grammaticalization and the life cycles of constructions. *RASK - Internationalt Tidsskrift for Sprog och Kommunikation* 14. 91–134.
- Dahl, Östen. 2001b. Inflationary effects in language and elsewhere. In Joan L. Bybee & Paul J. Hopper (eds.), *Frequency and the emergence of linguistic structure*, 471–481. Amsterdam: John Benjamins.
- Dahl, Östen. 2004. *The growth and maintenance of linguistic complexity*. Amsterdam: John Benjamins.

- Darwin, Charles. 1859. *On the origins of species: By means of natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life*. London: John Murray.
- Darwin, Charles. 1871. *The descent of man and selection in relation to sex*. London: John Murray.
- Darwin, Charles. 2006. *On the origins of species: By means of natural selection or the preservation of favoured races in the struggle for life*. Mineola, NY: Dover Publications. Herdruk van Darwin, Charles. 1859.
- Darwin, Charles. 2013. *The descent of man and selection in relation to sex*. Ware: Wordsworth. Herdruk van Darwin, Charles. 1871.
- Dawkins, Richard. 1976. *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press.
- Dawkins, Richard. 2006. *The selfish gene*. Oxford: Oxford University Press. Oplage ter gelegenheid van het 30ste jubileum.
- De Cuyper, Ludovic. 2005. Exploring exaptation in language change. *Folia Linguistica Historica* 26. 13–26.
- De Smet, Hendrik & Jean-Christophe Verstraete. 2006. Coming to terms with subjectivity. *Cognitive Linguistics* 17(3). 365–392.
- De Sutter, Gert. 2010. Dus (dus) is (dus) een accessibility marker (dus)? *Nederlandse Taalkunde* 15(2). 176–181.
- De Vriendt, Sera. 1995. Kom, kijk, zeg als interjunctie. In Sera De Vriendt (ed.), *Van geen kleintje verwaard: Essays over nederlandse taalwetenschap*, 151–159. Brussel: Vrije Universiteit Brussel Press.
- Degand, Liesbeth & Anne-Marie Simon-Vandenberg. 2011. Introduction: Grammaticalization and (inter)subjectification of discourse markers. *Linguistics* 49(2). 287–294.

- Detges, Ulrich & Richard Waltereit. 2002. Grammaticalization vs. reanalysis: A semantic-pragmatic account of functional change in grammar. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 21(2). 151–195.
- Deumert, Ana. 2004. *Language standardization and language change. the dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam: John Benjamins.
- Diewald, Gabriele. 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer & Gabrielle Diewald (eds.), *New reflections on grammaticalization*, 103–121. Amsterdam: John Benjamins.
- Diewald, Gabriele. 2010. On some problem areas in grammaticalization theory. In Katerina Stathi, Elke Gehweiler & Ekkehard König (eds.), *Grammaticalization: Current views and issues*, 17–50. Amsterdam: John Benjamins.
- Diewald, Gabriele. 2011. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics* 2(2011). 365–390.
- Diewald, Gabriele. 2012. Grammaticalization and pragmaticalization. In Bernd Heine & Heiko Narrog (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 450–461. Oxford: Oxford University Press.
- Diewald, Gabriele & Elena Smirnova. 2010. Paradigmaticity and obligatoriness of grammatical categories. *Acta Linguistica Hafniensia* 42(1). 1–10.
- Diewald, Gabriele & Elena Smirnova. 2012. Paradigmatic integration. The fourth stage in an expanded grammaticalization scenario. In Liselotte Brems Kristin Davidse, Tine Breban & Tanja Mortelmans (eds.), *Grammaticalization and language change: New reflections*, 111–133. Amsterdam: John Benjamins.

- Dresher, B. Elan & William J. Idsardi. 1999. Prerequisites for a theory of diachronic adaptation. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 18(1999). 212–215.
- Duinhoven, A. M. 1994. Over modaliteit gesproken. *De Nieuwe Taalgids* 87. 30–56.
- Duinhoven, A. M. 1997. *Middel nederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon*, vol. 2. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Elffers, Els. 1992. Wat betekent toch toch? In Evelina Cornelia Schermer-Vermeer, W. G. Klooster & A. F. Florijn (eds.), *De kunst van grammatica: Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst*, 63–80. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Eriksson, Mats. 1995. A case of grammaticalization in modern Swedish: The use of *ba* in adolescent speech. *Language Sciences* 17(1). 19–48.
- Evers-Vermeul, Jacqueline. 2010. Dus vooraan of in het midden? Over vorm-functierelaties in het gebruik van connectieven. *Nederlandse Taalkunde* 15(2). 149–175.
- Evers-Vermeul, Jacqueline & Ninke Stukker. 2003. Subjectificatie in de ontwikkeling van causale connectieven? De diachronie van daarom, dus, want en omdat. *Gramma/TTT, Tijdschrift voor Taalwetenschap* 9(2/3). 111–139.
- Ferraresi, Gisella. 2014. *Grammatikalisierung*. Heidelberg: Winter.
- Fischer, Olga. 2007. *Morphosyntactic change. Functional and formal perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, Olga. 2008. On analogy as the motivation for grammaticalization. *Studies in Language* 32(2). 336–382.

- Fischer, Olga. 2011. Grammaticalization as analogically driven change? In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 31–43. Oxford.
- Fischer, Olga, Muriel Norde & Harry Perridon (eds.). 2004. *Up and down the cline*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fischer, Olga C. M. 2003. Principles of grammaticalization and linguistic reality. *Topics in English Linguistics* 445–478.
- Franzen, Winfried. 1996. Etienne Bonnot de Condillac. In Tilman Borsche (ed.), *Klassiker der Sprachphilosophie. Von Platon bis Noam Chomsky*, 179–197. München: C.H. Beck.
- Fraser, Bruce. 1988. Types of English discourse makers. *Acta Linguistica Hungarica* 38(1-4). 19–33.
- Gast, Volker & Johan van der Auwera. 2012. What is ‘contact-induced grammaticalization’? examples from Mayan and Mixe-Zoquean languages. In Björn Wiemer, Bernhard Wälchli & Björn Hansen (eds.), *Grammatical replication and borrowability in language contact*, 381–426. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Givón, Talmy. 1971. Historical syntax and synchronic morphology: An archaeologist’s field trip. *Chicago Linguistic Society* 7. 394–415.
- Givón, Talmy. 1979. *On understanding grammar*. New York, NY: Academic Press.
- Givón, Talmy. 1991. The evolution of dependent clause morpho-syntax in Biblical Hebrew. In Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.), *Approaches to grammaticalization. Volume ii: Focus on types of grammatical markers*, 257–311. Amsterdam: John Benjamins.

- Goldberg, Adele E. 2003. Constructions: A new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Sciences* 7(5). 219–224.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at work*. Oxford: Oxford University Press.
- Gould, Stephen Jay & Elisabeth J. Vrba. 1982. Exaptation - a missing term in the science of form. *Paleobiology* 8(1). 4–15.
- Greenberg, Joseph H. 1991. The last stages of grammatical elements: Contractive and expansive desemanticization. In Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.), *Approaches to grammaticalization. Volume 1*, 301–314. Amsterdam: John Benjamins.
- Haeseryn, Walter, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn. 1997a. *Algemene Nederlandse spraakkunst*, vol. 1. Groningen: Nijhoff.
- Haeseryn, Walter, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn. 1997b. *Algemene Nederlandse spraakkunst*, vol. 2. Groningen: Nijhoff.
- Halliday, Michael A. K. 1961. Categories of the theory of grammar. *Word* 17. 241–292.
- Harbsmeier, Christoph. 1979. *Wilhelm von Humboldts Brief an Abel Rémusat und die philosophische Grammatik des Altchinesischen*. Stuttgart: Erich Fromman.
- Haspelmath, Martin. 1989. From purposive to infinitive - a universal path of grammaticization. *Folia Linguistica Historica* 10(1-2). 287–310.
- Haspelmath, Martin. 1998. Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language* 22(2). 315–351.

- Haspelmath, Martin. 1999a. Optimality and diachronic adaptation. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 180–205.
- Haspelmath, Martin. 1999b. Why is grammaticalization irreversible. *Linguistics* 37. 1043–1068.
- Haspelmath, Martin. 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In Martin Haspelmath, Ekkehard König & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*, vol. 2, 1492–1510. Berlin: De Gruyter.
- Haspelmath, Martin. 2004. On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In Olga Fischer, Muriel Norde & Harry Perridon (eds.), *Up and down the cline*, 17–44. Amsterdam: John Benjamins.
- Haspelmath, Martin. 2011. The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax. *Folia Linguistica* 45(1). 31–80.
- Hauser, Marc D., Noam Chomsky & W. Tecumseh Fitch. 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 298(November). 1569–1579.
- Heine, Bernd. 1992. Grammaticalization chains. *Studies in Language* 16. 335–368.
- Heine, Bernd. 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer & Gabrielle Diewald (eds.), *New reflections on grammaticalization*, 83–103. Amsterdam: John Benjamins.
- Heine, Bernd. 2003. Grammaticalization. In Joseph D. Janda & Brian D. Joseph (eds.), *The handbook of historical linguistics*, 575–601. Oxford: Blackwell.

- Heine, Bernd. 2009. Identifying instances of contact-induced grammatical replication. In Samuel Gyasi Obeng (ed.), *Topics in descriptive and African linguistics: Essays in honour of distinguished professor Paul Newman*, 29–56. München: LINCOM Europa.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi & Friederike Hünemeyer. 1991. *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd & Mechthild Reh. 1984. *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Hamburg: Helmut Buske.
- Henning, Mathilde. 1999. Werden die doppelten Perfektbildungen als Tempusformen des Deutschen akzeptiert? In Bernd Skibitzki & Barbara Wotjak (eds.), *Linguistik und Deutsch als Fremdsprache: Festschrift für Gerhard Helbig zum 70. Geburtstag*, 95–107. Tübingen: Niemeyer.
- Hill, Eugen. 2004. Das germanische Verb für ‘tun’ und die Ausgänge des germanischen schwachen Präteritums. *Sprachwissenschaft* 29. 616–633.
- Hilpert, Martin. 2013. *Constructional change in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Himmelmann, Nikolaus P. 1992. *Grammaticalization and grammar*. Köln: Universität zu Köln.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2004. Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann & Björn Wiemer (eds.), *What makes grammaticalization? A look at its fringes and its components*, 21–42. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hodge, Carleton T. 1970. The linguistic cycle. *Language Sciences* 13. 1–7.

- Hoeksema, Jack. 2000. Ikke: Een bijzondere nominatiefvorm. *Tabu* 30(1/2). 27–46.
- Hoenigswald, Henry M. 1991. Morphemic change, typology, and uniformitarianism: A study in reconstruction. In Winfried P. Lehmann & Helen-Jo Jakusz Hewitt (eds.), *Language typology 1988: Typological models in reconstruction*, 17–26. Amsterdam: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. 1987. Emergent grammar. In Joe Aske, Natasha Beery, Laura Michaelis & Hana Filip (eds.), *Berkeley Linguistics Society. Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting, February 14–16, 1987: General session and parasession on grammar and cognition*, 139–157. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles of grammaticization. In Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.), *Approaches to grammaticalization*, vol. 1, 17–36. Amsterdam: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. 1996. Some recent trends in grammaticalization. *Annual Review of Anthropology* 25. 217–236.
- Hopper, Paul J. 1998. The paradigm at the end of the universe. In Anna Giacalone Ramat & Paul J. Hopper (eds.), *The limits of grammaticalization*, 147–159. Amsterdam: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press 2nd edn.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836. Über die verschiedenheit des menschlichen sprachbaues und ihren einfluß auf die geistige entwicklung des

- menschengeschlechtes. Humboldt, Wilhelm von. 1836. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes. Reprint Humboldt, Wilhelm von. 1972. Schriften zur Sprachphilosophie. (Werke in fünf Bänden). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 368-756.
- Hüning, Matthias. 1993. Visies op taalverandering. *Forum der letteren* 34(4). 281-302.
- Hüning, Matthias. 2006. Constructiegrammatica als verlengstuk van de fraseologie. In Fons Moerdijk, Ariane van Santen & Rob Tempelaars (eds.), *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg bij zijn afscheid als directeur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en als hoogleraar lexicologie aan de Universiteit Leiden*, 377-384. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie.
- Hüning, Matthias & Geert Booij. 2014. From compounding to derivation: The emergence of derivational affixes through ‘constructionalization’. *Folia Linguistica* 48(2). 579- 604.
- Itkonen, Esa. 1999. Functionalism yes, biologism no. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 18(1999). 219-221.
- Jakobson, Roman. 1959. Boas’ view of grammatical meaning. *American Anthropologist* 61(5/2). 139-145.
- Janda, Richard D. 2001. Beyond ‘pathways’ and ‘unidirectionality’: On the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization. *Language Sciences* 23(2-3). 265-340.
- Janda, Richard D. & Brian D. Joseph. 2003. On language, change, and language change - or, of history, linguistics, and historical linguistics. In Joseph D. Janda & Brian D. Joseph (eds.), *The handbook of historical linguistics*, 3-180. Oxford: Blackwell.

- Jespersen, Otto. 1917. *Negation in English and other languages*. København: A. F. Høst & Søn.
- Jespersen, Otto. 1922. *Language. Its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin.
- Jones, William. 1824. *Discourses delivered before the Asiatic Society: And miscellaneous papers, on the religion, poetry, literature, etc., of the nations of India*. London: C. S. Arnold.
- Joseph, Brian D. 2001. Is there such a thing as ‘grammaticalization’? *Language Sciences* 23(2-3). 163–186.
- Joseph, Brian D. 2004. Rescuing traditional (historical) linguistics from grammaticalization theory. In Olga Fischer, Muriel Norde & Harry Perridon (eds.), *Up and down the cline. The nature of grammaticalization*, 45–71. Amsterdam: John Benjamins.
- Joseph, Brian D. 2006. How accommodating of change is grammaticalization? The case of ‘lateral shifts’. *Logos and Language. Journal of General Linguistics and Language Theory* 6(2). 0–8.
- Joseph, Brian D. 2011. Grammaticalization: A general critique. In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 193–209. Oxford: Oxford University Press.
- Joseph, Brian D. & Richard D. Janda. 1988. The how and why of diachronic morphologization and demorphologization. In Michael Hammond & Michael Noonan (eds.), *Theoretical morphology*, 193–210. San Diego, CA: Academic Press.
- Keller, Rudi. 1990. *Sprachwandel*. Tübingen: A. Francke.
- Keller, Rudi. 2003. *Sprachwandel*. Tübingen: A. Francke. 3de druk.

- Kiparsky, Paul. 2009. The Old High German weak preterite. In Patrick O. Steinkrüger & Manfred Krifka (eds.), *On inflection*, 107–124. Berlin: De Gruyter.
- Kiparsky, Paul. 2012. Grammaticalization as optimization. In Dianne Jonas, John Whitman & Andrew Garrett (eds.), *Grammatical change: Origins, nature, outcomes*, 257–275. Oxford: Oxford University Press.
- Klopper, Rembrandt M. 1989. Attributiewe adjektiewe in Afrikaans. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde* 7(3). 105–111.
- Kloss, Heinz. 1975. “Abstand languages” and “Ausbau languages”. *Anthropological Linguistics* 17(7). 305–323.
- Konvička, Martin. 2013. *On primary and secondary grammaticalization*. Berlin: Freie Universität Berlin. Masterscriptie.
- Konvička, Martin. 2014a. *Over grammaticalisatie in het Nederlands*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Masterscriptie.
- Konvička, Martin. 2014b. Pár poznámek o primární a sekundární grammatikalizaci [nl.: Enkele opmerkingen over primaire en secondaire grammaticalisatie]. In Martin Beneš, Lucie Benešová, Jan Křivan, Hana Prokšová, Kamila Smejkalová & Magdalena Ziková (eds.), *Lingvistika Praha 2014*, Praha: Univerzita Karlova. <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/node/204>.
- Kotzé, Ernst. 2009. Adjectiwiese verbuiging in Afrikaans herbesoek. In Hans den Besten, Frans Hinskens & Jerzy Koch (eds.), *Afrikaans: Een drieluik*, 125–132. Münster: Stichting Neerlandistiek VU, Nodus Publikationen.
- Kotzé, Ernst F. 2001. Adjectival inflection in Afrikaans diachronics: An argument against the validity of creolization checklists. *Journal of Germanic Linguistics* 13(4). 381–391.

- Krámský, Jiří. 1972. *The article and the concept of definiteness*. Den Haag: Mouton.
- Kranich, Svenja. 2010. *The progressive in Modern English. A corpus-based study of grammaticalization and related changes*. Amsterdam: Rodopi.
- Krause, Olaf. 2002. *Progressiv im Deutschen. Eine empirische Untersuchung im Kontrast mit Niederländisch und Englisch*. Tübingen: Niemeyer.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1964. *The inflectional categories of Indo-European*. Heidelberg: Winter.
- Kuryłowicz, Jerzy. 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 13(51). 55–71.
- Langacker, Ronald W. 2005. Construction grammars: Cognitive, radical, and less so. In Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibáñez & Sandra Peña M. Cervel (eds.), *Cognitive linguistics: Internal dynamics and interdisciplinary interaction*, 101–159. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2011. Grammaticalization and cognitive grammar. In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 79–92. Oxford: Oxford University Press.
- Lass, Roger. 1988. How to do things with junk: Exaptation in language evolution. *Stellenbosch Papers in Linguistics* 17. 33–63.
- Lass, Roger. 1990. How to do things with junk: Exaptation in language evolution. *Journal of Linguistics* 26(1). 79–102.
- Lass, Roger. 1997. *Historical linguistics and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lass, Roger. 2000. Remarks on (uni)directionality. In Olga Fischer, Anette Rosenbach & Dieter Stein (eds.), *Pathways of change*, 207–229. Amsterdam: John Benjamins.

- Lass, Roger. 2003. Genetic metaphor in historical linguistics. *Alternation* 10(1). 47–62.
- Laury, Ritva. 1997. *Demonstratives in interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: John Benjamins.
- Lehmann, Christian. 1982. *Thoughts on grammaticalization: A programmatic sketch*. Köln: Universität zu Köln.
- Lehmann, Christian. 1992. Word order change by grammaticalization. In Marinel Gerritsen & Dieter Stein (eds.), *Internal and external factors in syntactic change*, 395–416. The Hague: Mouton de Gruyter.
- Lehmann, Christian. 1995. *Thoughts on grammaticalization*. München: LINCOM Europa.
- Lehmann, Christian. 1998. Wilhelm von Humboldts Theorie der Sprachrevolution. http://www.christianlehmann.eu/publ/Humboldts_Sprachevolution.pdf.
- Lehmann, Christian. 2002. *Thoughts on grammaticalization*. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt. 2de druk.
- Lehmann, Christian. 2004. Theory and method in grammaticalization. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 32(2). 152–187.
- Lehmann, Christian. 2015. *Thoughts on grammaticalization*. Berlin: Language Science Press. 3de druk.
- Lemmens, Maarten. 2005. Aspectual posture verb constructions in Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 17(3). 183–217.
- Lessau, Donald A. 1994. *A dictionary of grammaticalization*. Bochum: Brockmeyer.

- Lightfoot, David. 1979. *Principles of diachronic syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Litvinov, Viktor P. & Vladimir I. Radčenko. 1998. *Doppelte Perfektbildungen in der deutschen Literatursprache*. Tübingen: Stauffenburg.
- Lyell, Charles. 1830-1833. *The principles of geology*. London: John Murray.
Herdruk in Lyell, Charles. 1997.
- Lyell, Charles. 1997. *The principles of geology*. London: Penguin Books.
- McElvenny, James. 2016. The secret history of grammaticalization. In *History and philosophy of the language sciences*, <https://hiphilangsci.net/2016/04/28/the-secret-history-of-grammaticalization>.
- Meillet, Antoine. 1912. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia* 12(26). 130–148.
- Mendívil-Giró, José-Luis. 2006. Languages and species: Limits and scope of a venerable comparison. In Joana Rosseló & Jesús Martín (eds.), *The biolinguistic turn*, 82–118. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Mendívil-Giró, José-Luis. 2014. What are languages? A biolinguistic perspective. *Open Linguistics* 1. 71–95.
- Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal. 2008. *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwederlands*. Nijmegen: Vantilt.
- Mortelmans, Tanja, Kasper Boye & Johan van der Auwera. 2009. Modals in the Germanic languages. In Björn Hansen & Ferdinand de Haan (eds.), *Modals in the languages of Europe. A reference work*, 11–71. Berlin: Mouton.

- Mufwene, Salikoko S. 2001. *The ecology of language evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mufwene, Salikoko S. 2008. *Language evolution. contact, competition and change*. London: Continuum.
- Narrog, Heiko. 2007. Exaptation, grammaticalization, and reanalysis. *California Linguistic Notes* 32(1). 1–25.
- Narrog, Heiko & Bernd Heine. 2011a. Introduction. In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 1–18. Oxford: Oxford University Press.
- Narrog, Heiko & Bernd Heine (eds.). 2011b. *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Newmeyer, Frederick J. 2001. Deconstructing grammaticalization. *Language Sciences* 23(2-3). 187–229.
- Noël, Dirk. 2007. Diachronic construction grammar and grammaticalization theory. *Functions of Language* 14(2). 177–202.
- Norde, Muriel. 2002. The final stages of grammaticalization: Affixhood and beyond. In Ilse Wischer & Gabriele Diewald (eds.), *New reflections on grammaticalization*, 45–81. Amsterdam: John Benjamins.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Norde, Muriel. 2010. Degrammaticalization: Three common controversies. In Katerina Stathi, Elke Gehweiler & Ekkehard König (eds.), *Grammaticalization. Current views and issues*, 123–150. Amsterdam: John Benjamins.

- Norde, Muriel. 2012. Lehmann's parameters revisited. In Kristin Davidse, Tine Breban, Liselotte Brems & Tanja Mortelmans (eds.), *Grammaticalization and language change: New reflections*, 73–109. Amsterdam: John Benjamins.
- Norde, Muriel & Karin Beijering. 2014. Facing interfaces. A clustering approach to grammaticalization and related changes. *Folia Linguistica* 48(2). 385–424.
- Norde, Muriel, Karin Beijering & Alexandra Lenz. 2013. Current trends in grammaticalization research. *Language Sciences* 36(March). 1–6.
- Norde, Muriel & Freek Van de Velde (eds.). 2016. *Exaptation and language change*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nørgård-Sørensen, Jens, Jens Heltoft & Lars Schøsler. 2011. *Connecting grammaticalisation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nuyts, Jan. 1996. Das modale Hilfsverb kunnen und das System der epistemischen Modalität im Niederländischen: Überlegungen zur Synchronie und Diachronie. *Leuvense Bijdragen* 85. 33–55.
- Nuyts, Jan. 2001. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Nuyts, Jan. 2011. Degrammaticalisatie in de Nederlandse modale hulpwerkwoorden. *Verslagen en mededelingen van de KANTL* 121(2). 155–182.
- Nuyts, Jan. 2012. Notions of (inter)subjectivity. *English Text Construction* 5. 53–76.
- Nuyts, Jan. 2013. De-auxiliarization without de-modalization in the Dutch core modals: A case of collective degrammaticalization? *Language Sciences* 36(March). 124–133.

- Oya, Toshiaki. 1999. Er bettelt sich durchs Land - Eine One's way-Konstruktion im Deutschen? *Deutsche Sprache: Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation* 27(4). 356–369.
- Paul, Hermann. 1880. *Principien der Sprachgeschichte*. Halle: Niemeyer.
- Perridon, Harry. 2013. The emergence of the s-genitive in Danish. *Language Sciences* 36(March). 134–146.
- Ponelis, Fritz. 1993. *The development of Afrikaans*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Rawoens, Gudrun. 2013. The Swedish verb låta 'let' from a synchronic and diachronic perspective. *Language Sciences* 36(March). 113–123.
- Ritt, Nikolaus. 1995. Language change as evolution: Looking for linguistic genes. *VIEWS (Vienna English Working Papers)* 4(1). 43–57.
- Ritt, Nikolaus. 2009. *The selfish sounds and linguistic evolution: A Darwinian approach to language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, Ian & Anna Roussou. 1999. A formal approach to 'grammaticalization'. *Linguistics* 6(1993). 1011–1041.
- Roberts, Ian & Anna Roussou. 2003. *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- de Saussure, Ferdinand. 1916. *Cours de linguistique générale*. Lausanne: Payot. Avec la collaboration de Albert Riedlinger.
- Schleicher, August. 1863. *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar: Hermann Böhlau.
- Schleicher, August. 1865. *Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen*. Weimar: Hermann Böhlau.

- Scott, Alan K. 2014. *The genitive case in Dutch and German. A study of morphosyntactic change in codified languages*. Leiden: Brill.
- Sexton, Amy L. 1999. Grammaticalization in American sign language. *Language Sciences* 21(2). 105–141.
- Shifman, Limor. 2013. *Memes in digital culture*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Simon, Horst J. 2010. “Exaptation” in der Sprachwandeltheorie. Eine Begriffspräzisierung. In Rüdiger Harnisch (ed.), *Prozesse sprachlicher verstärkung: Typen formaler resegmentierung und semantischer remotivierung*, 41– 57. Berlin: De Gruyter.
- Smith, K. Aaron. 2011. Grammaticalization. *Language and Linguistics Compass* 5(6). 367–380.
- Song, Jae Jung. 2005. Grammaticalization and structural scope increase: Possessive-classifier-based benefactive marking in Oceanic languages. *Linguistics* 43. 795–838.
- Stefanowitsch, Anatol. 2014. Weil ist faszinierend, weil sprachwandel. *Sprachlog* <http://www.sprachlog.de/2014/01/10/weil-ist-faszinierend-weil-sprachwandel/>.
- Stevick, Robert D. 1963. The biological model and historical linguistics. *Language* 39(2). 159–169.
- Sun, Chaofen & Elizabeth Closs Traugott. 2011. Grammaticalization and word order change. In Heiko Narrog & Bernd Heine (eds.), *The Oxford handbook of grammaticalization*, 378–389. Oxford: Oxford University Press.
- Szczepaniak, Renata. 2011. *Grammatikalisierung im Deutschen*. Tübingen: Narr. 2de druk.

- Tabor, Whitney & Elizabeth Closs Traugott. 1998. Structural scope expansion and grammaticalization. In Anna Giacalone Ramat & Paul J. Hopper (eds.), *The limits of grammaticalization*, 229–272. Amsterdam: John Benjamins.
- Tauli, Valter. 1958. *The structural tendencies in language. General tendencies*. Helsinki: Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia.
- Traugott, Elisabeth Closs. 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65(1). 31–55.
- Traugott, Elisabeth Closs. 1980. Meaning-change in the development of grammatical markers. *Language Sciences* 2(1). 44–61.
- Traugott, Elisabeth Closs. 1988. Pragmatic strengthening and grammaticalization. In *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, vol. 14, 406–416.
- Traugott, Elisabeth Closs. 2001. Legitimate counterexamples to unidirectionality Gepresenteerd aan de Albert-Ludwigs Universiteit in Freiburg op 17 oktober 2001.
- Traugott, Elisabeth Closs. 2002. From etymology to historical pragmatics. In Donka Minkova & Robert Stockwell (eds.), *Studies in the history of English language*, 19–49. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Traugott, Elisabeth Closs. 2003. From subjectification to intersubjectification. In Raymond Hickey (ed.), *Motives for language change*, 124–139. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth Closs. 2004. Exaptation and grammaticalization. In Minoji Akimoto (ed.), *Linguistic studies based on corpora*, 133–156. Tokyo: Hituzi Syobo Publishing.

- Traugott, Elizabeth Closs. 2008. Grammaticalization, constructions and the incremental development of language: Suggestions from the development of degree modifiers in English. In Regine Eckardt, Gerhard Jäger & Tonjes Veenstra (eds.), *Variation, selection, development. Probing the evolutionary model of language change*, 219–250. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Traugott, Elizabeth Closs. 2010. Revisiting subjectification and intersubjectification. In Kristin Davidse, Lieven Vandelanotte & Hubert Cuykens (eds.), *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*, 29–70. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Traugott, Elizabeth Closs & Ekkehard König. 1991. The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. In Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (eds.), *Approaches to grammaticalization*, vol. 1, 189–218. Amsterdam: John Benjamins.
- Traugott, Elizabeth Closs & Graeme Trousdale. 2010. *Gradience, gradualness and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Traugott, Elizabeth Closs & Graeme Trousdale. 2013. *Constructionalization and constructional changes*. Oxford: Oxford University Press.
- Traugott, Elizabeth Closs & Graeme Trousdale. 2014. Contentful constructionalization. *Journal of Historical Linguistics* 4(2). 256–283.
- Trousdale, Graeme & Muriel Norde. 2013. Degrammaticalization and constructionalization: Two case studies. *Language Sciences* 36(March). 32–46.
- van Bree, Cor. 1987. *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris.
- van den Berg, Berend. 1971. *Inleiding tot de Middelnederlandse syntaxis*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

- van den Toorn, Maarten C., Willy J. J. Pijnenburg, Jan A. van Leuvensteijn & Joop M. van der Horst. 1997. *De geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- van der Auwera, Johan. 2009. The Jespersen cycles. In Elly van Gelderen (ed.), *Cyclical change*, 35–71. Amsterdam.
- van der Auwera, Johan. 2012. Wat het Nederlands ons kan leren over de Jespersencyclus. *Nederlandse Taalkunde* 17. 403–413.
- van der Horst, Joop M. 1994. *Kleine Middelnederlandse syntaxis*. Amsterdam: Huis aan de Drie Grachten.
- van der Horst, Joop M. 2005. Want en wegens. In Saskia Daalder, Theo Jansen & Jan Noordegraaf (eds.), *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*, 17–22. Münster: Stichting Neerlandistiek VU, Nodus Publikationen.
- van der Horst, Joop M. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*, vol. 1. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- van der Lubbe, Henricus Franciscus Alphonsus. 1958. *Woordvolgorde in het Nederlands. Een synchrone structurele beschouwing*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Doctoraalscriptie.
- van der Wal, Marijke & Cor van Bree. 1992. *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Spectrum.
- van Gelderen, Elly. 2004. *Grammaticalization as economy*. Amsterdam: John Benjamins.
- van Gelderen, Elly. 2008. Linguistic cycles and economy principles: The role of universal grammar in language change. In Thórhallur Eythórsson

- (ed.), *Grammatical change and linguistic theory. The Rosendal papers*, 245–264. Amsterdam: John Benjamins.
- Van Olmen, Daniël. 2010. The imperative of intentional visual perception as a pragmatic marker: A contrastive study of Dutch, English and Romance. *Languages in Contrast* 10(2010). 223–244.
- Van Olmen, Daniël. 2011. Zeg, zwijg 'ns. Verdere ontwikkelingen van de imperatief van “zeggen” in het Engels en het Nederlands. *Studies of the Belgian Linguistics Circle* 6. 1–15.
- Van Ostaeeyn, Gert & Jan Nuyts. 2004. *De diachronie van “kunnen”*. Antwerpen: Centrum voor Grammatica, Cognitie en Typologie, Universiteit Antwerpen.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2004. *Der am-Progressiv: Struktur und parallele Entwicklungen in den kontinentalgermanischen Sprachen*. Tübingen: Narr.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2005. Ist jedes grammatische Verfahren Ergebnis eines Grammatikalisierungsprozesses? Fragen zur Entwicklung des am-Progressivs. In Tanja Mortelmans, Torsten Leuschner & Sarah De Grootd (eds.), *Grammatikalisierung im Deutschen*, 169–191. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Van Pottelberge, Jeroen. 2007. Defining grammatical constructions as a linguistic sign. The case of periphrastic progressives in the Germanic languages. *Folia Linguistica* 41(1-2). 99–134.
- Verhagen, Arie. 2003. Hoe het Nederlands zich een eigen weg baant. Vergelijkende en historische observaties vanuit een constructie-perspectief. *Nederlandse Taalkunde* 8(4). 328–346.
- Verhagen, Arie. 2005. Constructiegrammatica en “usage-based” taalkunde. *Nederlandse Taalkunde* 10(3-4). 197–222.

- Vincent, Nigel. 1995. Exaptation and grammaticalization. In Henning Andersen (ed.), *Historical linguistics 1993. Selected papers from the 11th International Conference of Historical Linguistics, ucla*, 433–445. Amsterdam: John Benjamins.
- von der Gabelentz, Georg. 1901. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Tauchnitz.
- von der Gabelentz, Georg. 2016. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Berlin: Language Science Press.
- von Humboldt, Wilhelm. 1822. *Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- von Mengden, Ferdinand. 2008. The modules of grammatical change. Gepresenteerd op *NRG 4: New Reflections on Grammaticalization* aan de Katholieke Universiteit Leuven op 14-16 juli 2008.
- von Mengden, Ferdinand. 2016. Functional changes and (meta-)linguistic evolution. In Muriel Norde & Freek Van de Velde (eds.), *Exaptation and language change*, 121–162. Amsterdam: John Benjamins.
- von Mengden, Ferdinand & Horst J. Simon (eds.). 2014a. *Refining grammaticalization*. Speciaal nummer van *Folia Linguistica*, 48(2).
- von Mengden, Ferdinand & Horst J. Simon. 2014b. What is it then, this grammaticalization? *Folia Linguistica* 48(2). 347–360.
- von Polenz, Peter. 1978. *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter. 9de druk.
- von Schlegel, Friedrich. 1808. *Über die Sprache und Weisheit der Indier*. Heidelberg: Mohr und Zimmer.

- Weber, Tilo. 1997. The emergence of linguistic structure: Paul Hopper's emergent grammar hypothesis revisited. *Language Sciences* 19(2). 177–196.
- Wiemer, Björn. 2014. Quo vadis grammaticalization theory? Why complex language change is like words. *Folia Linguistica* 48(2). 425–467.
- Wiemer, Björn & Walter Bisang. 2004. What makes grammaticalization? An appraisal of its components and its fringes. In Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann & Björn Wiemer (eds.), *What makes grammaticalization? A look at its fringes and its components*, 3–21. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wischer, Ilse. 2000. 'Methinks' there is some confusion. In Olga Fischer, Anette Rosenbach & Dieter Stein (eds.), *Pathways of change*, 355–371. Amsterdam: John Benjamins.
- Ziegeler, Debra. 2006. *Interfaces with English aspect. Diachronic and empirical studies*. Amsterdam: John Benjamins.
- Žimurnskij, Viktor M. 1961. O granicach slova. *Voprosy jazykoznanija* 3. 3–21.
- Žimurnskij, Viktor M. 1966. The word and its boundaries. *Linguistics* 27. 65–91.

Personenregister

A

Aijmer, Karin, 158, 168
Alter, Stephen G., 4, 90, 91, 106, 107
Andersen, Henning, 5, 7, 20, 34, 43,
44, 48, 49, 62, 64–66, 80, 84,
108
Arens, Hans, 4
Askedal, John Ole, 20, 28, 29

B

Bally, Charles, 51
Batllori, Montserrat, 50
Beijering, Karin, 28
Bernd, Heine, 1, 3, 5, 11
Bisang, Walter, 28, 30, 53
Blom, Corrien, 35
Boogaart, Rony, 150
Booij, Geert, 35, 50, 53, 60, 153, 154,
156
Bopp, Franz, 7, 91
Bo-qi, Zhou, 3
Börjars, Kersti, 48
Boye, Kasper, 20, 149

Breban, Tine, 62, 64, 66, 67

Breed, Adri, 153
Brinton, Laurel, 78, 84
Brisard, Frank, 153
Bybee, Joan L., 29, 50

C

Campbell, Lyle, 15, 19, 20, 48, 50
Carme, Picallo, 50
Chomsky, Noam, 88, 89, 94, 96, 109
Claudi, Ulrike, 1, 3, 5, 11, 23, 31
Comrie, Bernard, 23
Corbett, Greville G., 31, 42
Coussé, Evie, 38, 41, 50, 141
Croft, William, 50, 94, 95, 101, 104,
109, 110

D

Dahl, Östen, 9, 10, 14, 117
Darwin, Charles, 4, 7, 68, 85, 87, 89,
90, 93, 107, 108
Dawkins, Richard, 93, 94
de Condillac, Étienne Bonnot, 4

- De Cuypere, Ludovic, 67–70, 75–78, 80, 81, 83
- de Rooij, Jaap, 31, 135, 137, 141, 142, 144, 146–148
- de Saussure, Ferdinand, 51
- De Smet, Hendrik, 159, 160
- De Sutter, Gert, 161, 163
- De Vriendt, Sera, 167
- Degand, Liesbeth, 160
- Detges, Ulrich, 7, 65
- Deumert, Ana, 74
- Diewald, Gabriele, 2, 20, 35, 42, 48, 50, 54, 60, 152, 158, 160, 168, 169
- Dresher, B. Elan, 109
- Duinhoven, Antonius M., 137, 149, 150
- E**
- Elffers, Els, 162
- Engelbrecht, Wilken, 40
- Eriksson, Mats, 50
- Evers-Vermeul, Jacqueline, 161–164
- F**
- Ferraresi, Gisella, 1
- Fischer, Olga, 1, 12, 34, 35, 42, 49, 80
- Fitch, Tecumseh, 89, 109
- Franzen, Winfried, 4
- Fraser, Bruce, 158
- G**
- Gast, Volker, 110
- Geerts, Guido, 31, 135, 137, 141, 142, 144, 146–148
- Givón, Talmy, 5, 16, 23, 50, 62, 65, 67, 142
- Goldberg, Adele E., 50–53, 56
- Gould, Stephen J., 68–70, 76, 78, 81, 83, 102
- Greenberg, Joseph H., 83, 84
- H**
- Haeckel, Ernst, 87
- Haeseryn, Walter, 31, 135, 137, 141, 142, 144, 146–148
- Halliday, Michael A. K., 5
- Harbsmeier, Christoph, 3
- Harder, Peter, 20
- Haspelmath, Martin, 3, 7, 9, 10, 14, 20, 22, 26, 40, 42–44, 48, 49, 66, 102, 104, 105, 108, 121, 143
- Hauser, Marc D., 89, 109
- Heine, Bernd, 5, 7, 19, 23, 31, 34, 36, 47, 49, 110, 144
- Heltoft, Jens, 30, 50
- Henning, Mathilde, 140
- Hernanz, Maria-Lüisa, 50
- Hill, Eugen, 138
- Hilpert, Martin, 50–53, 55

- Himmelman, Nikolaus P., 19, 34, 50, 60, 130
- Hodge, Carleton T., 23
- Hoeksema, Jack, 44
- Hoeningwald, Henry M., 3, 66
- Hopper, Paul J., 1, 2, 5-7, 9-12, 14, 23, 28, 31, 35-37, 48-50, 65, 66, 91, 101, 103, 116, 119, 125, 144, 165
- Horne Tooke, John, 4
- Hüning, Matthias, 50, 51, 53, 56, 88, 91, 96, 100, 135
- Hünemeyer, Friederike, 1, 3, 5, 11, 23, 31
- I**
- Idsardi, William J., 109
- Itkonen, Esa, 105
- J**
- Jakobson, Roman, 32
- Janda, Richard D., 6, 9, 15, 19, 20, 48, 50, 108
- Jespersen, Otto, 82, 117
- Jones, William, 91
- Joseph, Brian D., 6, 20, 48, 65, 80, 108
- K**
- Keller, Rudi, 7, 9, 10, 86, 91, 96, 98, 100, 103
- Kiparsky, Paul, 12, 49, 138
- Klopper, Rembrandt M., 72-74
- Kloss, Heinz, 109
- König, Ekkehard, 50
- Konvička, Martin, ix, 26, 28, 43, 61, 66, 80
- Kotzé, Ernst F., 72
- Krámský, Jiří, 121
- Kranich, Svenja, 67, 156
- Krause, Olaf, 154
- Kuryłowicz, Jerzy, 1, 16-21, 61, 64, 65, 74, 171
- Kuteva, Tania, 36
- L**
- Lamarck, Jean-Baptiste, 86
- Langacker, Ronald W., 50
- Lass, Roger, 3, 9, 48, 66, 67, 69-74, 76, 80, 82-84, 103, 104, 106
- Laury, Ritva, 50
- Lehmann, Christian, 1, 2, 4, 5, 7, 8, 11, 14, 15, 19, 23-25, 27-29, 31-34, 38, 40, 41, 44, 52, 54, 60, 62, 123, 125, 138, 159, 168, 171
- Lemmens, Maarten, 152, 153
- Lenz, Alexandra, 28
- Lessau, Donald A., 20
- Lightfoot, David, 99, 116
- Litvinov, Viktor P., 140
- Lyell, Charles, 3, 7, 86

- M**
- McElvenny, James, 11
- Meillet, Antoine, 1, 2, 11, 12, 14, 17, 19, 21, 41, 47, 49, 77, 78, 117, 126, 171
- Mendel, Gregor, 93
- Mendívil-Giró, José-Luis, 88, 107–109
- Mortelmans, Tanja, 149
- Mufwene, Salikoko S., 110, 111
- N**
- Narrog, Heiko, 19, 47, 79
- Newmeyer, Frederick J., 15, 48
- Noël, Dirk, 62
- Norde, Muriel, 3, 9, 16, 19, 20, 26–28, 33, 34, 41, 44, 48, 53, 61, 62, 66, 67, 79, 80, 125, 127, 159
- Nørgård-Sørensen, Jens, 30, 50
- Nuyts, Jan, 48, 149–151, 160
- P**
- Paul, Hermann, 12
- Perridon, Harry, 48, 50, 80
- Pijnenburg, Willy J. J., 121–123, 127, 132–134, 138, 139, 143, 144
- Ponelis, Fritz, 73, 74
- R**
- Radčenko, Vladimir I., 140
- Rawoens, Gudrun, 50
- Reh, Mechthild, 7, 49
- Ritt, Nikolaus, 94, 95, 104, 109
- Roberts, Ian, 34, 42
- Roca, Francesc, 50
- Romijn, Kirsten, 31, 135, 137, 141, 142, 144, 146–148
- Roussou, Ana, 34, 42
- S**
- Schleicher, August, 7, 87–90, 94, 96, 104, 106
- Schøsler, Lars, 30, 50
- Scott, Alan K., 135, 136
- Sechehaye, Albert, 51
- Sexton, Amy L., 50
- Shifman, Limor, 93
- Simon, Horst J., 25, 28, 50, 67, 71, 73–77, 80, 84, 107
- Simon-Vandenberg, Anne-Marie, 160
- Smaragdus van Saint Mihiel, 2
- Smirnova, Elena, 42
- Smith, Adam, 98
- Smith, K. Aaron, 3, 34, 62
- Song, Jae Jung, 34
- Spencer, Herbert, 86, 89
- Stefanowitsch, Anatol, 129
- Stein, Dieter, 78, 84
- Stevick, Robert D., 101, 102, 112
- Stukker, Ninke, 161–163
- Sun, Chaofen, 15

- Szczepaniak, Renata, 1, 121, 125, 127, 137, 138, 140, 142, 143, 145, 147, 151–156
- T**
- Tabor, Whitney, 34, 42
- Tauli, Valter, 16
- Traugott, Elizabeth Closs, 1, 5, 9–12, 14–16, 20, 28, 34–37, 42, 48–51, 53–57, 61–63, 65–67, 77–79, 87, 99, 125, 159, 160
- Trousdale, Graeme, 34, 42, 50, 51, 53–57, 62, 78, 87, 99
- V**
- van Bree, Cor, 120, 123, 133, 138, 143
- Van de Velde, Freek, 67
- van den Berg, Berend, 134
- van den Toorn, Maarten C., 31, 121–123, 127, 132–135, 137–139, 141–144, 146–148
- van der Auwera, Johan, 11, 110, 117–120, 149
- van der Horst, Joop M., 121–123, 126, 127, 129, 132–134, 138, 139, 143, 144, 146
- van der Lubbe, Henricus F. A., 134
- van der Wal, Marijke, 120, 123, 133
- van Gelderen, Elly, 50
- van Leuvensteijn, Jan A., 121–123, 127, 132–134, 138, 139, 143, 144
- Van Olmen, Daniël, 165–169
- Van Ostaeyen, Gert, 149–151
- Van Pottelberge, Jeroen, 154–157
- Verhagen, Arie, 50, 56–60
- Verstraete, Jean-Christophe, 159, 160
- Vincent, Nigel, 67, 74–80, 83, 84
- von der Gabelentz, Georg, 4–6, 8–10, 117
- von Hayek, Friedrich August, 96
- von Humboldt, Wilhelm, 4, 6, 7
- von Mengden, Ferdinand, 16, 18, 21, 22, 25, 28, 33, 41, 50, 61, 63, 66, 67, 70, 77, 78, 80, 101, 102, 112
- von Polenz, Peter, 138
- von Schlegel, Friedrich, 7, 85, 91
- Vrba, Elizabeth J., 68–70, 76, 78, 81, 83, 102
- W**
- Waltereit, Richard, 7, 65
- Weber, Tilo, 50, 116
- Wiemer, Björn, 27, 28, 30, 53
- Wischer, Ilse, 50
- Z**
- Ziegeler, Debra, 156
- Žimurnskij, Viktor M., 21

Zaakregister

A

Abstand-taal, 109
adaptatie, 68, 78, 81
Afrikaans, 71–73, 119, 130, 153
agglutinatietheorie, 5
ambigüiteit, 35, 163, 166
analogie, 11, 12, 49
antigrammaticalisatie, 49
aptatie, 69
Ausbau-taal, 109

B

Bequemlichkeitstrieb, 8, 13
biologisme, 87, 108, 110, 112
Bosnisch, 109
Brabants, 120
Bulgaars, 121

C

Chinees, 110
coalescentie, 38
compositionaliteit, 52
constructicon, 53

constructiegrammatica, 35, 50, 53,
172
constructionalisatie, 52, 55, 78
constructionele veranderingen, 53,
55
context, 35, 152
culturele evolutie, 93

D

degrammaticalisatie, 19, 20, 44, 49
degrammaticalisering, ix
degrammatie, 21, 43, 44
demorfologisatie, 5
desemantisatie, 7
Deutlichkeitstrieb, 8, 13
discours markeerders, 158, 161, 163,
165, 168, 173
divergentie, 31
do-support, 142
dubbele ontkenning, 120
Duits, 56, 57, 91, 124, 128, 130, 139,
140, 153

- E**
 eerste Germaanse klankverschuiving, 104
 emergente grammatica, 6, 101, 103, 116
 Engels, 22, 38, 57, 62, 130, 132, 139, 140, 142, 147, 154, 156
 epistemische modaliteit, 149
 erfelijkheid, 93, 101
 erosie, 7
 E-taal, 108
 evolutietheorie, 68, 82, 85, 87, 93, 105, 108, 112
 Ewe, 36
 exaptatie, 64, 67–69, 73, 76, 78, 81
- F**
 Faeröers, 36, 130
 feature, 31, 42
 fenomenen van de derde soort, 96, 97
 Frans, 14, 17, 118, 126, 131, 132
 functional renewal, 84
- G**
 generatieve grammatica, 50, 51
 Germaans, 138, 141
 Glottik, 88
 Gotisch, 123, 138
 grammaticalisatie, 11, 44
 grammaticalisatie-pad, 20, 24, 28, 44, 45, 49, 61, 62, 64, 80, 125, 139, 144, 172
 grammaticalisering, ix
 grammatie, 21, 43, 44, 66
 Grieks, 19, 85, 91
- H**
 heranalyse, 39, 49, 127
- I**
 IJslands, 121, 130
 inhoudelijke constructies, 54
 inhoudelijke constructionalisatie, 56
 integriteit, 26, 28, 38, 42, 168
 intersubjectificatie, 159, 160
 intraparadigmatische variabiliteit, 32
 I-taal, 109
 Italiaans, 17, 77
- J**
 Jespersen-cyclus, 117
 junk, 70, 76
- K**
 Kaaps-Nederlands, 71
 Kroatisch, 109, 110
- L**
 Laatmiddelnederlands, 133
 Lamarckisme, 86, 108
 language faculty, 89, 109

language organ, 89
lateral move, 80
lateral shift, 65, 80, 84
Latijn, 14, 17, 18, 32, 77, 79, 85, 91,
126
layering, 10, 31, 119, 144, 165
lexicalisatie, 17, 21, 49, 55
lexicalisering, ix
lingueem, 95
Luxemburgs, 139

M

Macedonisch, 121
macroconstructie, 51
Meillet-spiraal, 118
meme, 93
mesoconstructie, 51
microconstructie, 51
Middelengels, 72
Middelhoogduits, 119, 147, 151, 155
Middelnederlands, 38, 39, 119, 123,
128, 132-134, 139, 143, 144,
146, 147, 151, 152, 155, 161
modaliteit, 149, 150, 173
Montenegrijns, 109
morfofocentrisme, 23, 45
morfologisatie, 5

N

natuurlijke selectie, 86
non-junk-exaptatie, 80

O

objectieve modaliteit, 149, 151
Oergermaans, 126
onzichtbare hand, 98, 100, 101
Oudengels, 121
Oudhoogduits, 119, 121, 145-147
Oudnederlands, 119, 121, 122, 126,
132-134, 138, 139, 147, 150

P

paradigma, 29, 30
paradigmaticiteit, 26, 29, 42, 168
paradigmatische variabiliteit, 26, 31,
40, 169
persistentie, 145
phonetic reduction, 14, 38, 40
phonological attrition, 7
Portugees, 110
pragmaticalisatie, 158-160, 165, 169
preadaptatie, 68
primaire grammaticalisatie, 55, 61-
63, 66
procedurele constructies, 54
procedurele constructionalisatie, 56
progressiviteit, 39, 152, 153, 156, 157

R

referentialiteit, 54
regrammaticalisatie, 44, 79, 80, 83,
84
regrammaticalisering, ix

regrammatie, 21, 43, 44, 65, 80, 84
relationaliteit, 54
replicatie, 94
reproductie, 95, 101
rhetorical devaluation, 14
Russisch, 121

S

Sanskriet, 85, 91
secondaire grammaticalisatie, 16, 61–
63, 65–67, 78, 155
selectie, 95, 101
semantic bleaching, 7, 14, 146
semantische integriteit, 146
Servisch, 109, 110
Servo-Kroatisch, 109
Slowaaks, 109
split, 31
stamboomtheorie, 90
structurele omvang, 26, 33, 36, 42,
159, 169
subjectificatie, 159, 160, 163
subjectificatie-pad, 159
survival of the fittest, 86, 89
syntactisatie, 5
syntagmatische variabiliteit, 26, 40,
168
syntagmatische verbondenheid, 26,
38–40, 42, 169

T

teliciteit, 63, 69, 102
transparadigmatische variabiliteit, 32
Tsjechisch, 109
Turks, 32

U

unidirectionaliteit, 48
uniformitarianisme, 3, 86, 87
universele grammatica, 109

V

value, 31, 42
variantie, 101
verbetering, 82
Vroegmiddelnederlands, 122, 127, 133
Vroegnieuw-nederlands, 146

W

woordvolgorde, 41, 130, 133

Z

Zweeds, 125, 139, 146, 148

PhDr. Martin Konvička, M.A.

**De opkomst van de Nederlandse grammatica.
Over grammaticalisatie en andere verwante ontwikkelingen
in de geschiedenis van het Nederlands**

Uitvoerende redactrice Agnes Hausknotzová
Verantwoordelijke redactrice Vendula Drozdová
Technisch redacteur Martin Konvička
Ontwerp en uitvoering van de omslag Jiří Jurečka

De publicatie is taalkundig niet door de uitgeverij geredigeerd.

Uitgave Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz
www.e-shop.upol.cz
vup@upol.cz

1e druk

Olomouc 2017

DOI 10.5507/ff.17.24450759
ISBN 978-80-244-5075-9 (print)
ISBN 978-80-244-5076-6 (online : PDF)

VUP 2016/0440

Dit boek is gewijd aan de beschrijving van de processen die de hedendaagse grammatica van de Nederlandse taal vormden en altijd nog vormen, namelijk aan grammaticalisatie. Deze publicatie is opgedeeld in drie delen. Het eerste deel behandelt de historische ontwikkeling van grammaticalisatie-studies als een taalwetenschappelijke subdiscipline sinds de 19de eeuw. In het tweede deel concentreert zich dit werk op de nieuwere trends op dit gebied. Er is onder andere aandacht besteed aan de beschrijving van grammaticalisatieprocessen in het kader van de constructiegrammatica die in de laatste jaren binnen de historische taalwetenschap steeds belangrijker is geworden. Verder is het thema evolutionair denken in de taalwetenschap op kritische wijze uitgelicht. In het laatste deel van deze publicatie zijn voorbeelden van verschillende grammaticalisatieprocessen in het kader van de naamwoordelijke, werkwoordelijke als ook de pragmatische sfeer uitgewerkt. In dit verband zijn ontwikkelingen beschreven die deels eeuwen geleden in de Oergermaanse tijd zijn begonnen, maar ook deels processen die pas in de recente jaren dankzij de nieuwe mogelijkheden van de digitale communicatie zijn ontstaan.